नमो वीतरागाय.

अथ सागरधर्मामृतम्

अथ नत्वाऽर्हतोऽक्षूणचरणान् श्रमणानपि।
तद्धर्मरागिणां धर्मः सागाराणां प्रणेष्यते ॥१॥

अर्थः— अखंड व निर्मळ चारित्र ज्यांचें आहे अशा तीर्थंकर परमदेवांस व निरतिचार चारित्र पाळणाऱ्या दिगंबर मुनीस शुद्धभावानें मंगलार्थ नमस्कार करून; मुनिधर्माच्या ठिकाणीं अनुराग बाळगणाऱ्या गृहस्थांचा धर्म (श्रावक-धर्म) प्रतिपादन केला जातो. आपण गृहस्थ असून मुनिधर्मात प्रीति ठेवणारा श्रावक योग्य होय असें ग्रंथकाराचें ह्मणणें आहे. अतां सागाराचें लक्षण सांगतों.

---

१ महापंडित आशाधर यांनीं " धर्मामृत " या नांवाचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत " सागारधर्मामृत " या नांवाचा एक भाग आहे. तें अमृत आज या जैनबोधकरूपी सुवर्णपात्रांतून आमच्या रसिक बांधवांस आह्मी अर्पण करीत आहों. आमच्या बंधूंनीं याचा आस्वाद घेऊन आपापल्या इष्टमित्रांसहि याची गोडी लावावी ह्मणजे ग्रंथकर्त्याच्या श्रमांचें सार्थक्य होईल व स्वतांचेंहि कल्याण होईल. असो. या ग्रंथाच्या भव्यकुमुदचंद्रिका आणि ज्ञानदीपिका या नांवाच्या दोन संस्कृत टीका आहेत. ज्ञानदीपिकेलाच धर्मामृतपंजिका असें दुसरें नांव आहे. या टीका ग्रंथकार आशाधर यांनींच लिहिलेल्या आहेत.

अनाद्यविद्यादोषोत्थचतुःसंज्ञाज्वरातुराः ॥
शश्वत्संज्ञानविमुखाः सागारा विषयोन्मुखाः ॥२॥

अर्थः— सागार ह्मणजे सकल परिग्रहांनीं युक्त असें जें घर तेथें वास करणारे, अर्थात् प्रपंचलुब्ध आहेत; ते, अनादिकालच्या अविद्यारूपी वात, पित्त, कफांच्या दोषांपासून ज्यांची

---

१ अनित्य पदार्थास नित्य समजणें, अशुचि पदार्थास शुचि मानणें, दुःखास सुख मानणें आणि जे पदार्थ (देह, कलत्र, पुत्र वगैरे) आपले नव्हेत ते आपले समजणें याचें नांव अविद्या.

पहिल्या पृष्ठावरून पुढें.

या टीकाहि येथें दिल्या असत्या तर वाचकांस फारच मोठा फायदा झाला असतां; व या ग्रंथाचा पूर्ण जीर्णोद्धाराहि झाला असता. पण, आमचें पुस्तक फारच लहान असल्यामुळें आह्मी मोठ्या दिलगिरीनें मूल श्लोक मात्र मराठी अर्थासह देत आहों. तेथें उपाय नाहीं. हा मराठी अर्थ वरील टीकाच्या आधारें देण्यांत येत आहे. तथापि माझ्या अज्ञानपणामुळें त्यात कोठें दोष आढळल्यास त्याबद्दल गुणग्राही वाचक क्षमा करितील अशी बळकट आशा आहे.

हा ग्रंथ संवत् १२९६ सालीं लिहिला आहे. आशाधर पंडित हे मोठे प्रसिद्ध ग्रंथकार होते. यांनीं कोणकोणते ग्रंथ केले आहेत व याची जन्मभूमी वगैरे संबंधाची माहिती याच ग्रंथाच्या शेवटीं प्रशस्तींत यांनींच दिली आहे. आमच्या वाचकाचें पुण्य बळकट असल्यास हा मूल ग्रंथ तरी निर्विघ्नपणें समाप्त होऊन ग्रंथकर्त्याची प्रशस्ति वाचावयास मिळेल. भद्रमस्तु ।

कलाप्पा भरमाप्पा निटवे.

उत्पत्ति आहे अशा चार प्रकारच्या संज्ञारूपी[1] चार प्रकारच्या ज्वरांपासून[2] त्रासलेले आणि ह्मणूनच सदोदित सज्ञानाविषयीं विमुख व पुष्पमाला कामिनी वगैरे विषयांच्या ठिकाणीं अनुराग ठेवणारे असे असतात. पुढील श्लोकांत प्रकारांतरानें त्यांचेंच लक्षण सांगतो.

अनाद्यविद्याऽनुस्यूतां ग्रन्थसंज्ञामपासितुम् ॥
अपारयन्तः सागाराः प्रायो विषयमूर्छिताः ॥ ३ ॥

अर्थः— अनादि अशा अविद्येनें अनुस्यूत ह्मणजे बीजांकुर[3] न्यायानें संततीप्रमाणें चालत आलेली जी परिग्रहांची अभिलाषा, ती नाहींशी करण्याकरितां असमर्थ असे सागार प्रायः[4] (बहुत

---

१ सज्ञा ह्मणजे एक प्रकारची ममत्वबुद्धि. संज्ञा चार प्रकारची आहे १ आहार, २ भय, ३ मैथुन आणि ४ परिग्रह.

२ ज्वर ह्मणजे अंगात सताप वगैरे उत्पन्न करणारा एक प्रकारचा रोग. हा चार प्रकारचा आहे. १ साध्यप्राकृत, २ असाध्यप्राकृत, ३ साध्यवैकृत, ४ असाध्यवैकृत.

३ बीजापासून अंकुर उत्पन्न होतो व अंकुरापासून बीज उत्पन्न होते. याला बीजांकुरन्याय म्हणतात. त्याप्रमाणें अविद्येमुळें परिग्रहांची अभिलाषा उत्पन्न होते व पुनः परिग्रहांच्या अभिलाषेमुळें अविद्या उत्पन्न होते. याचा जो सतत चाललेला क्रम याला संतति ह्मणतात.

४ प्रायः या शब्दानें ग्रंथकारांनीं सागरांत विकल्प दाखविला आहे. ह्मणजे कित्येक सम्यग्दृष्टि सागार चारित्र–कर्मोदयामुळें विषयांच्या ठिकाणीं मूर्छित असतात. आणि कित्येक सागार जन्मांतरांत अभ्यस्त

करून) विषयांच्या ठिकाणीं मूर्छित झालेले असतात आतां अविद्येचें व विद्येचें कारण सांगतो.

नरत्वेऽपि पशूयन्ते मिथ्यात्वग्रस्तचेतसः ॥
पशुत्वेऽपि नरायन्ते सम्यक्त्वव्यक्तचेतनाः ॥ ४ ॥

अर्थः— मिथ्यात्वानें ह्मणजे विपरीत अभिनिवेशानें ज्यांचें चित्त धरिलें आहे असे जीव मनुष्य असूनहि पशूप्रमाणें ह्मणजे विचारशून्य होतात. आणि सम्यग्दर्शन–परिणामानें प्रशम,

---

अशा रत्नत्रयाच्या प्रभावामुळें साम्राज्यपदाचा अनुभव घेत तत्त्वज्ञानानें किंचित् चारित्र पाळून परिमित विषयांचें सेवन करीत असूनहि न सेवन करणाऱ्या प्रमाणें असतात.

१ मूर्छितांचें लक्षण.

वपुर्गृह धन दाराः पुत्रमित्राणि शत्रवः ॥
सर्वथान्यस्वभावानि मूढः स्वानि प्रपद्यते ॥ १ ॥

अर्थः— देह, घर, धन, स्त्री, मित्र व शत्रु वगैरे हे सर्व अन्य असून यांना आपले समजणारा जो, तो मूर्छित होय.

२ प्रशमाचें लक्षण.—

रागादिषु च दोषेषु चित्तवृत्तिनिबर्हणम् ॥
त प्राहु. प्रशम प्राज्ञा. समन्तादव्रतभूषणम् ॥ १ ॥

अर्थः— राग, द्वेष वगैरे दोषांत आपलें चित्त न ठेवणें याला प्रशम ह्मणतात. हा प्रशम गुण सर्व व्रतांस भूषण आहे.

संवेग[1], अनुकंपा[2] व आस्तिक्य[3] हे गुण ज्यांचे प्रगट झाले आहेत असे जीव पशु जरी असले तरी ते मनुष्यच होत. तात्पर्य ज्याला सम्यक्त्व आहे तो ज्ञानी अर्थात् मनुष्य, आणि जो

---

१ संवेगाचें लक्षण.- -

शारीरमानसागन्तुवेदनाप्रभवाद्भवात् ॥
स्वप्नेन्द्रजालसंकल्पाद्भीतिः संवेग उच्यते ॥ २ ॥

अर्थः—शरीर [देहासंबंधी], मानस (मनासंबधी) आणि आगंतुक (आकस्मिक) अशा प्रकारची दुःखें जेथें वारंवार उत्पन्न होतात आणि ज्याची स्थिति स्वप्नाप्रमाणें किंवा इंद्रजालाप्रमाणें अस्थिर आहे अशा संसाराला भिऊन असणें याचें नांव संवेग.

२ अनुकंपाचें लक्षण.—

सत्वे सर्वत्र चित्तस्य दयार्द्रत्वं दयालवः ॥
धर्मस्य परमं मूलमनुकम्पां प्रचक्षते ॥ ३ ॥

अर्थः— सत्वे ह्मणजे अनेक योनींत फिरून फिरून दुःख पावणाऱ्या प्राणिमात्रांवर दया करणें याला दयाळु मुनि अनुकंपा ह्मणतात. अनुकंपा हें धर्माचें मुख्य मूळ आहे.

३ आस्तिक्याचें लक्षण.—

आप्ते श्रुते व्रते तत्वे चित्तमस्तित्वसंयुतम् ॥
आस्तिक्यमास्तिकैरुक्तं युक्तं युक्तिधरेण वा ॥ ४ ॥

अर्थः— आप्त ह्मणजे यथार्थ उपदेश करणारा सर्वज्ञ वीतराग परमेश्वर, शास्त्र, व्रत आणि जीवादिक तत्त्व यांच्याविषयीं जी अस्तित्वबुद्धि याचें नांव आस्तिक्य.

मिथ्यात्वी आहे तो अज्ञानी अर्थात् पशु होय. ह्मणजे सम्यक्त्व हें विद्येचें कारण आणि मिथ्यात्व हें अविद्येचें कारण. आतां तीन प्रकारच्या मिथ्यात्वाचीं लक्षणें सांगतों.

केषांचिदन्धतमसायतेऽगृहीतं ग्रहायतेऽन्येषाम् ॥
मिथ्यात्वमिह गृहीतं शल्यति सांशयिकमपरेषाम् ॥५॥

अर्थः— मिथ्यात्वाचे प्रकार तीन. अगृहीत, गृहीत आणि सांशयिक. अनादि संततीनें पुनः पुनः चालू असणारा तत्वाविषयीं अरुचिरूपाचा जो बुद्धीचा परिणाम तें अगृहीत मिथ्यात्व होय. हें इतरांच्या उपदेशावांचून असतें ह्मणून याला अगृहीत ह्मणतात. इतरांच्या उपदेशानें प्राप्त झालेला अतत्त्वश्रद्धान रूपाचा जो बुद्धीचा विकार त्याला गृहीत मिथ्यात्व ह्मणतात. आणि मिथ्यात्व-कर्माचा उदय झाला असतांना तसाच एक प्रकारच्या ज्ञानावरणीय कर्माचा उदय झाला असतांना त्यामुळें "जिनानें जें जीवादिक पदार्थांचें लक्षण सांगितलें आहे" तें तेंच कीं आणखी कांहीं आहे अशा प्रकारचा जो बुद्धीचा चलपरिणाम त्याला संशय ह्मणतात. संशयापासून जें उत्पन्न होतें तें सांशयिक होय. या संसारांत हें अगृहीत मिथ्यात्व, घोर अशा अज्ञान अवस्थेंत असणाऱ्या कित्येकांस ह्मणजे एकेंद्रिय आदिकरून संज्ञिपंचेंद्रिय वगैरे जीवांस गाढ अंधकाराप्रमाणें दुःख देत आहे. दुसरें गृहीत मिथ्यात्व, तें कित्येक ह्मणजे संज्ञिपंचेंद्रिय जीवांस दुष्टग्रहाप्रमाणें अनेक प्रकारचे विकार करणारें आहे. आणि तिसरें सांशयिक मिथ्यात्व, तें कित्येकांस ह्मणजे श्वेतांबरमताचे इंद्राचार्यासारखे जे जीव त्यांस हृदयांत टोंचलेल्या

शल्याप्रमाणें दुःख देतें. आतां; अविद्येचें मूल कारण जें मिथ्यात्व, त्याचें निर्मथन करण्यास समर्थ असा जो सम्यक्त्वपरिणाम तो उत्पन्न होण्याची सामग्री किती प्रकारची आहे हें सांगतों.

आसन्नभव्यताकर्महानिसंज्ञित्वशुद्धिभाक् ॥
देशनाद्यस्तमिथ्यात्वो जीवः सम्यक्त्वमश्नुते ॥ ६ ॥

अर्थः— आसन्न ह्मणजे कांहीं भवांनीं ज्याला निर्वाण पद प्राप्त व्हावयाचें आहे आणि त्यामुळें जो भव्य ह्मणजे रत्नत्रयाचें ग्रहण करण्यास योग्य झाला आहे, ज्याच्या कर्मांची हानि झाली आहे ह्मणजे सम्यक्त्वाला प्रतिबंधक असा मित्थात्व वगैरे सप्तप्रकृतिरूप कर्मांचा उपशम[1], क्षयोपशम[2] आणि क्षय[3] या तीहींपैकीं एक प्रकार झाला आहे, ज्याला संज्ञा[4] आहे,

---

१ कर्म असून त्याचा उदय न होणें याला उपशम ह्मणतात. उदाहरण— पाण्यात गाळ असला तरी त्यांत निवळीचें बी टाकल्यास तो गाळ खाली जाऊन असून नसल्यासारखा दिसतो. २ कर्म असून त्याचा उदय न होणें आणि थोडा थोडा क्षय होत जाणें याला क्षयोपशम ह्मणतात. उदाहरण—अर्धें स्वच्छ असलेलें पाणी.

३ संपूर्णपणें कर्म नाहीसें होणें याला क्षय ह्मणतात. उदाहरण— भांड्यांत ठेवलेलें निर्मळ पाणी.

४ मनोऽवष्टम्भतः शिक्षाक्रियालापोपदेशवित् ॥
येषां ते संज्ञिनो मर्त्या वृषकीरगजादयः ॥ १ ॥

अर्थः— शिक्षा, क्रिया, आलाप आणि उपदेश हे दृढपणानें (विस्मरण न होण्यासारखें) जाणणारें असें मन ज्यांचें असतें ते जीव संज्ञी

ज्याचे परिणाम शुद्ध आहेत," अर्थात् हीं वर सांगितलेलीं सम्यक्त्व प्राप्त होण्याचीं अंतरंग करणें (मुख्य सामग्री) ज्यास प्राप्त झालीं आहेत" असा असून; सद्गुरूचा उपदेश, जिनप्रतिमेचें दर्शन, पूर्वभवाचें स्मरण इत्यादि बाह्य कारणांनीं ज्याचें मिथ्यात्व नाहींसें झालें आहे असा जो जीव त्याला सम्यक्त्व प्राप्त होतें. तात्पर्य;— आसन्नभव्यता, कर्महानि, संज्ञित्व आणि शुद्धपरिणाम ही सम्यक्त्व प्राप्त होण्याची अंतरंग (मुख्य) सामग्री होय. आणि सद्गुरूचा उपदेश, जिनप्रतिमादर्शन, पूर्वभवस्मरण वगैरे ही बाह्यसामग्री जाणावी. आतां, ह्यापैकीं उपदेश नांवाची सामग्री सद्गुरूवांचून प्राप्त होत नाहीं. म्हणून, या कालीं सद्गुरु किती दुर्मिळ आहेत हें दाखवितों.

होत. संज्ञी जीव मुख्यत्वेंकरून चार प्रकारचे आहेत. ते हे मनुष्य, बैल, शुक आणि हत्ती. जेणेंकरून हित होईल तें करावें आणि अहित होईल तें करूं नये अशा प्रकारचा बोध ज्यापासून होतो त्याला शिक्षा ह्मणतात. ही शिक्षा ग्रहण करण्यास मनुष्य समर्थ आहे. हात, पाय व मस्तक वगैरे हालविणें याला क्रिया ह्मणतात. ही क्रिया बैलास शिकविल्यास तो शिकूं शकतो. (उदाहरण:— नंदीबैल, घोडा इ०) श्लोक पद्य वगैरे पाठास आलाप ह्मणतात. हे आलाप शुकासारख्याजीवांस शिकविल्यास ते ह्मणूं शकतात. उपदेश ह्मणजे कांहीं खुणेचे शब्द. हे शब्द हत्ती, कुत्रा वगैरे जीवांस शिकविल्यास कळतात. अशा प्रकारच्या संज्ञा ज्या जीवांस आहेत त्यांना उपदेश वगैरे सामग्री मिळाल्यास सम्यक्त्व होतें.

कलिप्रावृषि मिथ्यादिङ्मेघछन्नासु दिक्ष्विह ॥
खद्योतवत्सुदेष्टारो हि द्योतन्ते कचित्कचित् ॥ ७ ॥

अर्थः— या आपल्या भरत क्षेत्रांत कलिकाल ह्मणजे पंचम-काल रूपी वर्षाकालीं (पावसाळ्यांत) मिथ्यात्वोपदेश रूपी मेघांनीं झांकलेल्या सदुपदेश रूपी दिशांच्या मध्यभागीं मोक्ष-मार्गाचा उपदेश करणारे गुरु खद्योताप्रमाणें (काजवा) कचि-तच ह्मणजे कोठें तरी एखाद्या ठिकाणीं व तेंहि कधींतरी दिसून येतात. तात्पर्य, चतुर्थ कालांत जसें जिकडे पहावें तिकडे केवली, श्रुतकेवली वगैरे उपदेशकर्ते मोक्षमार्गाचा प्रकाश क-रीत विहार करणारे दिसून येत असत, तसे सूर्य तर याकालीं कोणी नाहीतच[1]. पण काजव्यासारखे ह्मणजे अल्प प्रकाश करणारे जे कोणी आहेत तेहि कचित्च एखादे ठिकाणीं कधींतरी आढळतात. आतां या कलिकालाच्या सामर्थ्यामुळें उपदेशक जसे विरळा आहेत तसेच उपदेश ऐकण्यास योग्य असे पुरुषहि

---

१ विद्वन्मन्यतया सदस्यतितरामुद्दण्डवाग्डम्बरा ।
श्रृङ्गारादिरसैः प्रमोदजनकं व्याख्यानमातन्वते ॥
ये ते च प्रतिसद्म सन्ति बहवो व्यामोहविस्तारिणो ।
येभ्यस्तत्परमात्मतत्वविषय ज्ञान तु ते दुर्लभाः ॥ १ ॥

अर्थः— आपण विद्वान आहों असें समजून मोठा आडंबर करून सभेंत श्रृङ्गार वगैरे रसांनी संतोष उत्पन्न होईल असें व्याख्यान देऊन लोकांस मोहात पाडणारे उपदेशक घरोंघर आहेत. पण, ज्यांच्यापासून परमात्मतत्वाचें ज्ञान होईल असे जे उपदेशक ते मात्र दुर्लभ होत.

विरळाच आहेत. ह्मणून आह्मी अशी आशा करितों किं,–

नाथामहेऽद्य भद्राणामप्यत्र किमु सद्दृशाम् ॥
हेम्न्यलभ्ये हि हेमाश्मलाभाय स्पृहयेन्न कः ॥ ८ ॥

अर्थः— या भरत क्षेत्रांत आज ह्मणजे या पंचम कालीं निदान भद्र पुरुष तरी होवोत अशी आह्मी आशा करितों, असें जर आहे तर सम्यग्दर्शनी पुरुषांची अधिकच आशा करूं. सोनें मिळत नसल्यावर सोन्याचा दगड जरी मिळाला तर त्यास कोण इच्छिणार नाहीं काय? इच्छीलच. तद्वत् सम्यक्त्वी नाहीं तर भद्र पुरुष तरी होवोत अशी आह्मी आशा करितों. आतां भद्रपुरुषाचें लक्षण सांगतों.

कुधर्मस्थोऽपि सद्धर्मे लघुकर्मतयाऽद्विषन् ॥
भद्रः स देश्यो द्रव्यत्वादभद्रस्तद्विपर्ययात् ॥ ९ ॥–

अर्थः— आपण कुधर्माच्या ठिकाणीं आसक्त असूनहि सद्धर्माच्या ठिकाणीं द्वेष उत्पन्न होण्यास कारण असें जें मिथ्यात्व नांवाचें कर्म तें ज्याचें अल्प असल्यामुळें जो स्वर्गमोक्ष साधण्याचा उपाय अशा सद्धर्मांत आसक्त नाहीं पण त्या सद्धर्माचा द्वेष करीत नाहीं अशा पुरुषास भद्र ह्मणतात. त्याला पुढें सम्यक्त्वगुण प्राप्त होणार ह्मणून उपदेश केला पाहिजे. आणि जो कुधर्मांत आसक्त असून सद्धर्माचाहि द्वेष करितो आणि ह्मणूनच जो सम्यक्त्वगुण प्राप्त करून घेण्यास योग्य नाहीं असा जो तो अभद्र होय. आतां सम्यक्त्वहीन गुरूपदेशानें शुश्रुषा वगैरे गुण ज्याला प्राप्त झाले आहेत असा मनुष्य सम्यक्त्वप्रिमाणें सत्पुरुषांस मान्य कसा होतो हें दाखवितों.

शलाकयेवाऽऽप्तगिराऽऽप्तसूत्र- ।
प्रवेशमार्गो मणिवच्च यः स्यात् ॥
हीनोऽपि रुच्या रुचिमत्सु तद्वद् ।
भूयादसौ सांव्यवहारिकाणाम् ॥ १० ॥

अर्थः— जसा वज्राच्या सूचीनें (सुई) ज्याला आंत दोरीचा प्रवेश होईल असें छिद्र प्राप्त झालें आहे असा मणि कांतिहीन असला तरी तो कांतियुक्त अशा मण्यांमध्यें त्यांच्या सारखा भासतो, त्याप्रमाणें—गुरूच्या उपदेशानें ज्याला तत्त्वज्ञान प्राप्त होण्यास उपाय असे जे शुश्रूषा वगैरे गुण प्राप्त झाले आहेत असा जो पुरुष तो सम्यक्त्वहीन असला तरी तो सत्पुरुषांस सम्यक्त्वीजनांच्या मध्यें त्यांच्या सारखा सम्यक्त्ववान् भासतो. आतां सागारधर्म चालविण्यास गृहस्थ कसा असावा हें सांगतों.

न्यायोपात्तधनो यजन्गुणगुरून्सद्गीस्त्रिवर्गं भज- ।
न्नन्योन्यानुगुणं तदर्हगृहिणीस्थानालयो ह्रीमयः ॥
युक्ताहारविहार आर्यसमितिः प्राज्ञः कृतज्ञो वशी ।
शृण्वन्धर्मविधिं दयालुरघभीः सागारधर्मं चरेत् ॥ ११ ॥

अर्थः— १ न्यायानें द्रव्य मिळविणारा, २ सद्गुण व गुरु यांची पूजा करणारा, ३ सत्य व मधुर भाषण करणारा, ४ धर्म अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांस परस्पर विरोध न आणितां सेवणारा, ५ वरील पुरुषार्थ साधण्यास योग्य अशा नगरांत किंवा गांगांत व तेथेंहि चांगल्या घरांत कुलवधूसह वास करणारा, ६ मर्यादेनें वागणारा, ७ योग्य आहार विहार करणारा, ८ सज्जनाची संगत करणारा, ९ विचारवान्, १०

केलेले उपकार जाणणारा, ११ अंतरंग जे सहा शत्रु त्यांना स्वाधीन ठेवणारा, १२ धर्मविधि ऐकणारा, १३ दयाळु आणि १४ पापभीरु असा जो मनुष्य तो सागारधर्म चालविण्यास योग्य होय. स्पष्टीकरण.—१ न्यायोपार्जन.–स्वामिद्रोह (मालकाशीं विरोध) मित्रद्रोह, विश्वासघात, चोरी, इत्यादि निंद्यकृत्यें सोडून देऊन आपापल्या जातीधर्मास अनुसरून लोकमान्य असा व्यवहार करून जें द्रव्य मिळविणें त्याला न्यायोपार्जन ह्मणतात. न्यायानें जें द्रव्य मिळविलें जाते तें इहलोकीं व परलोकीं सुखावह होतें. कारण, आपण त्याचा पाहिजे तसा विनियोग करण्यास व आपल्या मित्रबंधु वगैरे जनांस विभाग करून देण्यास कोणत्याच प्रकारची शंका येत नाहीं. चोरी वगैरे निंद्यकृत्यें करून मिळविलेलें द्रव्य वापरण्यास जसें भय असतें तसें भय यांत नाहीं. अन्यायानें द्रव्य मिळविणारास

---

१ सर्वत्र शुचयो धीराः सुकर्मबलगर्विताः ॥
स्वकर्मनिहितात्मानः पापाः सर्वत्र शङ्किताः ॥ १ ॥

अर्थ—जो नेहमी सत्कर्म करितो तो सर्वदा सर्व ठिकाणी निर्मळ मनानें असतो ह्मणजे त्याला कशांचेंच भय वाटत नाही. आणि दुराचारी असतो तो सर्व ठिकाणी सशयांत असतो ह्मणजे त्याला नेहमी भीति असते.

२ अन्यायोपार्जितं वित्तं दशवर्षाणि तिष्ठति ॥
प्राप्ते त्वेकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥

अर्थः— अन्यायानें मिळविलेलें द्रव्य फार तर दहा वर्षें टिकतें. आकराव्या वर्षी तें सर्व समूळ नष्ट होतें.

राजा शिक्षा करितो, शिवाय लोकांत अपमान होऊन आणखी पुष्कळ प्रकारचीं दुःखें भोगावीं लागतात. ह्मणून न्यायानेंच द्रव्य मिळविलें पाहिजे. तेणेंकरून इहलोकीं सुख होतें. न्यायानें मिळविलेलें द्रव्य सत्पात्रीं देऊन व दीन लोकांवर करूणा करून तें खर्चिल्यास परलोकींहि सुख होतें. द्रव्यावांचून गृहस्थधर्म चालत नाहीं ह्मणून येथें प्रथम त्याचेंच वर्णन केलें आहे. २ गुणपूजा ह्मणजे आंगीं सद्गुण धारण करणें व जे गुणी आहेत त्यांचा सन्मान करणें. सौजन्य, औदार्य दाक्षिण्य (भीडमुरवत,) प्रियभाषण आणि सदाचार हे सर्व सद्गुण होत. गुरुपूजा.—माता पिता आणि आचार्य हे तिघे गुरु होत. माता आणि पिता यांची पूजा ह्मणजे रोज तीन वेळ त्यांना नमस्कार करणें, त्यांचा सदुपदेश ऐकणें, त्यांचे

---

१ यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ॥
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदारोऽपि विमुञ्चति ॥ १ ॥

अर्थः— न्यायानें वागणारास पशु देखील साहाय्य करितात. आणि अन्यायानें वागणारास बंधु देखील सोडून देतो.

२ लोकापवादभीरुत्वं दीनाभ्युद्धरणादरः ॥
कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

अर्थः— लोकापवादास भिणें, दीनांचा उद्धार करण्यांत प्रीति ठेवणें, दुसऱ्यांनीं केलेले उपकार जाणणें, आणि दाक्षिण्य ठेवणें ह्मणजे कठोरपणा किंवा दुराग्रह न करणें याला सदाचार म्हणतात.

आवडते पदार्थ प्रेमानें आणून देणें, ही त्यांची पूजा होय. आ-चार्य ह्मणजे विद्या शिकविणारा गुरु. त्यांची सेवा करणें, ते आले असतां हात जोडून उभें राहणें इत्यादि. ३ सत्य व मधुर भाषण.—परनिंदा, अपमान, कठोरता इत्यादि दोषरहित जें भाषण त्याला मधुर भाषण ह्मणतात. ४ धर्म-अर्थ-काम.— ज्यापासून अभ्युदय ह्मणजे देवेंद्र—नागेंद्र—चक्रवर्ती इत्यादि पद

---

१ यन्मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ॥
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि ॥ १ ॥

अर्थः— आपण जन्मास येतो त्या वेळीं आपले आईबाप जो क्लेश सहन करितात त्याचे उपकार फेडूं म्हटल्यास शंभर वर्षे त्याची सेवा केल्यानेंहि ते फिटणार नाहीत.

१ यदिच्छति वशीकर्त्तुं जगदेकेन कर्मणा ॥
परापवादसस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय ॥ २ ॥

अर्थ·— एकाच उपायानें सगळें जग जर वश करावें ह्मणशील तर तो उपाय हा कीं, तुझी वाणी रूपी गाय परनिंदा रूपी पीक चरत असल्यास तिला तेथून परतीव. ह्मणजे परनिंदा करूं नको.

३ परपरिभवपरिवादादात्मोत्कर्षाच्च बध्यते कर्म ॥
नीचैर्गोत्रं प्रतिभवमनेकभवकोटिदुर्मोचम् ॥ ३ ॥

अर्थः— भाषणानें दुसऱ्याचा अपमान व निंदा करणें आणि स्वतांची प्रशंसा करणें यापासून नीच गोत्राचें कर्म बांधतें. म्हणजे असा पापी जीव प्रतिजन्मीं नीच चांडालादि कुलांत जन्म पावतो. जन्म मरण कोटिवेळां झालें तरी त्या नीच गोत्रापासून त्याचीं सुटका होणें कठिण.

आणि निःश्रेयस ह्मणजे मोक्षपद यांची सिद्धि होते, तो धर्म. ज्यापासून सर्व प्रकारच्या कार्याची सिद्धि होते तो अर्थ, ह्मणजे धन. आपल्यापुढें श्रेष्ठ कोणीच नाहीं, अशा प्रकारचा परस्पर अभिमान बाळगणारीं जीं इंद्रियें त्यांची जी रसांविषयीं प्रीति त्याचें नांव काम. याप्रमाणें हे जे तीन पुरुषार्थ आहेत यांना त्रिवर्ग ह्मणतात. या त्रिवर्गाचें नित्य सेवन करावें. पण त्यापैकीं एकाच्या सेवनानें दुसऱ्याची हानि होऊं नये; ह्मणजे धर्म व अर्थ यांचा सर्वथा नाश करून, विषय सुखाचा अनुभव घेऊं नये. जो केवळ कामसेवनांतच आसक्त होतो तो धर्मभ्रष्ट होतो. त्याच्या जवळचें द्रव्य सगळें नाहींसें होतें, शिवाय त्याच्या देहाची हानि होते. धर्म व काम यांचा अतिक्रम करून केवळ धनच जो मिळवितो तोहि मूर्खच होय; कारण आपण मिळविलेलें द्रव्य धर्मकृत्याकडे न खर्चिल्यामुळें त्याला अन्यजन्मी सुखाचें साधन राहिलें नाहीं व आतांहि त्याचा उपभोग न घेतल्यामुळे तें तसेंच राहून आपल्या पश्चात् दुसऱ्याच्या हवालीं होतें. आपणमात्र केवळ पापाचा अधिकारी होतो. याकरितां मनुष्यानें धर्म संभाळून व योग्य तितकें कामसेवन करून धन मिळवावें.

---

१ यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ॥
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ १ ॥

अर्थः— धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांच्या सेवनावाचून ज्याचे दिवस येतात व निघून जातात तो मनुष्य लोहाराच्या भात्याप्रमाणें श्वासोच्छ्वास करीत असूनहि मेल्याप्रमाणें होय.

अर्थ— व काम यांचा अतिक्रम करून केवळ धर्ममार्गानें चालणें हें यतीचें कर्तव्य आहे. गृहस्थानें धन मिळविलेंच पाहिजे. धर्माचा सर्वथा त्याग करून अर्थ व काम यांचें सेवन करूं नये. पीक पुष्कळ आलें तरी बींज न राखून ठेवणारा शेतकरी जसा कष्ट पावतो तसा पुष्कळ प्राप्ति झाली तरी त्यांतला कांहीं भाग धर्मकृत्याकडे खर्च न करणारा मनुष्य पुढें दुःखी होतो. जो परलोकसंबंधी सुखास विघ्न न आणितां इहलोकींचें सुख भोगितो तो सुखी. जो द्रव्य सगळें खर्च करून केवळ धर्म व काम सेवितो तो विपत्तींत पडतो. कामसेवन न करून केवळ धर्म व अर्थ सेवणारांस गृहस्थपणा संभवत नाहीं. तादात्त्विक, मूलहर आणि कदर्य असे धनिकाचे तीन भेद आहेत. या तिघांच्या हातून

---

१ पादमायान्निधिं कुर्यात्पादं वित्ताय खट्वयेत् ॥
धर्मोपभोगयोः पादं पादं भर्त्तव्यपोषणे ॥ १ ॥

अर्थ— आपल्या उत्पन्नाचे चार विभाग करावे. त्यांतून एक भाग शिलकेंत ठेवावा. दुसरा भाग भांडवलांत घालावा. तिसरा भाग धर्मकृत्यें व स्वतांकरितां खर्चावा. आणि चवथा कुटुंबपोषणाकडे खर्च करावा.

आयार्द्धं च नियुञ्जीत धर्मे समधिकं ततः ॥
शेषेण शेषं कुर्वीत यत्नतस्तुच्छमैहिकम् ॥ २ ॥

अर्थः— आपल्या उत्पन्नाच्या अर्ध्यापेक्षां कांहीं अधिक भाग धर्मकृत्या कडे खर्च करावा, आणि मग बाकी राहील त्यांतून कसेंहि करून प्रपंच चालवावा. कारण ऐहिकसुख हें तुच्छ आहे ह्मणून त्यांत अधिक द्रव्य खर्चू नये.

धर्मरक्षण व कामसेवन होत नाहीं. जो पुढचा मागचा कांहींच विचार न करून मिळविलेल्या द्रव्याचा दुर्व्यय करितो तो तादात्विक होय. जो वाडवडिलाने मिळवून ठेविलेलें द्रव्य अन्यायानें खाऊन टाकतो तो मूलहर जाणावा. आणि स्वतांस व आपल्या सेवक लोकांसहि पुष्कळ त्रास देऊन द्रव्य मिळवून ठेवितो व कोणत्याच कामाकडे त्याचा व्यय करीत नाहीं तो कदर्य होय. या तिघांपैकीं तादात्विक आणि मूलहर या दोघांजवळचें द्रव्य खरचून गेल्यामुळें त्यांनां धर्म व काम हे दोन पुरुषार्थ साधत नाहीत. त्यामुळें त्यांचें कल्याण होत नाहीं. कदर्याचें द्रव्य राजा किंवा चोर वगैरे घेऊन जातात त्यामुळें तो इहपरलोकींच्या सुखास मुकतो. ह्मणून धर्म, अर्थ व काम या तीन्ही पुरुषार्थास परस्पर बाधा न आणितां त्यांचें सेवन करावें. जेव्हां दुर्दैववशात् बाधा येते तेव्हां उत्तरोत्तर बाधेच्या वेळीं त्याच्या पूर्वपूर्व अर्थाची बाधा दूर करावी. ह्मणजे काम नांवाच्या पुरुषार्थास जेव्हां बाधा येते तेंव्हां धर्म व अर्थ यांचें रक्षण करावें. कारण या दोहोंपासून केव्हांहि कामसिद्धि होण्यासारखी आहे. जेव्हां काम व अर्थ या दोहोंस बाध येतो, तेंव्हां धर्म रक्षण करावें. कारण धर्म हें सकल पुरुषार्थाचें मूळ आहे. या प्रमाणें धर्म, अर्थ आणि काम या त्रिवर्गाचें सेवन करावें. १ गृहिणी, स्थान, आलय.—जी आपल्या समानकुलांत जन्मलेली असून माता, पिता, गुरु व सभ्यजन यांच्या समक्ष जिनें आपलें पाणिग्रहण केलें आहे, जी सदाचारानें चालणारी आहे अशी स्त्री गृहिणी होय. गृहिणी ह्मणजे घरची मालकीण. घरांत अशी स्त्री असली

ह्मणजे धर्म अर्थ व काम हे पुरुषार्थ चांगलें साधतात. आणखी स्त्री अशी असावी कीं, तिनें पतीशीं कपटाचरण करूं नये, जावा व नणदा ह्यांशीं नम्र असावें, सासूची सेवा करावी, बंधु जनाशीं स्नेहानें असावें, सेवकावर दया करावी; सपत्नीशीं विरोध करूं नये, इत्यादि सद्गुणांनीं युक्त अशी स्त्री असावी. आपण ज्या गांवांत किंवा नगरांत राहतो, तेथें जिनमंदीर, सत्पुरुष वगैरे धर्मवृद्धीचीं साधनें असावींत. आपला प्रपंचनिर्वाह चांगला चालून द्रव्य संपादनहि होईल अशी अनुकूलता असावी. अशा गावांत आपण आपलें घर करावें. त्या घरांत कोणत्याहि ऋतूंमध्यें आपणास त्रास न होईल अशा प्रकारें तें बांधलेलें असावें. अशा घरांत जिनप्रतिमा ठेवण्याकरितां व धर्मध्यान स्वाध्याय वगैरे करण्याकरिरां एकांत व स्वतंत्र अशी जागा असावी.
४ मर्यादेनें वागणें.— मर्यादा ह्मणजे लज्जा....ह्मणजे आपलें

---

१ अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता ।
तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधौ तस्योपचर्या स्वयम् ॥
सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति ॥
प्राज्ञैः पुत्रि निवेदिताः कुलवधूसिद्धान्तधर्मा इमे ॥ १ ॥

अर्थः— (सीता श्वशुरगृही चालली असतानां जनकराजा तिला उपदेश करितो.) हे पुत्रि, पति आला असतांना त्याचा सन्मान राखण्यारितां उठून उभें राहावें, त्याचें भाषण आपण नम्रपणें ऐकावें; शयनकालीं त्याची पादसेवा करावी, त्याला झोंप लागल्यावर आपण शयन करावें, पति उठण्याच्या पूर्वी आपण उठावें हे सर्व कुलवधूचे ठरलेले धर्म आहेत.

ऐश्वर्य, वय, अवस्था, देश, काल व आपलें कुल यांला अनुसरून वेष करणें. जो लज्जावान् आहे तो आपल्या देश, कुल व जातीस निंद्य असें आचरण करीत नाहीं. ७ आहार ह्मणजे भोजन. धर्मशास्त्रांत ज्या पदार्थांचा निषेध केला आहे ते पदार्थ खाऊं नयेत, शिवाय वैद्यशास्त्रास अनुसरून भोजन करावें. विहार ह्मणजे व्यायाम. आपल्या प्रकृतीस अनुकूल असा व्यायाम करावा. ८ आर्यसमिति[1] ह्मणजे सज्जनांची संगत. मिथ्यात्वी, मायावी, व्यसनी हे सगळे दुर्जन होत. यांची संगत करूं नये. ९ प्राज्ञ ह्मणजे विचारवान्.[2] जो विचारवान् असतो

---

१ यदि सत्सङ्गनिरतो भविष्यसि भविष्यसि ॥
अथ सज्ज्ञानगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १ ॥

अर्थः— जर तूं सज्जनाची संगत करशील तर खरोखर चांगल्या ज्ञानांच्या गोष्टींत पडशील. ह्मणजे विचारवान् होशील.

२ इदं फलमियं क्रिया करणमेतदेष क्रमो ।
व्ययोऽयमनुषङ्गजं फलमिदं दशैषा मम ॥
अयं सुहृदयं द्विषत्प्रयतदेशकालाविमा- ।
विति प्रतिवितर्कयन्प्रयतते बुधो नेतरः ॥ २ ॥

अर्थः— हें फळ आहे, हें उत्पन्न करण्यास अमुक क्रिया करावी लागते, त्या क्रियेचें साधन अमुक, व त्याचा क्रम असा, पण माझी दशा अमुक प्रकारची आहे, हा माझा शत्रु व हा माझा मित्र, हल्लींचा देश असा, व काल अशा प्रकारचा या सर्व गोष्टींचा विचार करून कोणतेंहि काम शहाणा जो आहे तोच करितो- हें मूर्खास साधत नाहीं

तो बलाबलाचा विचार करितो, आणि तो दीर्घदर्शी असतो, व सर्वांपेक्षां विशेष जाणतो. बळ चार प्रकारचें आहे. द्रव्यबळ, क्षेत्रबळ, कालबळ आणि भावबळ. हें बळ आपलें किती व दुसऱ्याचें किती याचा विचार करणें याला बलाबल विचार ह्मणतात. बलाबलाचा विचार न करून कोणतेंहि काम न करणारांस विपत्ति येते. आज एखादें काम करून त्यापासून पुढें ह्मणजे पुष्कळ कालानें लाभ होईल किंवा तोटा होईल हें ज्याला समजतें किंवा त्याचा जो विचार करितो तो दीर्घदर्शी होय. वस्तूंत व अवस्तूंत, कृत्यांत व अकृत्यांत, आपल्यांत व दुसऱ्यांत विशेष अंतर काय हें ज्याला कळतें तो विशेषज्ञ. बलाबलाचा विचार, दूरदर्शीपणा आणि विशेषज्ञान हीं ज्याला आहेत तो प्राज्ञ. १० कृतज्ञ— जो दुसऱ्यांनीं केलेले उपकार जाणतो,

---

१ प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ॥
किन्नु मे पशुभिस्तुल्यं किन्नु सत्पुरुषैरिति ॥ १ ॥

अर्थः— मनुष्यानें प्रतिदिवशीं आपल्या आचरणाचें चांगलें अवलोकन करून असा विचार करावा कीं, माझें आचरण पशूप्रमाणें आहे की सज्जनाप्रमाणें आहे?

२ विधित्सुरेनं तदिहात्मवश्यं । कृतज्ञतायाः समुपैहि पारम् ॥
गुणैरुपेतोऽप्यखिलैः कृतघ्नः । समस्तमुद्वेजयते हि लोकम् ॥ २ ॥

अर्थः— जर तूं सगळ्या लोकांस प्रिय होऊं पाहतोस आणि त्यांना वश करून घ्यावें ह्मणतोस तर कृतज्ञ हो; कृतघ्न होऊं नको. कारण कृतघ्न जो आहे तो सर्वलोकांस त्रास देऊन अप्रिय होतो.

त्यांचें हित-कुशल इच्छितो तो कृतज्ञ. जो कृतज्ञ असतो तो लोकांस प्रिय होतो. सर्व लोक पाहिजे तेंव्हां त्याला मदत करितात. ११ वशी.—इष्टार्थात फार आसक्ति न ठेवणारा, विरुध्द अर्थात प्रवृत्त न होणारा, पंच इंद्रियांच्या विकारांस रोंकणारा व अंतरङ्ग शत्रूंस प्रतिबंधांत ठेवणारा असा जो पुरुष तो वशी जाणावा. काम, क्रोध, लोभ, मान, मद आणि हर्ष हे सहा अंतरङ्ग शत्रु होत. विवाहित अगर अविवाहित अशा परस्त्रीचा अभिलाष करणें अथवा संग करणें याचें नांव काम. स्वतांच्या किंवा दुसऱ्याच्या अपायाचा विचार न करून कोप करणें याचें नांव क्रोध. सत्पात्री दान न देणें व निष्कारण परद्रव्य घेणें याचें नांव लोभ. गर्व करणें किंवा युक्तवचन न मानणें व इतरांस तुच्छ समजणें याचें नांव मान. कुल, बल, ऐश्वर्य, रूप व विद्या इत्यादि संपत्तीनें मस्त होणें अथवा अहंकार करणें याचें नांव मद. विनाकारण दुसऱ्यास पीडा करून व जुगार शिकार वगैरे पाप कृत्यें करून खुष होणें याला हर्ष ह्मणतात. १२ धर्मविधि ऐकणारा—अभ्युदय व निश्रेयस सुख प्राप्त होण्यास जो हेतु

---

१ भव्यः किं कुशलं ममेति विमृशन्दुःखाद्भृशं भीतवान् ।
सौख्यैषी श्रवणादिबुद्धिविभवः श्रुत्वा विचार्य स्फुटम् ॥
धर्मं शर्मकरं दयागुणमयं युक्त्यागमाभ्यां स्थितम् ।
गृण्हन्धर्मकथाश्रुतावधिकृतः शस्यो निरस्ताग्रहः ॥ १ ॥

अर्थः—माझें हित कोणतें असा विचार करणारा, संसारदुःखास भिणारा, मोक्षसुखाची इच्छा धरणारा, शास्त्र ऐकण्यास चतुर व तें ऐकून

तो अर्थ; त्याला जो निधि म्हणजे युक्ति व आगम यांच्या आ-श्रयानें त्याची स्थिति म्हणजे धर्ममार्ग तो ऐकणारा. १३ द-यालु—दुःखितांचें दुःख दूर करण्याची इच्छा ज्याला आहे तो

त्याचा चांगला विचार करून युक्ति व आगमानें सिद्ध अशा व सुखकर अशा दयाधर्माचा स्वीकार करणारा असा व दुराग्रह न करणारा इत्यादि लक्षणांनी युक्त जो भव्य तो धर्मशास्त्र ऐकण्यास अधिकारी होय. त्याला उपदेश केला पाहिजे.

१ प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वीत मानवः ॥ १ ॥

अर्थः—आपले प्राण जसे आपणास आवडते आहेत तसेच सर्व जीव-जंतूस ही आपआपले प्राण आवडते आहेत. म्हणून मनुष्यानें प्राणिमात्रा-वर दया करावी.

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ २ ॥

अर्थः— धर्मांतील मुख्य सार तुम्ही ऐका, आणि ऐकून त्या प्रमाणें वर्तन करा. तो सार हाच की, आपणास दुःख म्हणून जें वाटतें तें दुसऱ्यास होऊं देऊं नका.

अबुभुक्षितव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तितः ॥
आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकाः ॥ ३ ॥

अर्थः—ज्यांना अन्न मिळत नाहीं व जे व्याधि, शोक इत्यादिकांपासून पीडित झाले आहेत अशा जीवांवर दया करून त्यांना दुःखापासून दूर करा. किडा, मुंगी वगैरे जीवांस आपल्याप्रमाणें पाहावें.

दयाळु. दया हें धर्माचें मूळ आहे. ज्याला दया नाहीं त्याला जैनधर्मीं चालण्याचा अधिकार नाहीं. शत्रु जरी असला तरी त्याच्यावर दया करावी. जो दयाळु आहे तो सर्व सद्गुणांचा निधि आहे. १४ पापभीरु—हिंसा, चोरी, लबाडी व मद्यपान वगैरे दुष्कर्मास जो भिणारा तो पापभीरु होय. याप्रमाणें चौदा गुण ज्याच्या ठिकाणीं आहेत तो सागारधर्म चालविण्यास योग्य होय. सागारधर्म ह्मणजे विकलचारित्र. सकल चारित्र हें यतीला असतें.

याप्रमाणें सागारधर्म चालविण्यास योग्य कोण हें सांगून आतां पूर्ण सागारधर्माचें लक्षण सांगतों.

सम्यक्त्वममलममलान्यणुगुणशिक्षाव्रतानि मरणान्ते ॥
सल्लेखना च विधिना पूर्णः सागारधर्मोऽयम् ॥ १२ ॥

अर्थः— शंकादि दोषरहित सम्यक्त्व व निरतिचार ५ अणुव्रतें ३ गुणव्रतें आणि ४ शिक्षाव्रतें हीं पाळणें आणि शेवटीं ह्मणजे मरणकाळीं विधिपूर्वक सल्लेखना करणें ह्मणजे समाधिमरण साधणें, अर्थात् पुत्र, मित्र, कलत्र, धन विषयसुख इत्यादि सर्व पदार्थांविषयीं ममत्व सोडून शांतचित्तानें धर्मध्यानांतच लीन होऊन देहत्याग करणें हा पूर्ण सागारधर्म होय. मरणकाळीं विधिपूर्वक ज्यानें सल्लेखना केली त्यानें श्रावकधर्मरूपी प्रासादावर कळसच चढविला ह्मणावयाचा. आतां; अव्रती असाहि सम्यग्दृष्टि जीवाच्या कर्मक्लेशाचा अपकर्ष होतो, हें दाखवितों.

भूरेखादिसदृक्कषायवशगो यो विश्वदृश्वाज्ञया ।
हेयं वैषयिकं सुखं निजमुपादेयं त्विति श्रद्दधत् ॥

चौरो मारयितुं धृतस्तलवरेणेवात्मनिन्दादिमान् ।
शर्माक्ष भजते रुजत्यपि परं नोत्तप्यते सोऽप्यघे. ॥ १३ ॥

अर्थः— जो, सर्वज्ञ वीतराग अन्यथा उपदेश कधींच करणार नाहीं अशा दृढनिश्चयानें त्याची आज्ञा सत्य मानून, विषयसुख हें त्याज्य आहे आणि रत्नत्रय पाळणें हा आत्मधर्म आहे अशी श्रद्धा ठेवितो व तराळानें मारण्याकरितां धरलेला चोर जशी आत्मनिंदा करितो व पश्चात्ताप पावतो, त्याप्रमाणें आ-पण विषयसुखापासून विरत न झाल्याबद्दल आपला धिक्कार करून, पुनः अप्रत्याख्यान क्रोध, मान, मायारूप, कषायादिक अर्थात् सांप्रत अनिवार्य अशा चारित्रमोहनीय कर्माच्या उदया-मुळें विषयसुखाचे सेवन करितो व हिंसादिक पंच पापेंहि करितो अर्थात् व्रतें पाळीत नाहीं असाहि सम्यग्दृष्टि जीव विशेष दुःख पावत नाहीं अशा जीवास अविरत सम्यग्दृष्टि ह्मणतात. अविरत सम्यग्दृष्टि जो आहे त्याला सम्यक्त्व प्राप्त व्हावयाच्या

---

१ न दुःखबीज शुभदर्शनक्षितौ । कदाचन क्षिप्रमपि प्ररोहति ॥
सदाप्यनुप्त सुखबीजमुत्तम । कुदर्शने तद्विपरीतमिष्यते ॥ १ ॥

अर्थः- – सम्यग्दर्शन रूपी भूमीत दुःखाचें बीज पेरलें तरी तें लवकर उठत नाही व सुखाचें बीज पेरलें नाही तरी सुख उत्पन्न होतें. आणि याच्या उलट मिथ्यादर्शनरूपी भूमीचें आहे. ह्मणजे तेथें सुखाचें बीज पेरलें तरी ते उगवत नाही व दुःखाचें बीज पेरलें नाही तरी उगवतें.

१ णो इन्दिएसु विरदो णो जीवे थावरे तसे चावि ॥
जो सद्दहइ जिणुत्तं संमाइट्ठी अविरदो सो ॥ २ ॥

पूर्वी जरी दुर्गतीचा बंध झाला असला तरी त्यास दुःखाची स्थिति फारच थोडी होते. ह्मणून ज्याला संसारयातनेची भीति

अर्थ — जो इंद्रियसुखाच्या विषयापासून विरक्त झाला नाही आणि त्रस व स्थावर जीवाच्या वधापासूनहि विरक्त झाला नाहीं पण जिनवचनावर पूर्ण श्रद्धान ठेवितो तो अविरत सम्यग्दृष्टि होय.

१ दुर्गतावायुषो बन्धात्सम्यक्त्वं यस्य जायते ॥
गतिच्छेदो न तस्यास्ति तथाप्यल्पतरा स्थितिः ॥ १ ॥

अर्थः—दुर्गतीतल्या आयुष्याचा बंध झाल्यावर ज्याला सम्यक्त्व होतें त्याच्या त्या दुर्गतीचा छेद जरी होत नाही, तरी तेथें फारच थोडी स्थिती होऊन दुःखहि अल्पच होतें. हा सम्यक्त्वाचा महिमा आहे.

२ जन्मोन्माज्यं भजतु भवतः पादपद्मं न लभ्यं ।
तच्चेत्स्वैरं चरतु न च दुर्देवतां सेवतां सः ॥
अश्नात्यन्नं यदिह सुलभं दुर्लभं चेन्मुधास्ते ।
क्षुद्व्यावृत्त्यै कवलयति कः कालकूटं बुभुक्षुः ॥ २ ॥

अर्थः— हे देवा, जन्म मरणाचा नाश करावा ह्मणून ज्याची इच्छा आहे तो अलभ्य अशा तुझ्या पादकमलाची भक्ति करूं दे. तुझ्या ठायीं भक्ति तेवढी दृढ ठऊन, तो पाहिजे तसा वागल्यास हरकत नाही. कारण, जो सम्यक्त्वी झाला, तो आज नाही कालान्तरानें तरी ज्ञानपूर्वक चारित्र पाळीलच. पण त्यानें कुदेवाची मात्र सेवा करूं नये. याला दृष्टांतः—भुकेला मनुष्य अन्न खाईल तर त्याला सुख होईलच पण अन्न मिळत नाही म्हणून क्षुधेची निवृत्ति करण्याकरितां जर तो कालकूट विषाचें भक्षण करील तर त्याचा परिणाम भयंकर होईल.

आहे अशा भव्यजीवानें आपणास व्रतें पाळण्याचें सामर्थ्य नसलें तरी तोंपर्यंत सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीकरितां नित्य यत्न करावा. ह्मणजे जिनेश्वर, जिनानें उपदेशिलेलें शास्त्र आणि रत्नत्रयधारी मुनि यांच्यावर भक्ति ठेवावी.

आतां यश हें चित्तास प्रसन्नता देणारें आहे ह्मणून त्याविषयीं थोडें सांगतों.

धर्मं यशः शर्म च सेवमानाः ।
केऽप्येकशो जन्म विदुः कृतार्थम् ॥
अन्ये द्विशो विद्म वयं त्वमोघा- ।
न्यहानि यान्ति त्रयसेवयैव ॥ १४ ॥

अर्थः—कित्येकांचें मत असें आहे कीं, पुण्य, यश आणि सुख यांपैकीं कोणतें तरी एक सेवन करून आयुष्याचे दिवस घालविले ह्मणजे आपण मनुष्यजन्म पावल्याचें सार्थक्य झालें. अशा समजुतीनें कित्येक नुसतें पुण्यच आचरितात, कित्येक सुखच सेवितात, आणि कित्येक फक्त कीर्ति मिळवितात. आणखी कित्येक असे आहेत कीं, त्यांच्यांपैकीं कोणांस पुण्य व यश हीं आवडतात, कोणांस यश व सुख हीं आवडतात. आणि कित्येकांस पुण्य व सुख आवडतात. यांत तुमचें मत काय ह्मणून विचाराल तर आह्मी असें ह्मणतों कीं, पुण्य, यश व सुख हीं तीन्ही सेवून ज्यांच्या आयुष्याचे दिवस जातात त्यांचेंच जन्म सफल होय.

आतां; सम्यक्त्व प्राप्त झाल्यावर पुढें काल वगैरे लब्धीमुळें अवश्य प्राप्त होणारें जें संयतासंयतत्व पद, तें वर्णितों.

मूलोत्तरगुणनिष्ठामधितिष्ठन्पञ्चगुरुपदशरण्यः ॥
दानयजनप्रधानो ज्ञानसुधां श्रावकः पिपासुः स्यात् ॥ १५ ॥

अर्थः—जो गुरूपासून मिळालेला उपदेश श्रवण करितो तो श्रावक होय. श्रावकपदाचे मूलगुण ह्मणजे जे आंगीं असले ह्मणजे उत्तरगुण अर्थात् पूर्वीच्या पेक्षांहि उत्कृष्ट गुण प्राप्त होतात ते, आणि उत्तरगुण ह्म० मूलगुण असल्याशिवाय जे प्राप्त होत नाहींत ते, ह्या दोन्ही गुणांस इहलोक सुखाची इच्छा न धरून, 'केवळ आपलें कर्तव्य तें केलेंच पाहिजे अशा निश्चयानें' अनुभविणारा अर्थात् मूलगुण व उत्तरगुण पाळणारा, अरहंत, सिद्ध वगैरे पंचपरमेष्ठींचे चरण ज्याचें दुःख दूर करण्यास योग्य आहेत अर्थात् पंचपरमेष्ठींच्याच पदांची भक्ति करणारा, चार प्रकारचें दानें व पांच प्रकारची पूजा या दोन

---

१ जो तसवहादु विरदो अविरदओ तहय थावरवहादो ॥
एक्कसमयह्मि जीवो विरदाविरदो जिणेक्कमइ ॥ १ ॥

अर्थः— जो स्थावर जीवाची हिंसा करण्यापासून विरत झाला नाही व त्रसजीवाची हिंसा करीत नाही आणि केवळ जिनेश्वराच्या ठायीच ज्याची भक्ति आहे असा जो जीव; तो विरताविरत ह्मणजे देशविरत सम्यग्दृष्टि होय.

२ ध्यानेन शोभते योगी संयमेन तपोधनः ॥
सत्येन वचसा राजा गेही दानेन शोभते ॥ २ ॥

अर्थ—आत्मध्यानी मुनि, संयमी तपस्वी, सत्यवचनी राजा आणि सत्पात्री दान देणारा गृहस्थ हे विशेष शोभतात.

क्रियाच ज्याला मुख्य आहेत ह्मणजे गृहस्थांनीं अवश्य केलेच पाहिजेत असे जे कृषि वगैरे उदरनिर्वाहाचे उद्योग ते गौण समजून करणारा व दान-पूजादि क्रिया श्रेष्ठ मानणारा, व ज्ञानरूपी अमृत पान करणारा असा जो मनुष्य तो 'संयता-संयत' श्रावक होय, यालाच देशविरत ह्मणतात.

याप्रमाणें पांचव्या गुणस्थानाचें वर्णन करून आतां, या पांचव्या गुणस्थानाचे जे अकरा प्रकार आहेत ह्मणजे श्राव-काच्या ज्या अकरा प्रतिमा, त्यांपैकीं कोणत्याही प्रतिमेचा अधिकारी होऊन सकलविरतिरूप जो यतिधर्म तो प्राप्त कधी होईल अशी उत्कट इच्छा बाळगणाऱ्या श्रावकाचें अभिनंदन करितों.

---

१ आयुःश्रीवपुरादिकं यदि भवेत्पुण्यं पुरोपार्जितं ।
स्यात्सर्वं न भवेन्न तच्च नितरामायासितेऽप्यात्मनि ॥
इत्यार्याः सुविचार्य कार्यकुशलाः कार्येऽत्र मन्दोद्यमा ।
द्रागागामिभवार्थमेव सततं प्रीत्या यतन्ते तराम् ॥ १ ॥

अर्थः— जर पूर्वजन्मीं उपार्जिलेलें पुण्य असेल तर इह जन्मीं पुष्कळ आयुष्य, लक्ष्मी, सुंदर व नीरोग शरीर इत्यादि सर्व सुखाची साधनें प्राप्त होतात. तें जर नसेल तर पाहिजे तितके यत्न करूनहि सुख होत नाही. यासंबंधी चांगला अनुभवानें विचार करून, कार्य-चतुर असे आर्यपुरुष; इहलोकसंबंधी कार्यांत साधारण प्रयत्न करीत पुढील भवातील सुखाच्या सामग्रीकरितांच मोठ्या आवडीनें व त्वरा करून फारच खटपट करितात. अर्थात् दान-पूजा वगैरे धर्मक्रिया मुख्य मानून; कृषि, व्यापार वगैरेस गौण मानितात.

रागादिक्षयतारतम्यविकसच्छुद्धात्मसंवित्सुखा-।
स्वादात्मस्वबहिर्बहिस्त्रसवधाद्यंहोव्यपोहात्मसु ॥
सद्दृग्दर्शनिकादिदेशविरतिस्थानेषु चैकादश- ।
स्वेकं यः श्रयते यतिव्रतरतस्तं श्रद्दधे श्रावकम् ॥ १६ ॥

अर्थः— श्रावक पदवीचीं जीं दर्शनिक वगैरे ११ स्थानें आहेत; तीं अशीं आहेत कीं, त्यांत राग, द्वेष, मोह वगैरे विकारांचा उत्तरोत्तर ह्मणजे पहिल्या पेक्षां दुसऱ्यांत अधिक क्षय होऊन, त्यामुळें विकास पावणारें जें निर्मल असें आत्मज्ञान तेच एक प्रकारचा आनंद किंवा त्या आत्मज्ञानापासून होणारा आनंद त्याचा स्वाद ह्मणजे स्वज्ञानानें अनुभव होतो; आणि भावहिंसा ह्मणजे हिंसारूप परिणाम व द्रव्यहिंसा ह्मणजे मनानें कायेनें व वचनानें केली जाणारी हिंसा व स्थूल अशी चोरी, लबाडी, परस्त्रीगमन इत्यादि पातकांचा ज्यांत गुरुसाक्षीनें त्याग केला जातो; अशा ११ स्थानांपैकीं कोणत्याहि एका स्थानाचा स्वीकार करून जो सम्यग्दृष्टि श्रावक यतिधर्माच्या ठिकाणीं प्रीति ठेवितो त्याचें मी अभिनंदन करितों. तो धन्य होय असें समजतों. आतां श्रावकांचे अकरा भेद सांगतों.

दृष्ट्या मूलगुणाष्टकं व्रतभरं सामायिकं प्रोषधं ।
सच्चित्तान्नदिनव्यवायवनितारम्भोपधिभ्यो मतात् ॥
उद्दिष्टादपि भोजनाच्च विरतिं प्राप्ताः क्रमात्प्राग्गुण- ।
प्रौढ्या दर्शनिकादयः सह भवन्त्येकादशोपासकाः ॥ १७ ॥

अर्थः—सम्यग्दर्शनासह आठ मूलगुण पाळणारा जो श्रावक तो दर्शनिक होय. दर्शनिक श्रावकच जेव्हां अणुव्रतें वगैरे पाळितो

तेव्हां व्रतिक होतो. व्रतिकच जेव्हां त्रिकाळ सामायिक करितो तेव्हां सामायिक या नांवाच्या तिसऱ्या प्रतिमेचा अधिकारी होतो. याप्रमाणेंच पूर्वपूर्व प्रतिमेंतील गुणांसह वरच्या वरच्या प्रतिमेचा स्वीकार करणारे जे श्रावक त्यांचे ११ भेद आहेत. ते हे:- १ दर्शनिक २ व्रतिक ३ सामायिक ४ प्रोपधोपवासी ५ सचित्तत्यागी ६ दिवामैथुनत्यागी ७ ब्रह्मचारी ८ आरंभत्यागी ९ परिग्रहत्यागी १० अनुमतित्यागी [माझ्याकरितां यानें चांगले केलें असें ह्मणणें किंवा मानणें याला अनुमति ह्मणतात.] ११ उद्दिष्टत्यागी. ही जीं श्रावकांचीं ११ स्थानें केलीं आहेत तीं एवढ्याच करितां कीं, संसारी जीवास अनादि कालापासून विषयांचा संबंध असल्यामुळें ते एकदम सुटत नाहीत ह्मणून क्रमानें सोडण्याचा अभ्यास करण्याकरितां कल्पिलीं आहेत.

आतां पापनिवारणार्थ नित्यपूजा वगैरे ज्या क्रिया आहेत त्यांच्या सिद्धीकरितां कृषि वगैरे षट्कर्म करून द्रव्य मिळविणाऱ्या श्रावकांस जो कांहीं पापाचा लेश लागतो तो प्रायश्चित्त, पक्ष इ० उपायांनीं नाहींसा करावा असा उपदेश करितो.

नित्याष्टाह्निकसच्चतुर्मुखमहः कल्पद्रुमैन्द्रध्वजा- ।
विज्याः पात्रसमक्रियान्वयदयादत्तिस्तपःसयमौ ॥

---

१ उक्तं च आर्षे भगवज्जिनसेनपादैः ॥

महापुराणांत श्रीजिनसेन आचार्यांनीं सांगितलें आहे कीं,

प्रोक्ता पूजार्हतामिज्यर सा चतुर्धा सदार्चनम् ॥
चतुर्मुखमहः कल्पद्रुमश्चाष्टाह्निकोऽपि च ॥ १ ॥

स्वाध्यायं च विधातुमादृतकृषीसेवावणिज्यादिकः ।
शुध्याऽऽप्तोदितया गृही मललवं पक्षादिभिश्च क्षिपेत् ॥ १८ ॥

अर्थः—१ नित्य, अष्टाह्निक, चतुर्मुख, कल्पद्रुम आणि ऐंद्र-

अर्थ.— अरहंताच्या पूजेस 'इज्या' ह्मणतात. ती चार प्रकारची आहे. नित्यमह, चतुर्मुख, कल्पवृक्ष आणि अष्टाह्निक.

तत्र नित्यमहो नाम शश्वज्जिनगृहं प्रति ॥
स्वगृहान्नीयमानार्च्चा गन्धपुष्पाक्षतादिका ॥ २ ॥
चैत्यचैत्यालयादीनां भक्त्या निर्मापणं च यत् ॥
शासनीकृत्य दानं च ग्रामादीनां सदार्चनम् ॥ ३ ॥

अर्थः— दरदिवशी गंध, पुष्प, अक्षता वगैरे पूजनसामग्री आपल्या घरांतून जिनमंदिरास घेऊन जाऊन तेथे जिनाची पूजा करणें याला नित्यमह म्हणतात. जिनबिंब किंवा जिनमंदिर वगैरे नवीन करवून तेथें नित्य पूजा चालण्याकारितां गावें वगैरे देऊन तो खर्च निरंतर चालविणें यासहि नित्यमह म्हणतात.

या च पूजा मुनीन्द्राणां नित्यदानानुषङ्गिणी ॥
स च नित्यमहो ज्ञेयो यथा शक्त्युपकल्पितः ॥ ४ ॥

अर्थ.— आपल्या शक्तीप्रमाणें मुनीश्वरांची पूजा करून त्यांना नित्य आहार देणें यालाहि नित्यमह ह्मणतात.

महामुकुटबद्धैस्तु क्रियमाणो महामहः ॥
चतुर्मुखः स विज्ञेयः सर्वतोभद्र इत्यपि ॥ ५ ॥

अर्थः—चक्रवर्तीचे ताब्यातील जे मकुटबद्ध राजे, त्यांच्याकडून केली जाणारी जी पूजा तिला महामह किंवा सर्वतोभद्र ह्मणतात.

ध्वज ह्या पांच प्रकारच्या इज्या; २ पात्रदत्ति, समानदत्ति, अन्वयदत्ति आणि दयादत्ति हीं चार दानें; ३ तप, ४ संयम आणि ५ स्वाध्याय ह्या पांच क्रिया जिनागमांत श्रावकांकरितां सांगितल्या आहेत, त्या चालविण्याकरितां कृषी वगैरे षट्कर्म करणाऱ्या

दत्वा किमिच्छुकं दानं सम्राड्भिर्यः प्रवर्त्यते ॥
कल्पवृक्षमहः सोऽय जगदाशाप्रपूरणः ॥ ६ ॥

अर्थः- तुह्मांस काय पाहिजे असें विचारून याचकाची इच्छा पूर्ण करीत चक्रवर्ती राजा जी पूजा करितो तिला कल्पवृक्ष ह्मणतात. जगाची इच्छा पूर्ण करणारा तो कल्पवृक्ष.

अष्टाह्निको महः सार्वजनिको रूढ एव सः ॥
महानैन्द्रध्वजोऽन्यस्तु सुरराजैः कृतो महः ॥ ७ ॥

अर्थः—चौथा अष्टान्हिकमह, तो जगप्रसिद्धच आहे. शिवाय ऐन्द्रध्वज ह्मणून एक पांचवा मह आहे. तो देवेंद्राकडून केला जात असतो.

बलिस्नपनमित्यन्यत्त्रिसन्ध्यासेवया समम् ॥
उक्तेष्वेव विकल्पेषु ज्ञेयमन्यच्च तादृशम् ॥ ८ ॥

अर्थः— आणखी; बलिस्नपन, नित्य त्रिकाळ पूजा व त्याप्रमाणें इतर कांही प्रकार पूजेचे आहेत; त्या सर्वांचा वरील पांच भेदांतच अंतर्भाव होतो.

एवंविधविधानेन या महेज्या जिनेशिनाम् ॥
विधिज्ञास्तामुशन्तीज्यां वृत्तिं प्राथमकल्पिकीम् ॥ ९ ॥

अर्थः— आतां वर सांगितल्याप्रमाणें स्वशक्त्यनुसार जिनाची जी पूजा ती श्रावकांची पहिली वृत्ति ह्मणजे १ लें कर्तव्य होय.

गृहस्थास पापाचा लेश लागतो ह्मणून गुरूच्या उपदेशानें प्राय-श्चित्त घेऊन किंवा पक्ष, चर्या, साधन या तीन उपायांनीं गृहस्थानें त्या पापलेशाचा परिहार करावा. श्लोकांत चतुर्मुख पूजेला मत् हें विशेषण लाऊन त्याचीच प्रधानता दाखविली आहे; कारण हल्लींच्या काळीं कल्पवृक्षांचा अभाव असल्यामुळें ती पूजा होऊं शकत नाहीं. ह्मणून चतुर्मुखपूजा श्रेष्ठ मानिली आहे.

आता पक्ष, चर्या आणि साधन या तीहींचे स्वरूप सांगतों.

वार्ता विशुद्धवृत्त्या स्यात्कृष्यादीनामनुष्ठिति. ॥
चतुर्धा वर्णिता दत्तिर्दयादानसमान्वयैः ॥ १० ॥

अर्थ — शुद्ध आचरणानें कृषि वगैरे उदर निर्वाहाचे सहा प्रकारचे उद्योग करणें याला वार्ता ह्मणतात. दयादत्ति, दानदत्ति, समानदत्ति आणि अन्वयदत्ति अशा भेदानी 'दत्ति' चार प्रकारची आहे.

सानुकम्पमनुग्राह्ये प्राणिवृन्देऽभयप्रदा ॥
त्रिशुध्यानुगता सेयं दयादत्तिर्मता बुधैः ॥ ११ ॥

अर्थः— अनुग्रह करण्यास योग्य अशा दीन प्राण्यांच्या समुदायावर कृपा करून, मनानें वचनानें व कायेनें त्याचें भय निवारण करणें याला 'दयादत्ति' ह्मणतात.

महातपोधनायार्चाप्रतिग्रहपुरःसरम् ॥
प्रदानमशनादीनां पात्रदानं तदिष्यते ॥ १२ ॥

अर्थः— उत्तम प्रकारें तप करणारे जे महातपस्वी दिगंबर मुनि, त्यांना सन्मानानें बोलावून त्यांची पूजा वगैरे करून आहार, औषध, पुस्तकें, पिछ, कमंडलु इत्यादि देणें याला 'पात्रदान—दानदत्ति' ह्मणतात.

स्यान्मैत्र्याद्युपबृंहितोऽखिलवधत्यागो न हिंस्यामहं ।
धर्मार्यर्थमितीह पक्ष उदितं दोष विशोध्योज्झतः ॥
सूनौ न्यस्य निजान्वयं गृहमथो चर्या भवेत्साधनं ।
त्वन्तेऽत्रेहतनूज्झनाद्विशदया ध्यात्याऽऽत्मनः शोधनम् ॥१९॥

समानायात्मनाऽन्यस्मै क्रियामन्त्रव्रतादिभिः ॥
निस्तारकोत्तमायेह भूहेमाद्यतिसर्जनम् ॥ १३ ॥
समानदत्तिरेषा स्यात् पात्रे मध्यमतामिते ॥
समानप्रतिपत्त्यैव प्रवृता श्रद्धयाऽन्विता ॥ १४ ॥

अर्थः- – क्रिया, मत्र व व्रतें इत्यादिकांनी जो आपल्या बरोबरीचा आहे आणि ससारसागराच्या परतीरास जाण्याच्या उद्योगास जो लागलेला आहे अशा गृहस्थास जमीन, सोनें वगैरे देणें याला "समानदत्ति" ह्मणतात अथवा मध्यम पात्राला श्रद्धापूर्वक समानबुद्धीनें दान देणें याला 'समानदत्ति' ह्मणतात.

आत्मान्वयप्रतिष्ठार्थं सूनवे यदशेषतः ॥
सम समयवित्ताभ्यां स्ववर्गस्यातिसर्जनम् ॥ १५ ॥
सैषा सकलदत्तिः स्यात् स्वाध्यायः श्रुतभावना ॥
तपोऽनशनवृत्यादि संयमो व्रतधारणम् ॥ १६ ॥

अर्थः— आपला वंश स्थिर राहण्याकरितां आपल्या बंधुवर्गाच्या मुलास आपला धर्म व धन हीं दोन्ही देणें याला 'अन्वयदत्ति' ह्मणतात. शास्त्राचें चिंतन करणें याला स्वाधाय ह्मणतात. उपवास वगैरे करणें याला तप ह्मणतात. आणि व्रतें पाळणें याला संयम म्हणतात.

अर्थः—मैत्री, प्रमोद, कारुण्य व माध्यस्थ या चार गुणांच्या योगें करून वाढलेला जो सर्व प्रकारच्या हिंसेचा त्याग ह्मणजे धर्म, आहार, औषध, देवता, मंत्र, वगैरे कोणत्याहि कारणानें मी त्रस जीवांचा वध, चोरी, लबाडी वगैरे करणार नाहीं अर्थात् परपीडा करणार नाहीं अशा प्रकारचा जो मनाचा अहिंसा परिणामरूप भाव त्याला पक्ष ह्मणतात. वनांत राहण्याची इच्छा मनांत ठेवून तोंपर्यंत घर सोडण्यास अभ्यास करणाऱ्या श्रावकानें आपल्या पुत्रावर किंवा पुत्र नसल्यास पुत्रासारख्यावर प्रपंचभार ठेवून दर्शनिकापासून अनुमतित्यागापर्यंत समग्र जो आचार तो मधून मधून कांहीं दोष घडत असल्यास तो प्रायश्चित्तानें शुद्ध करीत पाळणें याला 'चर्या' ह्मणतात. आणि शेवटीं ह्मणजे मरणकालीं आहार, शरीर इत्यादिकांवरील ममत्व सोडून निर्मल अशा ध्यानानें आत्म्यास शुद्ध करणें ह्मणजे रागद्वेष परिणाम सोडणें याला 'साधन' ह्मणतात.

---

१ प्राणिमात्रावर दया करून त्याची विपत्ति दूर करणें याला मैत्री ह्मणतात. अथवा कोणाशी वैर न करणें यालाहि मैत्री ह्मणतात.

२ गुणानें आपल्या पेक्षां जे श्रेष्ठ आहेत त्यांना पाहून खुष होणें व त्याच्याशी मत्सर न करणें याला प्रमोद ह्मणतात.

३ संकटांत असलेल्या जीवावर करुणा करणें याला कारुण्य ह्मणतात.

४ जे मिथ्यादृष्टि आहेत त्यांच्याशी द्वेषानें व वैरभावानेंहि न वागणें याला माध्यस्थ ह्मणतात.

आतां पक्ष वगैरे यांच्या कल्पनेच्या द्वारें श्रावकांचे तीन भेद संक्षेपांत सांगतों.

पाक्षिकादिभिदा त्रेधा श्रावकस्तत्र पाक्षिकः ॥

तद्धर्मगृह्यस्तन्निष्ठो नैष्ठिक साधक. स्वयुक् ॥ २० ॥

अर्थः—पाक्षिक, नैष्ठिक व साधक असे श्रावकाचे तीन भेद आहेत. सम्यग्दर्शन पूर्वक एकदेश ह्मणजे थोडें थोडें चारित्र पाळण्याची प्रतिज्ञा करून त्याप्रमाणें वागणारा जो श्रावक तो पाक्षिक ह्मणावा. अतिचार रहित श्रावकाची सगळीं व्रतें पाळणारा जो श्रावक तो साधक समजावा. तात्पर्यः—श्रावकाच्या ज्या अकरा प्रतिमा आहेत, त्यांपैकीं आरंभापासून निदान एक किंवा एकापेक्षां कांहीं अधिक प्रतिमांच्या नियमाप्रमाणें वागणारा जो तो पाक्षिक. सगळ्या प्रतिमांच्या नियमानें वागणारा तो नैष्ठिक, आणि सकलसंन्यासानें मरण साधणारा जो श्रावक तो साधक होय. ॥ इति भद्रम् ॥

॥ इत्याशाधरपण्डितविरचिते सागारधर्मामृते प्रथमोऽध्याय ॥

अध्याय पहिला समाप्त.

ॐ

सागारधर्मामृतम् ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

त्याज्यानजस्रं विषयान्पश्यतोऽपि जिनाज्ञया ॥
मोहात् त्यक्तुमशक्तस्य गृहिधर्मोऽनुमन्यते ॥ १ ॥

अर्थ—(पहिल्या अध्यायांत सागारधर्माचें दिग्दर्शन करून, आतां, पाक्षिक, नैष्ठिक आणि साधक या तीघांपैकीं प्रथमचा जो पाक्षिक श्रावक त्याचा आचार सविस्तर सांगण्याची इच्छा करून; प्रथम कोणत्या भव्य पुरुषानें गृहस्थधर्म स्वीकारण्यांत आपली संमति आहे हें सांगतात.) सर्वज्ञ वीतराग जो जिनेश्वर त्याची आज्ञा अशी आहे कीं, विषय हे सर्वकाळीं त्याज्य आहेत. ही जिनाज्ञा जाणत असूनहि अर्थात् जो सम्यग्दृष्टि असूनहि चारित्रमोह कर्माच्या उदयामुळें विषयाला टाकण्यास असमर्थ आहे, त्या श्रावकानें गृहस्थधर्म स्वीकारावा अशी आचार्यांची संमति आहे.

या ठिकाणीं असा एक प्रश्न उद्भवतो कीं—. "गृहस्थ धर्मात त्रसजीवांचा वध जरी होत नाहीं तरी स्थावर जीवांचा वध होणारच. तेंव्हा, आचार्यांनी, गृहस्थधर्म स्वीकारण्याबद्दल जी संमति दिली ती युक्त नव्हे. कारण, स्थावरजीवांचा वध करण्यास अनुमति दिल्याचा दोष आचार्यांस लागू होतो." याचें समाधान असें आहे कीं,—

ज्या अर्थी सर्वप्रकारची हिंसा करणारा जीव सम्यग्दृष्टि होऊन श्रावक धर्माचा स्वीकार करून केवळ अशक्तपणामुळें जर योग्य तितकेच विषय सेवन करण्यास प्रवृत्त झाला, त्या अर्थी तो पूर्वीपेक्षां पुष्कळ बरा असें ह्मणण्यांत आचार्यांनीं स्थावर जीवांची हिंसा करण्यास आपली संमति दिली असें सिद्ध होत नाहीं. तेव्हां, वर जो "आचार्यांची संमति आहे" असा अर्थ आह्मीं लिहिला आहे, त्याचें तात्पर्य येवढेंच कीं,— सर्वप्रकारची हिंसा करणाऱ्यापेक्षां, जिनाच्या वचनावर श्रद्धा ठेवून अर्थात सम्यग्दृष्टि होऊन अशक्तपणामुळेंच आणि तीहि फक्त स्थावर जीवांचीच हिंसा करणारा भव्यजीव आह्मांस चांगला वाटतो. असा भावार्थ आहे.

---

१ विषयविषमाशनोत्थितमोहज्वरजनिततीव्रतृष्णस्य ॥
निःशक्तिकस्य भवतः प्रायः पेयाद्युपक्रमः श्रेयान् ॥ १ ॥

अर्थ.— विषयरूपी विषम अन्नाच्या सेवनानें उत्पन्न झालेला जो मोहज्वर त्याच्या योगानें होणारी जी तीव्र तृष्णा (विषयसेवनाची तीव्र तहान—आशा) ती ज्याला झाल्यामुळे जो अशक्त झाला आहे अशा जीवानें प्रायः पेय ह्मणजे योग्य तितका विषय सेविल्यास फारसें बिघडणार नाही.

२ सर्वविनाशी जीवस्त्रसहनने त्याज्यते यतो जैनैः ॥
स्थावरहननानुमतिस्ततः कृता तैः कथं भवंति ॥ २ ॥

अर्थः— सर्व प्रकारची हिंसा करणारा जीव जर आचार्यांनी त्रस जीवाच्या वधापासून सोडविला, तर त्यानी स्थावर जीवांची हिंसा करण्यास आपली संमति दिली असे काही होणार नाहीं.

आतां, सम्यग्दर्शनशुद्ध अशा पाक्षिक श्रावकास मद्य वगैरेचा त्याग करण्याकरितां सांगतात. अथवा, श्रावकाचे आठ मूळगुण सांगतात.

तत्रादौ श्रद्दधज्जैनीमाज्ञां हिंसामपासितुम् ॥
मद्यमांसमधून्युज्झेत्पंचक्षीरफलानि च ॥ २ ॥

अर्थः— गृहस्थधर्मांत प्रथम जिनाच्या आज्ञेवर श्रद्धा ठेवून श्रावकाने हिंसेचा त्याग करण्याकरितां मद्य, मांस, मधु आणि पिप्पल वगैरे पांच प्रकारच्या क्षीरवृक्षांचीं फळें (ह्मणजे ज्या वृक्षापासून दूध—चीक निघतें त्यावृक्षास क्षीरवृक्ष (उदुंबर—ह्मणतात.) सोडून द्यावी. याप्रमाणे आठ प्रकारच्या वस्तूंचा त्याग करणें यालाच आठ मूळगुण ह्मणतात. श्लोकांत शेवटीं 'च' हें पद आहे त्यावरून असा अर्थ घ्यावयाचा कीं, श्रावकानें नवनीत (लोणी) रात्रिभोजन, अगाळिव जळ हीं सुद्धां सोडिलीं पाहिजेत. 'आपण ज्या कुळांत जन्मलो त्याप्रमाणे आपला आचार असावा अशा बुद्धीनें न पाळतां' जिनाची आज्ञा आपण पाळणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें समजून वरील आचार सम्यग्दृष्टि श्रावकाने पाळिला पाहिजे.

आतां आपल्या व इतर आचार्यांच्या मतानें मूळगुणांचा भेद

---

१ मांसाशिषु दया नास्ति न सत्यं मद्यपायिषु ॥
अनृशंस्य न मर्त्येषु मधूदुम्बरसेविषु ॥ १ ॥

अर्थः— मांस खाणारांस दया नसते, मद्यपान करणारे सत्य भाषण करीत नाहीत. आणि मधु व उदुंबर खाणारे लोक घातक किंवा क्रूर असतात.

दाखवितात.

अष्टैतान्गृहिणां मूलगुणान्स्थूलवधादि वा ॥
फलस्थाने स्मरेद्यूतं मधुस्थान इहैव वा ॥ ३ ॥

अर्थः—उपासकाध्ययन वगैरे शास्त्रांस अनुसरून आह्मीं दुसऱ्या श्लोकांत जे श्रावकाचे आठ मूलगुण सांगितले आहेत त्यांत व इतर आचार्यांच्या मतांत भेद असा कीं, आह्मी जीं पांच प्रकारच्या उदुंबर वृक्षांचीं फळें त्याग करण्यास सांगितलीं आहेत त्यांच्या ऐवजी श्रीसमंतभद्र आचार्यांनीं हिंसा, लबाडी, चोरी, परस्त्री व परिग्रह हीं पांच पातकें स्थूलपणें सोडावीं असें सांगितलें आहे. आणि श्रीसमंतभद्रांनीं जे आठ मूलगुण सांगितले आहेत

मद्यमांसमधुत्यागाः सहोदुम्बरपञ्चकैः ॥
अष्टावेते गृहस्थानामुक्ता मूलगुणाः श्रुते ॥ २ ॥

श्रीसोमदेवाचार्य.

अर्थः— पांच प्रकारचीं उदुंबराचीं फळें, मद्य, आणि मधु यांचा त्याग करणें हे श्रावकांचे आठ मूलगुण होत. असें शास्त्रांत सांगितलें आहे.

मद्यमांसमधुत्यागैः सहाणुव्रतपञ्चकम् ॥
अष्टौ मूलगुणानाहुर्गृहिणां श्रमणोत्तमाः ॥ ३ ॥

श्रीसमन्तभद्र आचार्य.

अर्थः— मद्य, मांस आणि मधु या तीन्हींचा त्याग करून पांच अणुव्रतें पाळणें याला गृहस्थाचे आठ मूळगुण ह्मणतात. असें दिगंबर मुनींनी सांगितलें आहे.

त्यांपैकीं मधूच्या ऐवजीं श्रीजिनसेन आचार्यांच्या मतें द्यूत (जुगार) त्याग केलेला आहे असें समजावें.

आतां, मद्यांत जंतु पुष्कळ असतात आणि त्याच्या सेवनानें इहपरलोकीं अत्यंत दुःख होतें ह्मणून मद्यपान न करण्याचा उपदेश करितात.

यदेकबिन्दोः प्रचरन्ति जीवा- ।
श्चेत्त्रिलोकीमपि पूरयन्ति ॥
यद्विक्लवाश्चेममुं च लोकं ।
व्यस्यन्ति तत्कश्यमवश्यमस्येत् ॥ ४ ॥

अर्थः— ज्याच्या एका बिंदूपासून निघालेले जीव जर पसरूं लागले तर ते तीन्हीं जगांसहि भरून टाकितील, आणि ज्याचें पान करून मोहित झालेले लोक इह लोकींच्या व परलोकींच्या हि

१ हिंसाऽसत्यस्तेयादब्रम्हपरिग्रहाच्च बादरभेदात् ॥
द्यूतान्मांसान्मद्याद्विरतिर्गृहिणोऽष्ट सन्त्यमी मूलगुणाः ॥ ४ ॥
श्रीजिनसेनाचार्य

अर्थ— हिंसा, लबाडी, चोरी, अब्रह्म आणि परिग्रह या पाच पातकाचा स्थूलपणें त्याग करून; जुगार, मांस व मद्य ही सोडणें हे गृहस्थाचे आठ मूलगुण होत.

२ मनोमोहस्य हेतुत्वान्निदानत्वाच्च दुर्गतेः ॥
मद्यं सद्भिः सदा त्याज्यमिहामुत्र च दोषकृत् ॥ १ ॥

अर्थ— मद्य हें मनाला मोह करणारें व दुर्गतीस नेणारें व इहपरलोकीं दुःख देणारें असें आहे ह्मणून सत्पुरुषांनीं याचा सर्वदा त्याग करावा.

विवेकः संयमो ज्ञानं सत्यं शौचं दया क्षमा ॥

सुखास अंतरतात, असें जें मद्य तें अवश्य सोडून द्यावें. ह्मणजे मद्यपान न करण्याचें व्रत स्वीकारावें.

आतां, मद्यपानानें द्रव्यहिंसा व भावहिंसा घडते हें सांगून त्याच्या निवृत्तींत व प्रवृत्तींत गुणदोष कोणते आहेत हें दृष्टांतद्वारा सांगतात.

पीते यत्र रसाङ्गजीवनिवहाः क्षिप्रं म्रियन्तेऽखिलाः ।
कामक्रोधभयभ्रमप्रभृतयः सावद्यमुद्यन्ति च ॥
तन्मद्यं व्रतयन्न मूर्त्तिलपरास्कन्दीव यात्यापदं ।
तत्पायी पुनरेकपादिव दुराचारं चरन्मज्जति ॥ ५ ॥-

अर्थः—ज्याचें पान केल्याबरोबर मद्यांत रस उत्पन्न होण्यास कारण असे अथवा रसापासून उत्पन्न होणारे जे जीव असतात ते सगळे तत्काळ मरून जातात, (अर्थात् द्रव्यहिंसा घडते.) आणि काम, क्रोध, भय, भ्रम (मिथ्याज्ञान–मोह) वगैरे

मद्यात्प्रवीयते सर्वं तृण्या वह्निकणादिव ॥ २ ॥

अर्थः— अग्नीच्या एकाच कणापासून सुद्धा गवताची गंजी जशी जळून जाते, त्याप्रमाणें मद्यपानानें विचार, संयम, ज्ञान, सत्य, पवित्रता, दया व क्षमा हे सगळे गुण तत्काळ नाहीसे होतात.

१ रसजानां च बहूना जीवाना योनिरिष्यते मद्यम् ॥
मद्यं भजतां तेषा हिंसा सञ्जायतेऽवश्यम् ॥ १ ॥

अर्थः—मद्य हें रसापासून उत्पन्न होणाऱ्या पुष्कळ जीवांचें उत्पत्तिस्थान आहे. तें सेविणाऱ्यास हिंसा नियमानें घडते.

समुत्पद्य विपद्येह देहिनोऽनेकशः किल ॥
मद्ये भवन्ति कालेन मनोमोहाय देहिनाम् ॥ २ ॥

निंद्य पातकें घडतात, (अर्थात् भावहिंसा घडते ह्मणजे आत्म्याचे परिणाम हिंसारूप होतात.) असें जें मद्य तें न पिण्याचें व्रत करून मूर्त्तिल नांवाचा चोर तो विपत्तीस पावला नाहीं. (मूर्त्तिल हा चोर होता तरी मद्यपान न करण्याचें व्रत त्यानें घेतलेलें असल्यामुळें तो दुर्गतीस गेला नाहीं.) जो मद्यपान करणार नाहीं तो

मद्यात अनेक जीव उत्पन्न होतात व ते मरतहि असतात. आणि तें पान करणाऱ्या मनुष्याच्या मनास मोह उत्पन्न करणारें आहे,

१ अभिमानभयजुगुप्साहास्या रतिकामशोककोपाद्याः ॥
हिंसायाः पर्यायाः सर्वेऽपि च नरकसंनिहिताः ॥ ३ ॥

अर्थः— गर्व, भीति, निंदा, हास्य (थट्टा), रति, विषयवासना शोक व क्रोध हे सगळे हिंसेचे पर्याय असून ह्याच्यापासूस नरक फारच जवळ आहे.

न विना प्राणिविघातान्मांसस्योत्पत्तिरिष्यते यस्मात् ॥
मासं भजस्ततस्मात प्रसरत्यनिवारिता हिंसा ॥ २ ॥

अर्थ.— प्राण्याचा वध केल्यावांचून मास मिळत नाहीं तेव्हां तें खाणाऱ्यास हिंसेचें पातक लागणारच.

ये भक्षयन्त्यन्यपलं स्वकीयपलपुष्टये ॥
त एव घातका यन्न वद को भक्षकं विना ॥

अर्थः— जे लोक स्वताचें मांस पुष्ट होण्याकरितां अन्य प्राण्यांचें मांस खातात तेच लोक घातक होत. भक्षकांशिवाय दुसऱ्या कोणास घातक ह्मणावें.

मांसास्वादनलुब्धस्य देहिनो देहिनं प्रति ॥
हन्तुं प्रवर्त्तते बुद्धिः शाकिन्य इव दुर्धियः ॥

मूर्तिल चोराप्रमाणें सुखी होईल. आणि एकपाद नांवाचा एक मिथ्यातपस्वी होतो, तो मद्यपान करून व त्यामुळें अविवेकी होऊन अगम्यगमन, अभक्ष्यभक्षण वगैरे दुराचार करून जसा नरकास गेला; तसा मद्यप मनुष्य नरकास जातो.

आतां, मांसभक्षण करूनहि स्वतां आचारानें शुद्ध आहों असा गर्व वाहणारांस उद्देशून ह्मणतात—

स्थानेऽश्नन्तु पलं हेतोः स्वतश्चाशुचि कश्मलाः ॥
श्वादिलालावदप्यद्युः शुचिंमन्याः कथं नु तत् ॥ ६ ॥

अर्थः— जाति व कुलाचारानें मलिन असे जे लोक आहेत ते शुक्र, शोणित वगैरे कारणामुळे व स्वभावानेंहि अशुचि असें मांस भक्षण करितात तें ठीक आहे. पण, स्वतांस शुद्ध ह्मणविणारे लोक श्वान वगैरे नीच प्राण्यांच्या लाला (लाळ) मळानें युक्त असें जें मांस तें कसें [१]भक्षण करितात? त्यांचा आह्मी धिक्कार करितों.

आतां, आपोआप मरून पडलेल्या प्राण्यांचें मांस खाण्यांत दोष नाहीं असें ह्मणणाऱ्या मांसभक्षकांस उद्देशून ह्मणतात.

हिंस्रः स्वयं मृतस्यापि स्यादश्नन्वा स्पृशन्पलम् ॥
पक्वापक्वा हि तत्पेश्यो निगोतौघसुवः स्वयम् ॥ ७ ॥

---

१ भक्षयन्ति पलमस्तचेतनाः । सप्तधातुमयदेहसंभवम् ॥
यद्वदन्ति च शुचित्वमात्मनः । कि विडम्बनमतःपरं बुधाः ॥ १ ॥

अर्थः—सात प्रकारच्या धातूंनी भरलेल्या देहापासून काढलेलें मास मूर्ख मनुष्य भक्षण करितात. तें ठीक आहे. पण आपण शुद्ध आहों असा अभिमान बाळगणारे कित्येक पंडित मांस भक्षण करितात त्यांना काय ह्मणावें !

अर्थः— आपोआप मरून पडलेल्या मत्स्य, महिष वगैरे प्राण्यांचें मांस खाणारा किंवा निदान स्पर्शहि करणारा जीव हिंस्र ह्मणजे हिंसक होय. कारण, मांसाच्या ज्या पक्व अपक्व व पच्यमान अशा गांठी असतात त्यांतहि अनंत निगोत जीव सर्वदा असतात. एकाच शरीराचा उपभोग घेणारे जे अनंत जीव त्यांना निगोत ह्मणतात. तात्पर्यः—मांस हें कोणत्याहि अवस्थेंत असो ह्मणजे तें हिरवें असो, कुजलेलें असो अथवा कुजत असलेलें असो तरी त्यांत निगोत जीव अनंत असतात.

आतां मांसभक्षण हें अनंत जीवांची हिंसा (द्रव्यहिंसा) इंद्रियांचा दर्प (भावहिंसा) व नरकगति इत्यादिकांला कारण असल्यामुळें; त्याचा

---

१ यतो मांसाशिषः पुंसो दमो दानं दयार्द्रता ॥
सत्यशौचव्रताचारा न स्युर्विद्यादयोऽपि च ॥ १ ॥

अर्थः— इंद्रियदमन, दान, दया, सत्य, पवित्रता, व्रताचार व बऱ्यावाईटपणाचा विचार हे सगळे सद्गुण मांस खाणाऱ्यांस नसतात.

२ आमां वा पक्वां वा खादति वा स्पृशति वा पिशितपेशीम् ॥
स निहन्ति सततनिचितं पिण्डं बहुजीवकोटीनाम् ॥ २ ॥

अर्थः— अपक्व असो कीं पक्व असो; पण, त्या मांसाच्या पेशीला (गोळा) जो शिवतो किंवा खातो, तो, एकसारखें चिकटून असलेल्या कोट्यावधी जीवांच्या पिंडाची हिंसा करितो, असें समजावें.

आमास्वपि पक्वास्वपि विपच्यमानासु मांसपेशीषु ॥
सातत्येनोत्पादस्तज्जातिनां निगोतानाम् ॥ ३ ॥

अर्थः— मांसाच्या गांठी हिरव्या असोत, कुजलेल्या असोत, किंवा कुजत असलेल्या असोत; तरी, त्यांत त्या जातीचे निगोत जीव सतत उत्पन्न होत असतात.

त्याग करण्याविषयीं उपदेश करितात.

प्राणिहिंसार्पितं दर्पमर्पयत्तरसं तराम् ॥
रसयित्वा नृशंसः स्व विवर्त्तयति संसृतौ ॥ ८ ॥

अर्थः—प्राण्यांची हिंसा करून मिळविलेलें अर्थात् जें संपादन करण्यांत द्रव्यहिंसा घडते, आणि अत्यंत मद उत्पन्न करणारें अर्थात् ज्याच्या सेवनानें भावहिंसा घडते असें जें मांस, तें भक्षण करणारा क्रूर प्राणी स्वतांला दुःखमय संसारांत अनंतकाल फिरवितो.

आतां मांसभक्षणाची इच्छा करण्यांत दोष व तें सोडण्यांत गुण काय हें उदाहरणानें सांगतात.

भ्रमति पिशिताशनाभिध्यानादपि सौरसेनवत्कुगतीः॥
तद्विरतिरतः सुगतिं श्रयति नरश्चण्डवत्खदिरवद्वा ॥९

अर्थ;— मांस भक्षण करण्याचें तर दूरच असो, पण, त्याची इच्छा करणाराहि प्राणी, सौरसेन राजाप्रमाणें नरक वगैरे अनेक दुर्गतींत चिरकाल हिंडतो. मांसभक्षण करण्याचें ज्यानें सोडिलें आहे असा प्राणी,—पूर्वी उज्जयिनी नगरींत होऊन गेलेल्या चंड नांवाच्या मातंगाप्रमाणें; अथवा, खदिरसार नांवाच्या भिल्लांच्या राजाप्रमाणें— सद्गतीस पावतो.

आता "उडीद, गहूं वगैरे जे मनुष्यांनीं खाण्याचे पदार्थ आहेत ते एकेंद्रिय जीवाचे अवयव (अंग) आहेत, ते भक्षण्यांत जर दोष नाहीं तर मांसभक्षण करण्यांतहि दोष नाहीं. कारण, मांसहि प्राण्यांचेंच अंग आहे." असें अनुमान करून तें भक्षण करण्यांत दोष नाहीं असें प्रतिपादन करणाऱ्यांस उद्देशून ह्मणतात.

प्राण्यङ्गत्वे समेऽप्यन्नं भोज्यं मांसं न धार्मिकैः ॥
भोग्या स्त्रीत्वाविशेषेऽपि जनैर्जायैव नाम्बिका ॥१०

अर्थः—मांस हें प्राण्यांचें अंग आहे आणि अन्नहि प्राण्यांचें

मांस जीवशरीरं जीवशरीरं भवेन्न वा मांसम् ॥
यद्वन्निम्बो वृक्षो वृक्षस्तु भवेन्न वा निम्ब ॥ ४ ॥

अर्थः— मांस हें प्राण्याचें शरीर आहे. पण, प्राण्यांच्या शरीरास मांस म्हणतां येणार नाहीं. कारण, उडीद, गहूं वगैरे धान्यें एकेंद्रिय जीव आहेत. पण, त्यात रक्त, मज्जा वगैरे नसल्यामुळें त्या एकेंद्रिय जीवाच्या शरीराला मांस ह्मणता येणार नाही. याला उदाहरण·—निंब हा वृक्ष आहे ह्मणून वृक्षास निंब ह्मणतां येणार नाही. कारण, वृक्ष शब्दाची व्याप्ति सगळ्या वृक्षावर आहे. जर वृक्षास निंब ह्मणाल तर अशोक वगैरे वृक्षांसही निंबच ह्मणावें लागेल. यावरून, अन्न हें जीव-शरीर आहे तरी मांसाप्रमाणें त्यात दोष नाहींत. आणखी असें पहा की, शंख, रेशीम, चामर वगैरे पदार्थ ही प्राण्याचीं शरीरें असूनहि त्यांस व्यवहारात पवित्र मानिलें आहे. पण, त्यांच्या प्रमाणे अस्थि (हाड) नख वगैरे पदार्थास मानिलें नाही. याप्रमाणें, भात, पोळी वगैरे पदार्थच सेवन करण्यास योग्य आहेत आणि मांस हें अभक्ष्य आहे. कारण, मांस खाण्यानें द्रव्यहिंसा व भावहिंसा अधिक घडते.

शुद्धं दुग्धं न गोमांसं वस्तुवैचित्र्यमीदृशम् ॥
विषघ्नं रत्नमाहेयं विषं च विपदे यत. ॥ ५ ॥

अर्थः—एकाच ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या दोन वस्तूंत किती तरी अंतर आहे पहा! गाईचें दूध शुद्ध आहे तरी तिच्या मांसास शुद्ध ह्मणतां येणार नाहीं. उदाहरण,—रत्न आणि विष हीं दोन्हीं सर्पाच्या ठिकाणीं

अंग आहे. असें जरी दोहोंत साम्य आहे तरी मांस हें रस व रक्त यांच्या विकारापासून उत्पन्न होतें, ह्मणून त्यांत दोष आहे.

असतात. तरी दोहोंत अंतर मोठें आहे. रत्न हें विषाचा नाश करणारें आहे व विष हें प्राणनाश करणारें आहे. अथवा,—

हेय पलं पय पेय समे सत्यपि कारणे ॥
विषद्रोरायुषे पत्र मूल तु मृतये मतम् ॥ ६ ॥

अर्थः—गाईच्या ठिकाणी मांस आणि दूध हीं उत्पन्न होण्यास कारण एकच (तृण, धान्य, जल वगैरे) आहे. तरी, मास हें त्याज्य आहे आणि दूध हें पिण्यास योग्य आहे. याला उदाहरण,—विषवृक्षाचें पान आयुष्याला कारण आहे आणि त्याचें मूळ असतें तें मरणाला कारण आहे.

पञ्चेन्द्रियस्य कस्यापि वधे तन्मांसभक्षणे ॥
यथा हि नरकप्राप्तिर्न तथा धान्यभोजनात् ॥ ७ ॥

अर्थः—कोणत्याहि पंचेंद्रिय प्राण्यांच्या वधानें व भक्षणानें जशी नरकगति प्राप्त होते तशी दुर्गति धान्य खाण्यानें होत नाहीं.

धान्यपाके प्राणिवध. परमेकोऽवशिष्यते ॥
गृहिणा देशयमिना स तु नात्यन्तबाधक ॥ ८ ॥

अर्थः—धान्यांचें अन्न तयार करण्यातहि एकेंद्रिय जीवांचा वध होतो. तरी पण, एकदेश संयम पाळणाऱ्या गृहस्थांस तो फारसा बाधक होत नाहीं.

मासखादकगतिं विमृशन्तः । सस्यभोजनरता इह सन्तः ॥
प्राप्नुवन्ति सुरसम्पदमुच्चै- । जैनशासनजुषो गृहिणोऽपि ॥ ९ ॥

अर्थः—मास खाणाऱ्यांच्या भयंकर परिणामाचा विचार करून अर्थात् त्याचा त्याग करून; धान्य खाणारे जैन धर्माचे श्रद्धाळू व सज्जन गृहस्थहि देवलोकींच्या संपत्तीस प्राप्त होतात.

याकरितां अहिंसा धर्म पाळणाऱ्यांनीं मांसभक्षण करूं नये. आणि धान्य हें एकेंद्रिय जीवांचें जरी अंग आहे तरी तें रसरक्तांपासून उत्पन्न होणारें नव्हें. ह्मणून त्यांत दोष नाहीं. जसें-माता आणि जाया (बायको) या दोघींच्या ठिकाणीं स्त्रीत्व जरी सारखेंच आहे, तरी पुरुषानें स्त्रीचाच उपभोग घ्यावा. मातेचा घेऊं नये.

आतां, मधुभक्षणाचे दोष[1] सांगतात—

मधुकृद्व्रातघातोत्थं मध्वशुच्यपि बिन्दुशः ॥
खादन्बध्नात्यघं सप्तग्रामदाहांहसोऽधिकम् ॥ १० ॥

---

१ अनेकजन्तुसङ्घातनिघातनसमुद्भवम् ॥
जुगुप्सनीय लालावत्क स्वादयति माक्षिकम् ॥ १ ॥

अर्थः— अनेक प्रकारच्या प्राण्याच्या समुदायाच्या नाशानें उत्पन्न होणारें आणि ह्मणूनच लाळेप्रमाणें किळस आणणारें असें जें मधु (मध) तें कोण बरें धर्मशील मनुष्य भक्षण करील? अथवा,—

मक्षिकागर्भसम्भूतबालाण्डकनिपीडनात् ॥
जात मधु कथ सन्त· सेवन्ते कललाकृति ॥ २ ॥

अर्थः—मधमाशीच्या गर्भांतून निघालेलीं लहान लहान अंडीं पिळून त्यापासून उत्पन्न झालेला अर्थात् मांसाप्रमाणें त्याज्य असा मध सत्पुरुष कसा बरें सेवितील? अथवा,—

एकैककुसुमक्रोडाद्रसमापीय मक्षिकाः ॥
यद्वमन्ति मधूच्छिष्ट तदश्नन्ति न धार्मिका· ॥ ३ ॥

अर्थः— एकेक फुलांच्या मध्यांतून निघणारा रस पिऊन पुनः मधमाशा जें ओंकितात, असें तें उष्टें मधु धार्मिक जन कसें बरें खातील? खाणार नाहींत. शिवाय तें खाण्यांत फारच मोठें पातक आहे. कारण,—

अर्थः—भ्रमर, मधमाशी वगैरे प्राण्यांच्या समुदायांच्या नाशानें उत्पन्न होणारे व अत्यंत अशुचि असें जें मध, त्याचा एक बिंदुहि खाणाऱ्या मनुष्यास सात गांवें जाळिल्यापेक्षां अधिक पातक लागते.

आतां, मधाप्रमाणें नवनीतांतहि (लोणी) पुष्कळ दोष असतात:

---

१ ग्रामसप्तकविदाहिरेफसा । तुल्यता न मधुभक्षिरेफस ॥
तुल्यमञ्जलिजलेन कुत्रचि । न्निम्नगापतिजल न जायते ॥ ४ ॥

अर्थः—सात गावें जाळून जे पातक घडतें, ते काही मध खाण्यानें घडणाऱ्या पातकाची बरोबरी करणार नाही. ओंजळभर असलेले पाणी समुद्रातल्या सगळ्या पाण्याची बरोबरी करील काय? करणार नाहीं. तात्पर्यः—सात गावे जाळण्यापेक्षाहि फारच मोठें असें पातक मध खाण्यात आहे. याकरिता तें खाण्याची इच्छाहि करूं नये. कारण,—

यश्चिखादिषति सारघ कुधी- । र्मक्षिकागणविनाशनस्पृह ॥
पापकर्दमनिषेधनिम्नगा । तस्य हन्त करुणा कुतस्तनी ॥ ५ ॥

अर्थः—ज्याला मध खाण्याची इच्छा झाली त्याला मधमाशीचा वध करण्याचीच इच्छा झाली. मग, पापरूपी चिखल धुवून टाकणारी जणू नदीच अशी करुणा त्याला कोठून असणार! मुळीच असणार नाही!! कष्ट कष्ट!!। "मधांत सर्वदा जीव भरलेले असतात ह्मणून सांगतात की,—

स्वयमेव विगलित यद् गृहीतमथवा बलेन निजगोलात् ॥
तत्रापि भवति हिंसा तदाश्रयप्राणिना घातात ॥ ६ ॥

अर्थः—मध हें आपोआप गळून पडलेलें असो; की बलात्कारानें तें काढून आणलेलें असो; तरी तें खाण्यानें हिंसा होतेच. कारण, त्यात सर्वदा सूक्ष्म जीव भरलेले असतात.

ह्मणून त्याचाहि त्याग करण्यास सांगतात.

मधुवन्नवनीतं च मुञ्चेत्तत्रापि भूरिशः ॥
द्विमुहूर्तात्परं शश्वत्संसजन्त्यङ्गिराशयः ॥ ११ ॥

अर्थः—मधूप्रमाणें नवनीताहि (लोणी) त्याज्य आहे. कारण त्यांतहि चार घटिकानंतर तत्काल अनंत संमूर्छन जीव भरून जातात.

आतां, उदुंबर खाण्यातहि द्रव्यभावहिंसेचा दोष घडतो हें प्रतिपादन करितात.

पिप्पलोदुम्बरप्लक्षवटफल्गुफलान्यदन् ॥
हन्त्यार्द्राणि त्रसान् शुष्काण्यपि स्वं रागयोगतः ॥१०॥

---

१ यन्मुहूर्तयुगत पर सदा मूर्छति प्रचरजीवराशिभि ॥
तद्विलन्ति नवनीतमत्र ये ते भजन्ति खलु का गतिं मृताः ॥ २ ॥

अर्थ.—चार घटिका संपल्याबरोबर ज्यात पुष्कळ संमूर्छन जीव भरून जातात असें तें नवनीत जे लोक खातात; ते मरणानतर कोणत्या दुर्गतीस जातात हें सांगवत नाही, आणखी कित्येकांचें असेंहि मत आहे की,—

अतर्मुहूर्तात्परत सुसूक्ष्मा जन्तुराशय ॥
यत्र मूर्छन्ति नाद्य तन्नवनीत विवेकिभि ॥ २ ॥

अर्थ—नवनीतांत पौणेदोन घटिका नतर सूक्ष्म असे अनंत जंतु भरून जातात. ह्मणून विवेकी पुरुषानें तें खाऊं नये.

२ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधादिफलष्वपि ॥
प्रत्यक्षा प्राणिन स्थूला. सूक्ष्माश्चागमगोचरा ॥ १ ॥

अर्थ—या पांच उदुंबर फळांतहि स्थूल जीव किती भरलेले असतात ते तर प्रत्यक्ष दिसतातच. शिवाय त्यांत सूक्ष्म जीवहि असतात, ते

अर्थः—पिंपळ, उंबर, पिंपरी, वट व काळा उंबर ह्या पांच वृक्षांचीं ओलीं व वाळलेलीं फळें खाणारा प्राणी त्रस जीवांची हिंसा (द्रव्यहिंसा) करितो व त्या फळांच्या ठायीं प्रीति ठेविल्यामुळें आपलीहि हिंसा (भावहिंसा) करितो.

आतां, रात्रिभोजननिषेध व अगालितजलत्याग सांगतात.

रागजीववधापायभूयस्त्वात्तद्वदुत्सृजेत् ॥
रात्रिभुक्तं तथा युंज्यान्न पानीयमगालितम् ॥ १४ ॥

अर्थः—रात्रिभोजन व अगालित जलाचें पान करण्यांत राग[2] (भावहिंसा) जीववध[3] (द्रव्यहिंसा) व अपाय ह्मणजे जलोदर

दिसत नाहीत. ते शास्त्रानेंच कळून येतात.

१ असख्यजीवव्यपघातवृत्तिभिर्न धीवरैरस्ति सम समानता ॥
अनन्तजीवव्यपरोपकाणामुदुम्बराहारविलोलचेतसाम् ॥ २ ॥

अर्थः—नदींत जाळें पसरून कोळी लोक मासे मारितात. तरी त्यांत मेलेल्या जीवांची संख्या असते. तशी सख्या उबर खाणाऱ्या लोकानी वध केलेल्या सूक्ष्म जीवाची होत नाही. कारण, त्यांत ते सूक्ष्म जीव अनत असतात. यावरून, मासे मारणाऱ्या कोळ्यापेक्षांहि उंबर खाणारे लोक महापातकी होत. यात संशय नाही.

२ राग ह्मणजे प्रीति. दिवसापेक्षां रात्रिभोजन करण्यात अधिक प्रीति असते. प्रीति जी आहे ती भावहिंसेला कारण आहे.

३ अर्कालोकेन विना भुजान परिहरेत्कथ हिंसाम् ॥
अपि बोधितप्रदीपो भोज्यजुषां सूक्ष्मजीवनाम् ॥ १ ॥

अर्थः—रात्रीं उत्तम प्रकाशाचा दिवा पेटवून त्याच्या प्रकाशात जरी भोजन केलें तरी त्यांत सूक्ष्मजीव दिसले जात नाहींत. ह्मणून त्या वेळीं भोजन करण्यांत दिवसापेक्षां अधिक हिंसा घडते.

वगैरे रोग इत्यादि दोष घडतात. ह्मणून, मद्याप्रमाणें त्यांचाहि त्याग करावा. भावार्थः— रात्रिभोजनानें दिवसांपेक्षां अधिक हिंसा होते, व अगालित जलपानानें सूक्ष्म जीवांची हिंसा घडून जलोदर वगैरे रोग जडतात. पानीय ह्मणजे पेय पदार्थ. यावरून असा बोध होतो कीं; पाणी, दूध, रस वगैरे जे पातळ पदार्थ आहेत, ते वस्त्रपूत करूनच उपयोगांत आणावे.

आता, रात्रिभोजनत्यागाचें फळ उदाहरणानें सांगतात.

चित्रकूटेऽत्र मातङ्गी यामानस्तमितव्रतात् ॥
स्वभर्त्रा मारिता जाता नागश्रीः सागराङ्गजा ॥ १५

अर्थः— येथेंच ह्मणजे मालवदेशाच्या उत्तर दिशेस चित्रकूट पर्वतावर राहणारी एक मांगीण आपल्या पतीकडून मारिली गेली; तरी, तिनें एक प्रहर पर्यंतच रात्रिभोजन त्यागाचें व्रत पाळिलें होतें, त्या पुण्यानें ती सागरदत्त श्रेष्ठीची नागश्री नांवाची कन्या होऊन जन्मली. अर्थात् धार्मिक व श्रीमंताच्या घरीं तिला जन्म प्राप्त झालें.

आतां, ज्यानें मद्य, मास, मधु वगैरेचा त्याग केला आहे अशा पाक्षिक श्रावकानें अहिसा वगैरे व्रताचाहि थोडा थोडा अभ्यास करावा, हें सांगतात.

स्थूलहिंसानृतस्तेयमैथुनग्रन्थवर्ज्जनम् ॥
पापभीरुतयाऽभ्यस्येद्बलवीर्यानिगूहकः ॥ १६ ॥

अर्थः—स्थूलहिंसा, असत्य, चौर्य, परस्त्री व निष्कारण अधिक परिग्रह (धन, धान्य, दास, दासी, बैल, घोडा वगैरे) ह्या पांच पातकांचा, आपली शक्ति व पराक्रम न झांकून ह्मणजे यथा-

शक्ति व पापाची भीति मनांत बाळगून त्याग करण्याचा अभ्यास करावा. तात्पर्य, अहिंसा वगैरे पांच व्रते जीं पाळावयाचीं असतात तीं राजादिकांच्या भयानें न पाळतां;–केवळ हिंसा वगैरे करण्यांत मोठें पातक आहे अशा भावाने पाळिलीं पाहिजेत.

आतां, वेश्येप्रमाणेच जुगारहि अनर्थकारक आहे ह्मणून त्याचा त्याग करण्यास सांगतात.

द्यूते हिंसानृतस्तेयलोभमायामये सजन् ॥
क स्वं क्षिपति नानर्थे वेश्याखेटान्यदारवत ॥ १७

अर्थः—हिंसा, लबाडी, चोरी, लोभ, कपट इत्यादि दोषांचें आगरच अशा जुगारें[1] व्यसनांत जो आसक्त होतो; तो,

---

१ सर्वानर्थप्रथन मथन शोचस्य सद्म मायाया ॥
दूरात्परिहर्तव्य चौर्यासत्यास्पद द्यूतम ॥ १ ॥

अर्थ—सगळ्या अनर्थास उदयास आणणारें, पवित्रतेचा नाश करणारें, कपटाचें माहेर व चोरी आणि लबाडीचें ठिकाण असें जें जुगाराचें व्यसन त्याच्या वाऱ्यास सुद्धां राहू नये. जुगार खेळणाऱ्याची स्थिति कशी असते पहा—

कौपीन वसन कदन्नमशन शय्या धरा पांसुला ।
जल्पाश्लीलगिर कुटुम्बकजन (?) सहाया विटा ॥
व्यापारा परवञ्चनानि सुहृदश्चौरा महान्तो द्विष ।
प्राय. सैष दुरोदरव्यसनिन संसारवासक्रम ॥ २ ॥

अर्थः—लंगोटी शिवाय दुसरें वस्त्र टिकतच नाही, कदन्नाशिवाय मिष्ट भोजन कधींच मिळत नाही, केरकचरा वगैरेनी भरलेली जमीन हीच ज्याची शय्या, भाषणात सर्वदा अश्लीलपणा, कुटुंबांतील मनुष्याशी कधीच सरळ असावयाचें नाही, रंडीबाज लोक तितके मदतगार, दुसऱ्यास

सर्वथा धर्माचा ध्वंस होण्यास कारण अशा कोणत्या अनर्थांत आपणास टाकीत नाहीं बरें? अर्थात् वेश्या, शिकार व परस्त्री करणारा मनुष्य जसा धर्मभ्रष्ट व जातिभ्रष्ट होतो तद्वत् जुगार खेळणाराहि होतो. कारण, जुगार हें सर्व दुर्व्यसनांचें मूळ आहे.

आता. प्रतिपाद्य विषयास अनुसरून व धर्माचार्यांच्या मूलसूत्रास बाध न आणितां; अन्यप्रकारानें श्रावकाचे आठ मूलगुण सांगतात.

मद्यपलमधुनिशासनपञ्चफलीविरतिपञ्चकाप्तनुती ॥
जीवदयाजलगालनमिति च क्वचिदष्टमूलगुणाः ॥१८॥

अर्थः— १ मद्य, २ मांस, ३ मद्य, ४ रात्रिभोजन ५ पंचोदुंबर ह्यांचा त्याग करणें; ६ त्रिकाल देववंदना--स्तुतिस्तोत्र करणें; ७ जीवदया आणि ८ जल गालित करून तें उपयोगांत आणणें हेहि आठ मूलगुण कोठें कोठें शास्त्रांत सांगितले आहेत.

ठकविण्याचा उद्योग सर्वदा चाललेला. महाद्वेषी असे चोर तितके याचे मित्र अशा प्रकारचा संसारस्थितीचा जो क्रम; तो, प्रायः म्हणजे मुख्यत्वेंकरून जुगार खेळणाऱ्या लोकांचाच असतो.

१ मद्योदुम्बरपञ्चकामिषमधुत्यागाः कृपा प्राणिनां ॥
नक्तभुक्तिविमुक्तिराप्तविनुतिस्तोयं सुवस्त्रस्रुतम् ॥
एतेऽष्टौ प्रगुणा गुणा गणधरैरागारिणां कीर्तिता ।
एकेनाप्यमुना विना यदि भवेत् भूतो न गेहाश्रमी ॥ १ ॥

अर्थ.— मद्य, मांस, मधु, पंचोदुबर व रात्रिभोजन यांचा त्याग, प्राण्याची दया, त्रिकाल देववदना व जलगालन हे आठ मुख्य गुण गणधरांनी गृहस्थास सांगितले आहेत. ह्यापैकी एक गुण जरी कमी असला तर त्यास गृहस्थ ह्मणतां येणार नाही.

याप्रमाणें सम्यग्दर्शनाच्या शुद्धीकरितां निरंतर अवश्य पाळिल्या पाहिजेत अशा आठ मूलगुणांचें वर्णन पुरें करून; आतां, जिनधर्म शास्त्राचें श्रवण करण्याचा अधिकार कोणास आहे हें सांगतात.—

यावज्जीवमिति त्यक्त्वा महापापानि शुद्धधीः ॥
जिनधर्मश्रुतेर्योग्यः स्यात्कृतोपनयो द्विजः ॥ १९ ॥

अर्थः— महापाप ह्मणजे संसारांत दीर्घकाल हिंडविणारीं जीं मद्यपान, मांसभक्षण वगैरे दुर्व्यसनें त्यांचा यावज्जीव त्याग करून; अर्थात् आठ मूलगुण मरणपर्यंत पाळण्याचें व्रत घेऊन; त्यामुळें ज्याचें सम्यक्त्व शुद्ध झालें आहे असा, व मौंजीबंध वगैरे लक्षणाची उपनीतिक्रिया ज्याची केली आहे असा जो द्विज (ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांस द्विज ह्मणतात. प्रथम जन्म पावून पुनः वर सांगितलेल्या व्रतसंस्कारापासून जो जन्मतो ह्मणजे दोनवेळां जो जन्मतो तो द्विज.) तो जिनोक्त धर्माचें अथवा 'उपासकाध्ययन' वगैरे शास्त्राचें श्रवण करण्यास योग्य होय.

आता, भव्य पुरुष कसें उत्पन्न होतात तें व त्याचे भेद सागतात.—

जाता जैनकुले पुरा जिनवृषाभ्यासानुभावाद्गुणै- ॥
र्येऽयत्नोपनतैः स्फुरन्ति सुकृतामग्रेसराः केऽपि ते ॥

---

१ अष्टावनिष्टदुस्तरदुरितायतनान्यमूनि परिवर्ज्य ॥
जिनधर्मदेशनाया भवन्ति पात्राणि शुद्धधियः ॥ १ ॥

अर्थः—अनिष्ट व दुस्तर अशा पांपांचें घर अशी मद्यपान वगैरे व्यसनें सोडून अर्थात् आठ मूलगुण पाळून ज्यांची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असे सम्यग्दृष्टि जे झालेले असतात; तेच जीव जिनधर्माच्या उपदेशास पात्र होत.

येऽप्युत्पद्य कुदृक्कुले विधिवशाद्दीक्षोचिते स्वं गुणै- ।
र्विद्याशिल्पविमुक्तवृत्तिनि पुनन्त्यन्वीरते तेऽपि तान् ॥

अर्थः—जैनकुल–जिन आहे उपास्य देव ज्यांना ते जैन त्यांचें जें कुल ह्मणजे पूर्वपुरुषांच्या परंपरेनें झालेला वंश; अर्थात् जिनोक्त गर्भाधानापासून निर्वाणपर्यंत ज्या क्रिया, मंत्र व संस्कार त्यांच्या योगानें श्रेष्ठ अशा या जैन कुलांत जे उत्पन्न झालेले, व सम्यक्त्वाबरोबरच असणाऱ्या पुण्योदयामुळें पुण्यशाली पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ झालेले, असे व पूर्वजन्मीं अभ्यासिलेल्या जिनधर्माच्या माहात्म्यामुळें इहजन्मीं प्रयत्नाशिवाय प्राप्त झालेल्या आपल्या सम्यक्त्व वगैरे गुणांनीं लोकांच्या चित्तांत चमत्कार उत्पन्न करितात; असे ते पुरुष या जगीं हल्ली क्वचितच आढळून येतात. ह्मणजे ते फारच थोडे आहेत. [जे पूर्वजन्मीं जिनधर्मानें चालत होते ते इहजन्मींहि जैनकुलांत उत्पन्न होऊन पूर्वसंस्कारामुळें तसे धर्मनिष्ठ झाले ही गोष्ट सहज आहे.] आतां आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट ही कीं,—कित्येक भव्य; विद्या ह्मणजे चरितार्थाच्या उपयोगीं पडणारें गायन वगैरेचें ज्ञान आणि शिल्प ह्मणजे चित्रें वगैरे काढण्याची कला या दोन उद्योगाशिवाय बाकीचे ह्मणजे कृषि व्यापार वगैरे उदरनिर्वाहाचे उद्योग ज्यांत आहेत अशा ह्मणजे सुखानें ज्यांत निर्वाह होतो अशा, व दीक्षा (व्रतांचे ठायीं उन्मुखवृत्ति.) ह्मणजे उपासक दीक्षा अथवा जिनमुद्रा अथवा उपनीति वगैरे संस्कार या तिहींपैकीं कोणतीहि दीक्षा घेण्यास योग्य, पण, मिथ्यादृष्टींच्या कुलांत मिथ्यात्वाबरोबरच असणाऱ्या पुण्योदयाच्या योगानें, जन्म पावून; तत्त्वश्रद्धान वगैरे

गुणांनीं आपल्या आत्म्यास पवित्र करून; त्याच्या योगानें, वर वर्णिलेल्या जैनकुलांतील पुरुषाप्रमाणें होतात, ह्मणजे त्याच्या योग्यतेचे होतात. तात्पर्यः—जैनकुलांत जन्म पावून पूर्वजन्मींच्या संस्कारामुळें सहज धर्मनिष्ठ होणारा एक व मिथ्यादृष्टींच्या कुलांतहि जन्म पावून जिनधर्मनिष्ठ होणारा एक अशा भेदानें धर्मशील भव्यजीव दोन प्रकारचे असतात.

आतां, ब्राम्हणांमध्यें कुलक्रमानें चालत आलेल्या मिथ्याधर्माचा परित्याग करून; व जिनोक्त मार्गाचा विधिपूर्वक आश्रय करून, स्वाध्याय व ध्यान ह्यांच्या बळानें अशुभकर्माचा ध्वस करणाऱ्या भव्याचें अभिनंदन करितात.

तत्त्वार्थं प्रतिपद्य तीर्थकथनादासाद्य देशव्रतं ।
तद्दीक्षाग्रधृतापराजितमहामन्त्रोऽस्तदुर्दैवतः ॥
आङ्गं पौर्वमथार्थसङ्ग्रहमधीत्याधीतशास्त्रान्तरः ।
पर्वान्ते प्रतिमासमाधिमुपयन्धन्यो निहन्त्यंहसी २०

अर्थः—तीर्थ ह्मणजे धर्माचार्य अथवा गृहस्थाचार्य. यांच्या उत्तम उपदेशानें जिनोक्त जीवाजीवादि तत्वार्थांचा निश्चय करून

आर्ष ह्मणजे भगवान् जिनसेन आचार्यप्रणीत महापुराण. त्यांतल्या ३९ व्या अध्यायात दीक्षान्वयक्रिया वर्णिली आहे. अणुव्रतें किंवा महाव्रतें स्वीकारण्याविषयी उन्मुख झालेली जी मनुष्याची वृत्ति तिचें नांव दीक्षा. दीक्षेसंबंधी जी क्रिया ती दीक्षान्वयक्रिया. तिचे ४८ भेद आहेत. त्यांपैकी, आठ क्रिया– मिथ्यादृष्टि कुलांत जन्मलेला भव्य जीव जर जैनमार्गांत प्रवृत्त होऊं लागला; तर, त्याला— करावयास सांगितल्या आहेत. त्याचा क्रम असा.—

ह्मणजे त्यावर श्रद्धा ठेवून (यालाच १ अवतारक्रिया ह्मणतात.) पूर्वोक्त आठ मूलगुण पाळण्याची प्रतिज्ञा करून (याला २ वृत्त-लाभ ह्मणतात.), उपासकदीक्षा प्रथम घेऊन नंतर अपराजित ह्मणजे गणधर वगैरे मुनिश्रेष्ठांसहि पूज्य असा जो महामंत्र

---

१ दिगम्बर मुनि अथवा धर्मनिष्ठ व विद्वान् असा गृहस्थाचार्य याच्या पैकी कोणाच्या तरी उत्तम उपदेशाने मिथ्यात्वाचा त्याग करून जिनोक्त तत्वांचे श्रद्धान करणे याला अवतार ' ह्मणतात. या अवतारास धर्म-जन्म ह्मणतात. कारण,—

गुरुर्जनयिता तत्वज्ञान गर्भ सुसस्कृत. ॥
तथा तत्रावतीर्णोऽसौ भव्यात्मा धर्मजन्मना ॥ १ ॥

अर्थ:—गुरु हा जनक आहे, त्याच्या पासून झालेलें तत्वज्ञान हा उत्तम संस्कारानें युक्त असा गर्भ आहे, त्या ज्ञानगर्भातून धर्मस्वीकार रूपानें हा भव्यात्मा अवतार पावलेला आहे, ह्मणून या अवतारास धर्म-जन्म ह्मणतात. (प्राणी जेव्हा जुनें शरीर सोडून नवीन शरीर धारण करितो ह्मणजे मरण पावलेला जीव पुनः जन्मास येतो तेंव्हां त्याला शरी-रजन्म ह्मणतात. त्या प्रमाणें जीवानें मिथ्यात्व अवस्थेचा त्याग करून सम्यक्त्वाचा स्वीकार केला ह्मणजे त्याला धर्मजन्म ह्मणावें.)

२ ततोऽस्य वृत्तलाभ स्यात्तैदव गुरुपादयो ॥
प्रणतस्य व्रतत्रात विधानेनोपसेदुष ॥ २ ॥

अर्थ.—जेव्हा गुरूच्या उपदेशाने याला सम्यक्त्व होतें त्याच वेळीं गुरुपदीं नम्र होऊन विधिपूर्वक हा आठमूलगुण वगैरे व्रतें स्वीकारितो. याला ' वृत्तलाभ ' ह्मणतात.

३ तत कृतोपवासस्य पूजाविधिपुरस्सरम् ॥
स्थानलाभो भवेदस्य तत्रायमुचितो विधि ॥ ३ ॥

ह्मणजे पंचनमस्कामंत्र तो स्वीकार करून (याला ३ स्थानलाभ

अर्थः—वृत्तलाभानंतर जिनपूजा व उपवास वगैरे करून याला 'स्थानलाभ' होतो. त्याचा विधि असाः—

जिनालये शुचौ रंगे पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥
विलिखेद्वा जिनास्थानमण्डलं समवृत्तकम् ॥ ४ ॥
श्लक्ष्णेन पिष्टचूर्णेन सलिलालोडितेन वा ॥
वर्त्तनं मण्डलस्येष्टं चन्दनादिद्रवेण वा ॥ ५ ॥
तस्मिन्नष्टदले पद्मे जैने वाऽऽस्थानमण्डले ॥
विधिना लिखिते तज्ज्ञैर्विष्वग्विरचितार्चने ॥ ६ ॥
जिनार्च्याभिमुखं सूरिर्विधिनैनं निवेशयेत् ॥
तवोपासकदीक्षेयमिति मूर्ध्नि मुहुः स्पृशन् ॥ ७ ॥
पञ्चमुष्टिविधानेन स्पृष्ट्वैनमधिमस्तकम् ॥
पूतोसि दीक्षयेत्युक्त्वा सिद्धशेषं च लम्भयेत् ॥ ८ ॥
ततः पञ्चनमस्कारपदान्यस्मायुपादिशेत् ॥
मन्त्रोऽयमखिलात्पापात्त्वां पुनीतादितीरयन् ॥ ९ ॥
कृत्वा विधिमिमं पश्चात्पारणाय विसर्जयेत् ॥
गुरोरनुग्रहात्सोऽपि सम्प्रीतः स्वं गृहं व्रजेत् ॥ १० ॥

अर्थः— जिनालयांत निर्मळ अशा मंडपामध्यें बारीक अशा अनेक रंगाच्या पिठांच्या चूर्णानें अथवा चंदन वगैरे गंध द्रव्यांच्या पातळलेपानें अष्टदलाचें कमल किंवा जिनेश्वराच्या समवसरण सभेचें समान व वर्तुलाकार असें मंडल शास्त्रोक्त विधि जाणणाऱ्यांनीं लिहावें, व त्याच्या मध्यभागीं जिनाची प्रतिमा स्थापन करून पूजा करावी, नंतर त्या जिनप्रतिमेपुढें विधिपूर्वक त्या शिष्यास बसवून गुरूनें तुला ही उपासक दीक्षा देत आहों असें ह्मणत त्याच्या मस्तकास वारंवार स्पर्श करावा. याप्रमाणें पंचमुष्टी करून त्याच्या मस्तकास स्पर्श केल्यावर तूं पवित्र आहेस

ह्मणतात.), मिथ्यादेवतांचा त्याग करून (याला ४ गणग्रह ह्मणतात.), द्वादशांग शास्त्रासंबंधी द्रव्यसंग्रह वगैरे अध्यात्म ग्रंथांचें श्रवण करून, (याला ५ पूजाराध्य ह्मणतात.), चतुर्दश १४

आतां उपासक दीक्षा तूं घे असें ह्मणून त्याच्या मस्तकावर तीर्थोदकाचें सेंचन करावें. त्यानंतर, "हा मंत्र तुला सर्वपापापासून पवित्र करील असें सांगून" त्या शिष्यास पंचनमस्कार मंत्राचा उपदेश करावा. या प्रमाणें सर्वविधि करून त्याला पारणेकरितां मोकळीक द्यावी. नंतर तो शिष्यहि आज आपणास गुरूचा अनुग्रह झाला ह्मणून मोठा हर्ष मानून घरीं जातो. याला "स्थानलाभ" ह्मणतात घरी गेल्यावर—

४ इयन्त कालमज्ञानात्पूजिता· स्थ कृतादरम् ॥
पूज्यास्त्विदीनामस्माभिरस्मत्समयदेवता· ॥ ११ ॥
ततोपमृषितेनालमन्यत्र स्वैरमास्यताम् ॥
इति प्रकाशमेवैता नीत्वान्यत्र क्वचित्त्यजेत् ॥ १२ ॥
गणग्रहः स एषः स्यात्प्राक्तन देवतागणम् ॥
विसृज्यार्चयतः शान्ता देवता समयोचिताः ॥ १३ ॥

अर्थः— मिथ्या देवतांस उद्देशून असें ह्मणावें कीं, आजपर्यंत आम्हीं आमच्या अज्ञानामुळें तुह्मांस मोठा आदर करून पूजिलें. आतां आह्मांस जिनसमय देवता पूज्य आहेत. तर तुह्मी येथून निघून, आमच्यावर न रागावतां तुमच्या इच्छेस येईल तिकडे जाऊन रहा. असें ह्मणून त्या मिथ्यादेवांच्या मूर्ति कोठेंतरी बाहेर नेऊन ठेवाव्या. याप्रमाणें पूर्वीच्या मिथ्या देवतांस सोडून जिनधर्मास संमत अशा शांत देवतांची अर्चना करणें याला "गणग्रह" ह्मणतात.

५ पूजाराध्याख्यया ख्याता क्रियास्य स्यादतः परा ॥
पूजोपवाससम्पत्या गृण्हतोङ्गार्थसंग्रहम् ॥ १४ ॥

पूर्व शास्त्राचा अर्थ श्रवण करून, (याला ६ पुण्ययज्ञ ह्मणतात.) न्याय, व्याकरण, अलंकार गणित वगैरे शास्त्रांचेंहि अध्ययन करून (याला ७ दृढचर्या ह्मणतात.), प्रत्येक महिन्याच्या २ अष्टमी २ चतुर्दशींच्या रात्रीं प्रतिमायोग धारण करण्याचा अभ्यास करून (याला ८ उपयोगिता ह्मणतात.) द्रव्य व भाव अशा भेदानें दोन प्रकारच्या पातकांचा ध्वंस करणारा जो भव्यात्मा, तो धन्य ह्मणजे पुण्यवान् होय.

अर्थः— त्यानंतर पूजा व उपवास करून द्वादशांग शास्त्राचा अर्थ समजून घेणें याला 'पूजाराध्य क्रिया' म्हणतात.

> ६ ततोऽन्या पुण्ययज्ञाख्या क्रिया पुण्यानुबन्धिनी ॥
> श्रृण्वत पूर्वविद्यानामर्थ सब्रह्मचारिण ॥ १५ ॥

अर्थः— त्यानंतर पुण्यकारक अशा १४ पूर्व विद्यांचा अर्थ समानधर्मी गुरूपासून समजून घेणें याला 'पुण्ययज्ञ' ह्मणतात.

> ७ तदास्य दृढचर्याख्या क्रिया स्वसमयश्रुतम् ॥
> निष्ठाप्य श्रृण्वतो ग्रन्थान्बाह्यानन्याश्च काश्चन १६ ॥

अर्थः—नंतर, स्वधर्माचें शास्त्र उत्तम प्रकारें समजून घेऊन; न्याय, व्याकरण वगैरे लौकिक ग्रंथांचाहि अभ्यास करणें याला 'दृढचर्या' ह्मणतात.

> ८ दृढव्रतस्य तस्यान्या क्रिया स्यादुपयोगिता ॥
> पर्वोपवासपर्यन्ते प्रतिमायोगधारणम् ॥ १७ ॥

ज्याचीं व्रतें बळकट झालीं आहेत अशा त्या भव्यानें अष्टमी व चतुर्दशी पर्वानिमित्त उपवास करून त्या रात्रीं प्रतिमायोगधारण करणें याला "उपयोगिता" ह्मणतात.

आतां, आचार वगैरेंनी शुद्ध अशा शूद्रालाहि श्रावक धर्म पाळण्याचा अधिकार असणें उचित असल्याविषयी संमति दाखवितात.

शूद्रोऽप्युपस्कराचारवपुःशुद्ध्याऽस्तु तादृशः ॥
जात्या हीनोऽपि कालादिलब्धौ ह्यात्मास्ति धर्मभाक् ॥

अर्थ.— आसन, आचमन वगैरे विधि, मद्य वगैरेचा त्यागरुप आचार व देह हे ज्याचे शुद्ध आहेत असा शूद्रहि ब्राह्मण वगैरे वर्णाप्रमाणें श्रावकाचार पाळण्यास योग्य आहे. कारण, काळ वगैरे लब्धि प्राप्त झाली ह्मणजे जातीनें हीन असाहि आत्मा श्रावकधर्माचरणाचा अधिकारी होतो. (पण, त्याला निर्ग्रंथ दीक्षा घेण्याचा अधिकार नाहीं.)

आता, पाक्षिक श्रावकास देवपूजा वगैरे क्रिया करण्यास सांगतात.

यजेत देवं सेवेत गुरून्पात्राणि तर्पयेत् ॥ २४ ॥
कर्म धर्म्यं यशस्यं च यथालोकं सदाचरेत् ॥ २३ ॥

अर्थः— देव ह्मणजे इंद्रादिकांकडून पूज्य असा परमात्मा वीतराग जिनेश्वर, त्याची पूजा करावी. धर्माचार्य वगैरे दिगंबर मुनीची सेवा करावी. मोक्षमार्गी प्रवृत्त असलेल्या कोणत्याहि प्रतीच्या पात्रास तृप्त करावें. जेणेंकरून दयामूलक धर्म व निर्मळ

जातिगोत्रादिकर्माणि शुक्लध्यानस्य हेतव ॥
येषु ते स्युस्त्रयो वर्णा शेषा शूद्रा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ ·x·

अर्थ— शुक्लध्यानास कारण अशी उत्तम जाति, उत्तम गोत्र इत्यादि कर्में ज्यांत असतात असे तीन वर्ण आहेत. ते हे;–ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य. बाकीच्या वर्णास शूद्र ह्मणतात, कारण, त्यांत जाति, कुल वगैरे शुद्ध असत नाहीत.

कीर्ति वृद्धिंगत होतील अशीं कृत्यें करावीं. व लोकांस (सत्पुरुषांस) संमत असें आचरण, अथवा यथालोक ह्मणजे आप्त जो जिनेश्वर त्याचा जो आलोक ह्मणजे वचनप्रकाश अर्थात् उपदेश त्यास अनुसरून आचरण ठेवावें. हीं वरील सर्वकृत्यें सर्वदा करावीं

आतां येथून १८ श्लोकानीं जिनपूजेचा विस्तार सांगतात.

यथाशक्ति यजेतार्हद्देवं नित्यमहादिभिः ॥
संकल्पतोऽपि तं यष्टा भेकवत्स्वर्महीयते ॥ २४ ॥

अर्थः— ज्याचीं जशी शक्ति असेल ती न झाकतां त्यानें

---

१ दान पूजा जिनैः शीलमुपवासश्चतुर्विध ॥
श्रावकाणां मतो धर्म ससारारण्यपावक ॥ १ ॥

अर्थः— दान, पूजा, शील व चार प्रकारचा उपवास इत्यादि प्रकारचा जो श्रावक धर्म, तो दुःखमय संसाररूपी अरण्यास जाळून टाकणारा अग्निच आहे.

आराध्यन्ते जिनेन्द्रा गुरुषु च विनतिर्धार्मिके प्रीतिरुच्चै ।
पात्रेभ्यो दानमापन्निहतजनकृते तच्च कारुण्यबुध्या ॥
तत्वाभ्यास स्वकीयव्रतरतिरमल दर्शन यत्र पूज्य ।
तद्गार्हस्थ्य बुधानामितरदिह पुनर्दुःखदो मोहपाशः ॥ २ ॥

अर्थ,— जिनेंद्राची आराधना, गुरूंच्या ठायीं विनय, धार्मिक लोकांवर प्रेम, सत्पात्री दान, विपत्तीनें गाजलेल्या लोकांवर करुणा करून त्यांची विपत्ति दूर करणें, तत्वज्ञानाचा अभ्यास, आपणास कर्तव्य अशा व्रतांच्या ठायीं आसक्ति व पवित्र सम्यग्दर्शन ह्या सगळ्या क्रिया (कायिक, वाचिक, व मानसिक क्रिया) जेथें चालतात तोच गृहस्थपणा विद्वानांस आवडतो. ह्या वरील क्रिया जेथें नाहींत तो गृहस्थपणा इहपरलोकीं दुःख देणारा केवळ मोहपाशच होय.

अरहंत देवाची नित्यमह वगैरे पूजा करावी. नुसत्या संकल्पानेंहि ह्मणजे ' आतां आपण जिनपूजा करावी असा विचार मात्र मनांत आणून' जिनाची पूजा करणारा जीव राजगृह नगरांतील बेडका- प्रमाणें स्वर्गलोकीं महर्द्धिक वगैरे साधारण देवांनीं पूजिला जातो. तात्पर्य,— ज्या अर्थी जिनपूजेचा नुसता संकल्प करून ह्मणजे मनानेंच जिनाची पूजा करून, स्वर्गांतील इंद्राचें पद तिर्यंचजी- वास प्राप्त झालें, त्या अर्थी तिर्यंचापेक्षांहि अधिक योग्यतेचा जो मनुष्य, त्यानें जर काया, वाचा, मनेंकरून अरहंत देवाची पूजा केली; तर त्यास त्याहीपेक्षां अधिक सुखाचा लाभ झा- लाच पाहिजे. आणि होतोच.

नित्यमह.

प्रोक्तो नित्यमहोऽन्वहं निजगृहान्नीतेन गन्धादिना ॥
पूजा चैत्यगृहेऽर्हतः स्वविभवाच्चैत्यादिनिर्मापणम् ॥
भक्त्या ग्रामगृहादिशासनविधादानं त्रिसन्ध्याश्रया
सेवा स्वेऽपि गृहेऽर्चनं च यमिनां नित्यप्रदानानुगम् ॥२५॥

अर्थ;— १ प्रतिदिवशीं आपल्या घरांतून गंध, पुष्प, अक्षत वगैरे पूजनसामग्री नेऊन चैत्यालयांत अरहंताची पूजा करणें, २ स्वतां न्यायानें मिळविलेलें द्रव्य खर्च करून जिनमंदिर किंवा जिनबिंब भक्तीनें निर्माण करवून; तेथें नित्य पूजा चालण्याकरितां गांव, घर किंवा जमीन वगैरे उत्पन्नाचीं क्षेत्रें शासनविधीनें (सनदपत्र करून) देणें, ३ घरीं किंवा जिनमंदिरीं नित्य त्रिकाळ अरहंताची भक्ति करणें, ४ नित्य दिगंबर मुनीस आहार वगैरे दान देऊन त्यांची पूजा करणें हे सगळे नित्यमह होत.

अष्टाह्निक व इंद्रध्वज.

जिनार्चा क्रियते भव्यैर्या नन्दीश्वरपर्वणि ॥
अष्टाह्निकोऽसौ सेन्द्राद्यैः साध्या त्वैन्द्रध्वजो महः ॥२६

अर्थः— नंदीश्वरपर्वांत ह्मणजे आषाढ, कार्तिक व फाल्गुन या तीन मासांच्या शुक्लपक्षीं अष्टमीपासून पौर्णिमेपर्यंत पुष्कळ भाविक जन मिळून जी जिनपूजा करितात, तिला अष्टाह्निक मह ह्मणतात. आणि इंद्र प्रतींद्र व सामानिक वगैरे देव मिळून जी जिनपूजा करितात, तिचें नांव इंद्रध्वजमह.

महामह.

भक्त्या मुकुटबद्धैर्या जिनपूजा विधीयते ॥
तदाख्याः सर्वतोभद्रचतुर्मुखमहामहाः ॥ २७ ॥

अर्थः— मुकुटबद्ध ह्मणजे मांडलिक राजे मिळून भक्तीनें (चक्रवर्तीची आज्ञा पाळण्याकरितां नसून केवळ भक्तीनेंच) जी जिनपूजा करितात तिला १ सर्वतोभद्र, २ चतुर्मुख व ३ महामह अशीं तीन नांवें आहेत. प्राणिमात्राचें कल्याण करणारा ह्मणून सर्वतोभद्र, चतुर्मुख मंडपांत तो केला जातो ह्मणून चतुर्मुख व अष्टान्हिकापेक्षांहि मोठा ह्मणून महामह.

कल्पवृक्षमह.

किमिच्छकेन दानेन जगदाशाः प्रपूर्य यः ॥
चक्रिभिः क्रियते सोऽर्हद्यज्ञः कल्पद्रुमो मतः ॥ २८ ॥

अर्थः— याचकांच्या इच्छेप्रमाणें दान देऊन जगाची आशा पूर्ण करून चक्रवर्ती राजाकडून जी अरहंताची पूजा केली जाते, त्याला कल्पद्रुम ह्मणतात.

बलिस्नपन वगैरे पूजा.

बलिस्नपननाट्यादि नित्यं नैमित्तिकं च यत् ॥
भक्ताः कुर्वन्ति तेष्वेव तद्यथास्वं विकल्पयेत् ॥ २९ ॥

अर्थः— बलि (पूजासाहित्य), अभिषेक, नृत्य, वाद्य, प्रतिष्ठा, रथयात्रा वगैरे ज्या नित्य व कांहीं पर्वकालांच्या निमित्तानें भाविकजन पूजा करितात, त्या सर्वांचा समावेश वर सांगितलेल्या प्रकारांतच करावा.

आता, जल वगैरे द्रव्यांनी केली जाणाऱ्या प्रत्येक पूजेचें फळ संक्षेपानें सांगतात-

वार्धारा रजसः शमाय पदयोः सम्यक्प्रयुक्ताऽर्हतः ।
सद्गन्धस्तनुसौरभाय विभवाच्छेदाय सन्त्यक्षताः ॥
यष्टुः स्रग्दिविजस्रजे चरुरुमास्वाम्याय दीपस्त्विषे ॥
धूपो विश्वदृगुत्सवाय फलमिष्टार्थाय चार्घाय सः ॥ ३० ॥

अर्थः—अरहंत परमेश्वराच्या २ पदकमलांच्या ठायीं शुद्धभावानें स्वतां अर्पिली जाणारी जलधारा पूजकांच्या ज्ञानावरण व दर्शनावरण कर्मरजांचा उपशम करिते. गंध अर्पण करणारास अन्यजन्मीं सुगंध देह, अखंडतंडुलांच्या पूजेनें पूजकांस निरंतरचें ऐश्वर्य, पुष्पमाळा अर्पण करणारास स्वर्गीं मंदारपुष्पांची माळा, चरुपूजेनें लक्ष्मीचें स्वामित्व, दीपपूजेनें तेजस्विता, धूपानें सुखसंपत्ति, फलानें इच्छित पदार्थांचा लाभ, पुष्पांजलीनें व अर्घ्यानें पूज्यता अशीं फळें क्रमानें प्राप्त होतात.

आता, पूजेचा उत्तमविधि व त्यापासून प्राप्त होणारें लोकोत्तर फल वर्णितात.

चैत्यादौ न्यस्य शुद्धे निरुपरमनिरौपम्यतत्तद्गुणौघ- ।
श्रद्धानात्सोऽयमर्हन्निति जिनमनघैस्तद्विधोपाधिसिद्धैः ॥
नीराद्यैश्चारुकाव्यस्फुरदनणुगुणग्रामरज्यन्मनोभि- ॥
र्भव्योऽर्चन्दृग्विशुद्धिं प्रबलयतु यया कल्पते तत्पदाय ॥

अर्थः—शुद्ध ह्मणजे शास्त्रोक्त विधीनें निर्मिलेली अर्थात् रौद्र वगैरे आकार नसून वीतरागमुद्रा जिची आहे अशी जिनप्रतिमा अथवा प्रसंगी ती नसल्यास निर्मल तंडुल मंत्रविधीनें स्थापन करून; कधींच नाश न होणारे व निरुपम असे अरहंताचे ते ते गुण, त्यांवर श्रद्धा ठेवून तोच हा अरहंत येथें प्रत्यक्ष आहे अशी त्या जिनबिंबाची किंवा तंडुलाची कल्पना करून; पापरहित साधनांनी मिळविलेल्या निर्मल अशा जल, गंध वगैरे द्रव्यांनीं व चारु ह्मणजे ज्यांत दोष नसून उपमा वगैरे अलंकारांनी जिनेश्वराचे फार मोठे असे गुण वर्णिले आहेत व ज्यांच्या श्रवणानें भाविक लोकांचें अंतःकरण तुष्ट होतें अशा मनोहर काव्यांचा (मंत्र श्लोकांचा) गंभीर व मधुर शब्दानें उच्चार करीत त्या त्या जिनाची पूजा करणारा भव्य आपलें विशुद्ध सम्यग्दर्शन प्रबल ह्मणजे उत्कृष्ट फल देण्यास समर्थ करो. कारण, नुसतें सम्यग्दर्शनच जरी शुद्ध ह्मणजे शंकादि दोषांनीं रहित असलें, तरी भव्यास तीर्थंकरत्व प्राप्त होण्याच्या पुण्याचा बंध होतो. तात्पर्य— जिनपूजा करणारा श्रावक शुद्ध सम्यग्दृष्टि असल्यास; त्याला इतरांपेक्षां विशेष प्रकारचें फळ प्राप्त होतें.

आतां अहिंसा वगैरे अणुव्रतें पाळणाऱ्या जिनपूजकास प्राप्त होणाऱ्या विशेष फळाचें वर्णन करितात.

दृक्पूतमपि यष्टारमर्हतोऽभ्युदयश्रियः ॥
श्रयन्त्यहम्पूर्विकया किं पुनर्व्रतभूषितम् ॥ ३२ ॥

अर्थः— तुमच्या सम्यग्दर्शनानेंच शुद्ध अशा अर्हत्पूजकास पूजा, आज्ञा, ऐश्वर्य, बल, परिवार इत्यादि संपत्ति मी पुढें तूं पुढें अशी त्वरा करून प्राप्त होतात. मग, सम्यग्दर्शनानें पवित्र व अहिंसादि व्रतें हेच कोणी अलंकार यांहींकरून भूषित असा जिनपूजक असल्यावर मग काय विचारावयाचें? ह्मणजे त्याच्या संपत्तीस तर पारावारच नाहीं!!

आता;—जिनपूजेस विघ्न न येण्याचा उपाय सांगतात.

यथास्वं दानमानाद्यैः सुखीकृत्य विधर्मणः ॥
सधर्मणः स्वसात्कृत्य सिध्यर्थी यजतां जिनम् ॥ ३३ ॥

अर्थः— निर्विघ्नपणे पूजा व्हावी अशी ज्याला इच्छा आहे; अथवा, मोक्षाभिलाषी जो आहे: त्यानें, विधर्मीलोकांस यथायोग्य दान-सन्मान वगैरे करून अनुकूल करून घेऊन व समानधर्मी जे आहेत त्यांना आपलेसे करून घेऊन; नंतर जिनपूजा करावी.

आता,— स्नानानें देह शुद्ध करून स्वतः जिनपूजा करावी; अथवा, इतराकडून करविल्यास तोहि स्नानानें पवित्र झालेला असावा हें सांगतात.

स्त्र्यारम्भसेवासंक्लिष्टः स्नात्वाऽऽकण्ठमथाऽऽशिरः ॥
स्वयं यजेतार्हत्पादानस्नातोऽन्येन याजयेत् ॥ ३४ ॥

---

१ नित्य स्नानं गृहस्थस्य देवार्चनापरिग्रहे ॥
यतेस्तु दुर्जनस्पर्शात्स्नानमन्यद्विगर्हितम् ॥ १ ॥

अर्थः— जिनपूजा करणाऱ्या गृहस्थानें नित्य स्नान करावें. याति

अर्थ;—स्त्रीसंग व उदरनिर्वाहाचे उद्योग करून थकलेला जो प्रापंचिक मनुष्य त्यानें कंठापर्यंत किंवा मस्तकावरूनहि स्नान

ह्मणजे मुनि जो आहे, त्यानें दुर्जन ह्मणजे ज्यांना स्पर्श करू नये अशा लोकांचा स्पर्श झाल्यास स्नान करावें. यतीनं दुर्जनस्पर्शाशिवाय इतर कारणावरून स्नान करणें निंद्य होय.

वातातपादिसस्पृष्टे भूरितोये जलाशये ॥
अवगाह्याचरेत्स्नानमतोऽन्यद्गालितं भजेत् ॥ २ ॥

अर्थः— ज्या नद्या, तळीं किंवा विहिरीच्या पाण्यात आपण स्नान करावयाचें; तें पाणी स्नानाच्या वेळी उन्हानें तापलेलें असावें आणि त्यावर वारा खेळत असावा. तसें नसल्यास वस्त्रानें पाणी शोधून त्यानें स्नान करावें.

पादजानुकटिग्रीवाशिर पर्यन्तसश्रयम् ॥
स्नान पञ्चविध ज्ञेय यथादोष शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

अर्थः— नुसते पाय धुणें, गुडघ्यापर्यंत पाय धुणे, कमरेपर्यंत अंग धुणें; कंठापर्यंत अंग धुणें, आणि मस्तकावरून स्नान करणे याप्रमाणें स्नान पाच प्रकारचें आहे. तेव्हां, त्या त्या दोषास उचित असें स्नान संसारी प्राण्यानें करीत असावें.

ब्रह्मचर्योपपन्नस्य निवृत्तारम्भकर्मण· ॥
यद्वातद्वा भवेत्स्नानमन्त्यमन्यस्य तु द्वयम् ॥ ४ ॥

अर्थः— जो ब्रह्मचारी आहे आणि ज्यानें प्रपंचासंबंधी उद्योग धंदे सोडिले आहेत, त्याचें स्नान जितक्यास तितकेंच असतें. पण ज्याला स्त्री आहे आणि जो कृषी वगैरे उद्योग करितो, त्यानें मात्र आकंठ किंवा मस्तकस्तान करावें.

सर्वारम्भविजृम्भस्य ब्रह्मजिह्मस्य देहिन· ॥

करून शुद्ध होऊन; नंतर स्वहस्तें जिनेंद्राची पूजा करावी. स्नान झालें नसल्यास, जो स्नानानें शुद्ध झाला आहे अशा इतर श्रावकाकडून पूजा करवावी.

आता,— जिनचैत्यालय वगैरे निर्माण करविण्यांतहि विशेष पुण्य असल्याचें सांगतात.

निर्माप्यं जिनचैत्यतद्गृहमठस्वाध्यायशालादिकं ।
श्रद्धाशक्त्यनुरूपमस्ति महते धर्मानुबन्धाय यत् ॥
हिंसाऽऽरम्भविवर्तिनां हि गृहिणां तत्तादृगालम्बन-॥
प्रागल्भीलसदाभिमानिकरसं स्यात्पुण्यचिन्मानसम्

अविधाय बहि शुद्धि नासंपाम्त्यधिकारिता ॥ ५ ॥

अर्थ.— जो प्रपंचासबंधी सर्व उद्योग धदे करितो आणि ज्याला स्त्री आहे, त्याचें अतरंग जरी शुद्ध असले; तरी बाह्य शुद्धीवांचून अर्थात् स्नानें केल्यावाचून, जिनपूजा करण्याचा त्याला अधिकार नाहीं.

आप्लुत· सम्प्लुतश्चान्त शुचिवासोविभूषित. ॥
मौनसयमसम्पन्न कुर्याद्देवार्चनाविधिम् ॥ ६ ॥

अर्थः—प्रथम शुद्ध जलानें स्नान करून, नंतर मंत्रपूर्वक आचमनानें अंतःशुद्धि करून व शुद्धवस्त्रानें सुशोभित होऊन; आणि मग मौन धारण करून व चित्त स्वाधीन ठेऊन देवपूजेचा विधि करावा.

दन्तधावनशुद्धास्यो मुखवासोवृतानन ॥
असञ्जातान्यससर्ग सुधीर्देवानुपाचरेत् ॥ ७ ॥

अर्थः— प्रथम दात घासून मुख शुद्ध करून व मुखवस्त्रानें तोंड झांकून घेऊन आणि अशुचि पदार्थास स्पर्श न करितां विद्वानानें देवाची पूजा करावी.

अर्थः—पाक्षिक श्रावकानें आपल्या श्रद्धेला व शक्तीला अनुसरून जिनबिंब, जिनमंदिर, पाठशाळा व स्वाध्यायशाला वगैरे निर्माण करावीं. तेणेकरून फार मोठा असा धर्मानुबंध (धर्मलाभ धर्मरक्षण व धर्मवृद्धि.) होतो; आणि हिंसा व आरंभ ह्मणजे कृषि वगैरे उदरनिर्वाहाचे उद्योग ह्यांच्यामध्ये अनेक परिणामास पावणारे जे गृहस्थ, त्यांचें मन,—ते जिनबिंब वगैरे व तादृक् ह्मणजे जिनयात्रा वगैरे आणि आलंबन ह्मणजे सम्यग्दर्शनाच्या शुद्धीचें अंग, यांच्या मोठीनें ज्यांत आभिमानिक ह्मणजे हर्ष किंवा आत्मज्ञान रूपी रस आहे असें व पुण्याचा संचय करणारें—असें होतें. या श्लोकांत "महते" या पदानें ग्रंथकारांनीं असें दाखविलें आहे कीं, जिनमंदिर वगैरे बांधवितानां जरी हिं-

---

१ यद्यप्यारम्भतो हिंसा हिंसाया पापसम्भव ॥
तथाऽप्यत्र कृतारम्भो महत्पुण्य समश्नुते ॥ १ ॥

अर्थः—जरी आरंभापासून हिंसा घडते व हिंसेपासून पाप घडतें; तरी, जिनमंदिर, पाठशाळा, स्वाध्यायशाला वगैरे बांधवितांना आरंभ (दगड, माती, पाणी, लाकडें वगैरेची घडामोड) करविणारा पुरुष महत्पुण्याचा अधिकारी होतो. तेव्हा त्या पुण्यापुढें अल्पपापाचें काय चालणार?

निरालम्बनधर्मस्य स्थितिर्यस्मात्तत सताम् ॥
मुक्तिप्रासादसोपानमाप्तैरुक्तो जिनालय ॥ २ ॥

अर्थः—ज्याच्यावर सत्पुरुषाच्या सम्यग्दर्शनशुद्धि रूप धर्माची स्थिति अवलंबून आहे असें जें जिनमंदिर तें मोक्षरूपी प्रासाद चढण्याची पहिली पायरी होय. असें सर्वज्ञानी सांगितलें आहे.

मेचा थोडासा दोष घडतो; तरी, त्यांत पुण्यबंध अधिक असल्यामुळें, दोषाचा परिहार होतो.

आता,—बहुतकरून जिनप्रतिमेच्या दर्शनानेंच मनुष्यास जिनपूजेची इच्छा करविणाऱ्या कलिकालास अपवाद देतात.

धिग्दुःषमाकालरात्रिं यत्र शास्त्रदृशामपि ।
चैत्य ऽऽलोकादृते न स्यात्प्रायो देवविशा मतिः ॥ ३६

अर्थः—या पंचमकाल रूपी कालरात्रीस (मरण रात्रीस) धिक्कार असो! कारण, या काळीं बहुतकरून ज्यांना शास्त्ररूपी नेत्र आहेत अशा पंडितांचीही बुद्धी प्रतिमेच्या दर्शनावांचून जिनभक्ती करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं.

आतां, या कलिकालांत जिनधर्माची उत्तमस्थिति चैत्यालयानेंच असणारी आहे हें सांगतात.

प्रतिष्ठायात्रादिव्यतिकरशुभस्वैरचरण-
स्फुरद्धर्मोद्धर्षप्रसररसपूरास्तरजसः ॥
कथं स्युः सागाराः श्रमणगणधर्माश्रमपदं ।
न यत्रार्हद्गेहं दलितकलिलीलाविलसितम् ॥ ३७ ॥

अर्थः—ज्याच्या योगानें या कलिकालाच्या दुष्टलीलेचा विलास लयास जातो आणि जे मुनिजनांच्या धर्माचें निवासस्थान आहे असें जिनमंदिर, तें ज्या नगरांत किंवा गांवांत नाहीं; त्या ठिकाणीं वास करणारे गृहस्थ—प्रतिष्ठा, रथोत्सव, अभिषेक, जागरण वगैरे पुण्यकृत्यें करण्यांत स्वेच्छेप्रमाणें शुभाचरण करून त्यामुळें स्फुरण पावणारा जो धर्मोत्सव, त्याचा प्रसार रूपी जलाच्या पूरानें ज्यांचें मस्तक धुवून गेलें आहे—असे कसे होतील?

तात्पर्य, जेथें जिनमंदिर नाहीं तेथील गृहस्थांस पुण्यसंचय करण्यास मार्ग नाहीं.

आतां, या कलिकालांत मठाची आवश्यकता दाखवितात.

मनो मठकुठेराणां वात्ययेवानवस्थया ॥
चिक्षिप्यमाणं नाद्यत्वे क्रमते धर्मकर्मसु ॥ ३८ ॥

अर्थः—वायूनें कापूस जसा चंचल होतो त्याप्रमाणें परपर रागद्वेषादिविकारानें चंचल होणारें, या पंचमकालांतील मठदरिद्र म्हणजे ज्यांना राहावयास एकांत असें घर नाहीं अशा यतींचें चित्त आवश्यक क्रियेविषयीं उत्सुक होत नाहीं.

आतां, पाठशाळेची आवश्यकता दाखवितात

विनेयवद्विनेतॄणामपि स्वाध्यायशालया ॥
विना विमर्शशून्या धीर्दृष्टेऽप्यन्धायतेऽध्वनि ॥ ३९ ॥

अर्थः—पाठशाळा नसली म्हणजे शिष्याप्रमाणें उपाध्यायांची (शिक्षकांची) बुद्धि, शास्त्राचें तत्त्व नीट अंतःकरणांत उमगेल असा होण्यासाठीं अभ्यास असलेल्याहि शास्त्रमार्गात अंधासारखी होते.

तात्पर्य, जिनबिंब, जिनमंदिर, मठ व पाठशाळा हीं धार्मिकांनीं यथाशक्ति निर्माण करावीं. तेणेंकरून धर्मवृद्धि होते.

आतां सत्र, औषधालय व पुष्करणी, आणि कूप वगैरे करणारानें जिनपूजेकरितां पुष्पवाटिकाहि निर्माण करावयास सांगतात

सत्रमप्यनुकम्प्यानां सृजेदनुजिघृक्षया ॥
चिकित्साशालवद्दुष्येन्नेज्यायै वाटिकाद्यपि ॥ ४० ॥

अर्थः—पाक्षिक श्रावकानें ज्यांची स्थिति दयनीय झाली आहे म्हणजे ज्यांच्यावर अवश्य दया केलीच पाहिजे अशा लोकांस

उपकार करण्याकरितां औषधालय बांधवावें; आणि त्याचप्रमाणें सत्र (सदावर्त–अन्नदान.) व पाणपोई हीं निर्माण करावीं. जिनपूजेकरितां फुलांची बागहि लावण्यांत दोष नाहीं.

आता — ज्याला कृषि करण्याचे इष्ट नाही त्याने आयत्या विकावयास आलेली फुलें विकत घेऊन जिनपूजा करणे हाहि मोठा गुण असल्याचे सांगतात

यथाकथंचिद्भजतां जिनं निर्व्याजचेतसाम् ॥
नश्यन्ति सर्वदुःखानि दिशः कामान्दुहन्ति च ॥४१॥

अर्थः— स्नपन, भजन, पूजन वगैरे कोणत्याहि प्रकारें जिनास पूजणाऱ्या निष्कपट चित्ताऱ्या भक्तांचीं शारीरिक व मानसिक दुःखें सर्व लयास जातात आणि त्यांचे इष्टार्थ पाहिजे त्या ठिकाणीं पूर्ण होतात. याप्रमाणे अर्हत्पूजा अवश्य केलीच पाहिजे हे सांगून.—

आता — त्याचप्रमाणे सिद्ध वगैरे परमर्षींचेहि पूजन करावयास सांगतात.

जिनानिव यजन्सिद्धान्साधून्धर्मं च नन्दति ॥
तेऽपि लोकोत्तमास्तद्वच्छरणं मंगलं च यत् ॥ ४२ ॥

अर्थ— जिनाप्रमाणेच सिद्ध, साधु ह्मणजे आचार्य, उपाध्याय व साधुपरमेष्ठी आणि धर्म ह्यांची पुजा करणारा प्राणी पुढें अंतरंग बहिरंग संपत्तीनें वृद्धीस पावतो. कारण, तेहि लोकश्रेष्ठ आणि जिनाप्रमाणेच रक्षण करण्यास समर्थ व मंगल आहेत.

आतां — श्रुतपूजा करावयास सांगतात.

यत्प्रसादान्न जातु स्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमः

तां पूजयेज्जगत्पूज्यां स्यात्कारोड्डमरां गिरम् ॥ ४३ ॥

अर्थः— जिच्या प्रसादानें, पूज्य ह्मणजे अर्हत्सिद्ध वगैरे पंचपरमेष्ठी; त्यांची जी पूजा, ती करण्यांत शास्त्रोक्तविधीचें केव्हांहि उल्लंघन होत नाहीं; ह्मणजे जिच्या प्रसादानें पूजेचा विधि यथाशास्त्र कळतो, जी सर्व लोकांस पूज्य झालेली आहे आणि स्यात्पदाच्या प्रयोगानें जी वादीलोकांकडून अजिंक्य झाली आहे अशा त्या श्रुतदेवीची अर्थात् जिनावाणीची पूजा करावी.

आतां,— श्रुतदेवीचे जे पूजक आहेत, ते तत्त्वदृष्टीनें पाहिलें असता जिनपूजकच होत, हे सांगतात.

ये यजन्ते श्रुतं भक्त्या ते यजन्तेऽञ्जसा जिनम् ॥
न किञ्चिदन्तरं प्राहुराप्ता हि श्रुतदेवयोः ॥ ४४ ॥

अर्थः— जे जे लोक श्रुतदेवीस पूजितात ते खरोखर जिनासच पूजितात. कारण, श्रुत ह्मणजे शास्त्र आणि देव यांच्यामध्यें भेद नाहीं. ह्मणजे जें शास्त्र तोच देव, आणि जो देव तेंच शास्त्र. असें शास्त्रज्ञात्यांचें ह्मणणें आहे. याप्रमाणें देवपूजेचा विधि संक्षेपानें सांगून,—

आतां;—गुरुपूजाहि अवश्य करावी हें सांगतात.

उपास्या गुरवो नित्यमप्रमत्तैः शिवार्थिभिः ॥
तत्पक्षतार्क्ष्यपक्षान्तश्चरा विघ्नोरगोत्तराः ॥ ४५ ॥

अर्थः—दिगंबर मुनीस योग्य अशी जी वृत्ति तेच कोणी गरुडपक्ष (गरुडांचे पंख) त्यांच्या मध्यें चालणारे आणि विघ्नरूपी सर्पापासून दूर असणारे ह्मणजे ज्याच्या जवळ विघ्नरूपी सर्प

येतच नाहींत; किंवा विघ्नसर्पाची ज्हांना भीति मुळींच नाहीं असे जे गुरु त्यांची—आपलें कल्याण करून घेऊं इच्छिणारांनीं प्रमाद सोडून नित्य—सेवा करावी.

आता,— गुरुसेवेचा विधी सागतात.

निर्व्याजया मनोवृत्त्या सानुवृत्त्या गुरोर्मनः ॥
प्रविश्य राजवच्छश्वद्विनयेनानुरञ्जयेत् ॥ ४६ ॥

अर्थः—निर्दंभ अशा मनाच्या वृत्तीनें आणि त्याच्या इच्छेप्रमाणे वागून त्याच्या मनांत प्रवेश करून आणि कायिक (उभें राहून संमुख जाणे वगैरे) वाचिक (हित व मित भाषण)आणि मानसिक (शुभ चिंतणें) याप्रमाणे तीन प्रकाराच्या विनयानें राजाप्रमाणे गुरूच्या मनाचें रंचन करावें.

आता,—गुरुविनयाचा प्रकार सागतात.

पार्श्वे गुरूणां नृपवत्प्रकृत्यभ्यधिकाः क्रियाः ॥
अनिष्टाश्च त्यजेत्सर्वा मनो जातु न दूषयेत् ॥ ४७ ॥

अर्थः—राजाच्या आज्ञेंत सेवक जसा तत्पर असतो त्या प्र-

---

१ निष्ठीवनमवष्टम्भं जृम्भणं गात्रभञ्जनम् ॥
अमत्यभाषणं नर्म हास्यं पादप्रसारणम् ॥ १ ॥
अभ्याख्यानं करस्फोटं करेण करताडनम् ॥
विकारमंगसंस्कारं वर्जयेद्यतिसन्निधौ ॥ २ ॥

अर्थः—थुंकणें, गर्व करणें, जांभई देणें, अंग मोडणें, असत्य भाषण करणें, खेळणें, हंसणे, पाय पसरणें, दोषारोप करणें, हात न जोडणे, हातानें हातावर मारणें, कांही तरी चेष्टा करणें, अंगास संस्कार करीत बसणें ह्या व आणखी अशाच प्रकारच्या चेष्टा गुरूपुढें करू नयेत.

माणें तत्पर होऊन गुरूच्या जवळ राहून, त्याच्या स्वभावास न आवडणाऱ्या व शास्त्रांत निषिद्ध अशा अर्थात् कोप, हास्य, विवाद वगैरे चेष्टा त्याच्याशीं करूं नयेत. आणि जेणेंकरून त्याच्या चित्तास विकार होईल अशा प्रकारचें आचरण करूं नये.

आता,—दान वगैरेचा विधि सांगतात-

पात्रागमविधिद्रव्यदेशकालानतिक्रमात् ॥
दानं देयं गृहस्थेन तपश्चर्या च शक्तितः ॥ ४८ ॥

अर्थः— पात्र, शास्त्र, विधि, द्रव्य, देश आणि काळ या सर्वांस अनुसरून, सम्यग्दृष्टि श्रावकानें आपली शक्ति न झाकतां, दान द्यावें व तप करावें.

आता,— नित्य नियमानें केलेल्या दानतपाचें विशेष फळ सांगतात

नियमेनान्वहं किञ्चिद्यच्छतो वा तपस्यतः ॥
सन्त्यवश्यं महीयांसः परे लोका जिनार्थिनः ॥ ४९ ॥

अर्थः—थोडें कां होईना, पण जो सम्यग्दृष्टि जिनभक्त नित्य नियमानें जिनशास्त्रास संमत असें कांहीं तरी दान करितो व तपश्चर्या करितो, त्यास अन्यजन्मीं इंद्रत्व वगैरे उच्च पदें प्राप्त होतात

आता, —दानाचे हेतु सांगतात

धर्मपात्राण्यनुग्राह्याण्यमुत्र स्वार्थसिद्धये ॥
कार्यपात्राणि चात्रैव कीर्त्यै त्वौचित्यमाचरेत् ॥ ५० ॥

---

१ वर्यमध्यजघन्यानां पात्राणामुपकारकम् ॥
दानं यथायथं देयं वैयावृत्यविधायिना ॥ ५ ॥

अर्थ.—वैयावृत्य करणारानें उत्तम, मध्यम व जघन्य अशा तीन पात्रांस उपयोगी असें दान विधिपूर्वक व शक्त्यनुसार देत असावें

अर्थः—स्वार्थ साधण्याकरितां ह्मणजे परलोकीं सुख होण्याकरितां अर्थात् स्वर्ग वगैरे ठिकाणीं जन्म घेऊन तेथील सुखाचा अनुभव घेण्याकरितां: या जन्मीं धर्मपात्र ह्मणजे रत्नत्रय साधण्यास तत्पर असे जे मुनि वगैरे त्यांना त्यांच्या उपयोगाचे पदार्थ देऊन त्यांच्यावर उपकार करावे. आणि कार्यपात्र ह्मणजे येथेंच आपल्या [illegible] पडणारे अर्थात् धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ साधून घेतांना त्यांत आपल्यास सहाय करणारे असे जे, त्यांना,—स्वार्थसिद्धि ह्मणजे त्रिवर्गसिद्धि अर्थात् धर्म, अर्थ व काम ह्यांची जी सिद्धि, तिजकरितां—यथायोग्य दान देऊन: त्यांच्यावर उपकार करावे. आणि कीर्ति मिळविण्याकरितां औचित्य ह्मणजे दान व प्रियभाषण याहीकरून [illegible] संतोष उत्पन्न करावा.

[illegible] त्या त्या गुणाच्या धर्मपात्रास तृप्त करावे हे सांगतात.

समयिकसाधकसमयद्योतकनैष्ठिकगणाधिपान् धिनुयात्॥
दानादिना यथोत्तरगुणरागात्सद्गृही नित्यम्॥ ५१॥

[illegible] जिनसमय ह्मणजे जि[illegible]नें उपदेशिलेलें शास्त्र, त्याचा आश्रय करून असणारा ह्मणजे त्याप्रमाणे वागणारा जो यति किंवा गृहस्थ तो समयिक होय. ज्योतिष, मंत्रवाद वगैरे लोकोपकारक शास्त्रांना जो जाणता तो साधक होय. वाद वगैरे करून

[illegible] जैन नमन्नमस्थित ॥
[illegible] पुरुषोत्तम ॥ १॥

[illegible] —— देशकालास अनुसरून वागणारा जैनधर्मी यति असो किंवा गृहस्थ असो, त्याला सद्दृष्टि श्रावकाने सन्मान करावा

जो मोक्षमार्गाची प्रभावना करितो तो समयद्योतक होय. मूळ व उत्तर गुण यांहींवर स्तुतीस पात्र असें तपाचें अनुष्ठान करण्यांत निष्ठ ह्मणजे जो तत्पर असतो तो नैष्ठिक समजावा. धर्माचार्य किंवा त्याच्या सारखाच बुद्धिमान असा गृहस्थाचार्य जो, तो गणाधिप

---

२ ज्योतिर्मन्त्रनिमित्तज्ञ सुप्रज्ञ कायकर्मसु ॥
मान्य समयिभि सम्यक्परोक्षार्थ / ⁄ * धी ॥ २ ॥

अर्थः—– ज्योतिःशास्त्र जाणणारा, निमित्त ह्मणजे शकुनशास्त्र जाणणारा, वैद्य भविष्य जाणणारा असे जे आपल्या धर्मातले सूज्ञ पुरुष त्यांचा दानमानादिकानें यथायोग्य सत्कार करावा. कारण,

दक्षिायात्राप्रतिष्ठाद्या क्रियास्तद्विरहे कुत· ॥
तदर्थं परपृच्छाया कथ च समयोन्नति· ॥ ३ ॥

अर्थ— ज्योतिःशास्त्राचे जाणते वगैरे नसले ह्मणजे दीक्षा, यात्रा, प्रतिष्ठा वगैरे क्रिया कशा करिता येतील? शिवाय, त्याकरिता परधर्मी लोकांस विचारूं लागल्यास आपल्या धर्माची उन्नत्ति कशी होणार?

१ मूलोत्तरगुणश्लाघ्यैस्तपोभिर्निष्ठितस्थिति ॥
साधु साधु भजेत्पूज्य पुण्योपार्जनपण्डितै. ॥ ४ ॥

अर्थ.— मूळ व उत्तर गुणानीं स्तुतीस पात्र अशा तपानीं युक्त अशी स्थिति ज्यानें ठेविली आहे असा जो पूज्य साधु त्याची सेवा–पुण्य मिळविण्यांत चतुर लोकानी––उत्तम प्रकारें करावी.

२ ज्ञानकाण्डे क्रियाकाण्डे चातुर्वर्ण्ये पुरस्सर ॥
सूरिर्देव इवाऽऽराध्य संसाराब्धितरण्डक. ॥ ५ ॥

अर्थ.—ज्ञानकांड व क्रियाकांड चालविण्यांत चारहि वर्णांत श्रेष्ठ असा जो धर्माचार्य किंवा गृहस्थाचार्य असतो, तो ससारसमुद्रांतून तारणारा एक करडक आहे ह्मणून देवाप्रमाणें त्याला पूजीत असावें.

समजावा. या पांच धर्मपात्रांस ह्मणजे समयिक, साधक, समयद्योतक, नैष्ठिक आणि गणाधिप यांस; त्यांच्या ठिकाणीं असलेल्या त्या त्या उत्कृष्ट गुणांवर प्रीति ठेवून, उत्तम गृहस्थानें ह्मणजे पाक्षिक श्रावकानें अर्थात् धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ साधणाऱ्या गृहस्थानें, दान, मान, संभाषण वगैरे उपायांनीं तृप्त करावें. येथें, श्रमण ह्मणजे दिगंबर मुनि व उपासक म्हणजे उत्कृष्ट प्रतिमाधारी असे जे दोन प्रकारचे मुमुक्षु (मुक्त होऊं इच्छिणारे.) त्यांना तृप्त करणें पात्रदत्ति; आणि बुभुक्षु ह्मणजे गृहस्थ, त्याना योग्यतेप्रमाणे तृप्त करणें ही समानदत्ति असे दोन विभाग शास्त्रकारांनी केले आहेत. त्यां पैकीं,

आता.—येथें समानदत्तीचा विधि सांगताना प्रथम समयिकाची प्रशंसा करितात.

स्फुरत्येकोऽपि जैनत्वगुणो यत्र सतां मतः ॥
तत्राप्यजैनैः सत्पात्रैर्द्योत्यं खद्योतवद्रवौ ॥ ५२ ॥

अर्थ;—जिनच देव होय, कारण, तो मला संसारसमुद्रांतून तारणारा आहे; असा जो अभिनिवेश त्याला जैनत्वगुण ह्मणतात. सज्जनांस संमत असा हा जैनत्वगुण (ज्ञान व तपरहित असा अर्थात् एकटाच) ज्या मनुष्याच्या ठिकाणीं प्रकाशमान झाला आहे, त्याच्या पुढेंहि ह्मणजे तप व ज्ञान यांहीकरून रहित अशाहि जैनापुढें;—अजैन ह्मणजे जिनधर्मबाह्य अर्थात् मिथ्यादृष्टि जे असतात; ते सत्पात्र जरी असले ह्मणजे ज्ञान व तप आचरणारे असले, तरी—त्यांनीं सूर्यापुढें काजव्याप्रमाणें निस्तेज व्हावें.

आता.—ज्याला आपलें कल्याण करून घ्यावयाचें आहे, त्यानें

जैनावर अनुग्रह करावा हें सांगतात.

वरमेकोऽप्युपकृतो जैनो नान्ये सहस्रशः ॥
दलादिसिद्धान्कोऽन्वेति रससिद्धे प्रसेदुषि ॥ ६३ ॥

अर्थः—हजारों मिथ्यादृष्टि जीवांवर उपकार करण्यापेक्षां एक ट्या जैनावरच उपकार करणें हे फार बरें. कारण, रससिद्ध म्हणजे पारदानें (पारा) दारिद्य, व्याधि, जरा वगैरे दूर करण्याच्या शक्तीनें प्रसिद्ध असा पुरुष प्रसन्न झाल्यावर त्याला सोडून, दलादिसिद्धांस म्हणजे कृत्रिम सुवर्ण वगैरे द्रव्यें करण्यांत प्रसिद्ध अशा मनुष्यांस कोण बरें शोधूं लागेल?

आता:—नाम, स्थापना, द्रव्य आणि भाव अशा चार प्रकारच्या जैनास पात्रत्व असल्याचें सांगतात.

नामतः स्थापनातोऽपि जैनः पात्रायते तराम् ॥
स लभ्यो द्रव्यतो धन्यैर्भावतस्तु महात्मभिः ॥ ६४ ॥

अर्थः—नामजैन म्हणजे ज्याला जैन अशी संज्ञा आहे असा, आणि स्थापनाजैन म्हणजे ‘ तो हा जैन होय ’ अशी कल्पना मात्र ज्याच्या विषयीं आहे असा जो जैन; तोहि अजैनपात्रांपेक्षां, अतिशयेंकरून, ज्याला मोक्षास कारणीभूत असा गुण प्राप्त होत आहे अशा पात्राप्रमाणे उत्कृष्ट होय. कारण, त्या दोघांस सम्यक्त्वाबरोबर असणारें पुण्य प्राप्त होत असतें. तो जैन द्रव्यतः म्हणजे पुढे प्राप्त होणारा जो जैनत्वगुण त्याने युक्त असा झालेला पुण्यवंतास प्राप्त होतो. आणि तोच म्हणजे द्रव्यजैनच भावतः म्हणजे ज्याच्याठिकाणीं, जैनत्वगुण आहे असा झालेला महाभाग्यवंतास प्राप्त होतो.

आता;—भव्यजैनावर निष्कपट प्रीति करणाऱ्यास प्राप्त होणारें फळ सांगतात.

प्रतीतजैनत्वगुणेऽनुरज्य- ।
न्निर्व्याजमासंसृति तद्गुणानाम् ॥
धुरि स्फुरन्नभ्युदयैरदृप्त- ।
स्तृप्तस्त्रिलोकीतिलकत्वमेति ॥ ५५ ॥

अर्थः—ज्याचा जैनत्वगुण सर्वांस प्रसिद्ध आहे, म्हणजे ज्याच्या ठिकाणी खरोखरच जैनत्वगुण वास करीत आहे, अशा भव्य पात्रावर जो मनुष्य निर्दंभपणे प्रीति करितो; तो, प्रत्येक जन्मीं जैनत्वगुणानें युक्त अशा लोकांच्या अग्रभागीं अधिक तेजस्वी होऊन, आणि प्रत्येक जन्मांत प्राप्त होणाऱ्या सुखैश्वर्यानें तृप्त होऊन व त्या ऐश्वर्याविषयीं यत्किंचितूही गर्व न बाळगितां, शेवटीं त्रैलोक्याचा तिलक होतो. म्हणजे मोक्षपदास पावतो.

आता.—गृहस्थाचार्य किंवा तो नसल्यास मध्यमपात्रास कन्यादि दान देणें हें पाक्षिक श्रावकाचें कर्तव्य असल्याचें सांगतात.

निस्तारकोत्तमायाथ मध्यमाय सधर्मणे ॥
कन्याभूहेमहस्त्यश्वरथरत्नादि निर्वपेत् ॥ ५६ ॥

अर्थः—संसार समुद्रांतून तरून जाण्याकरितां यत्न करणारे गृहस्थ त्यांच्या मध्यें श्रेष्ठ असा जो समानधर्मी (क्रिया, मंत्र, व्रतें हीं ज्याचीं व आपलीं सारखी आहेत.) अशा गृहस्थास किंवा तो न मिळाल्यास त्याच्यापेक्षां जो मध्यम आहे अशास—कन्या, भूमि, सुवर्ण, हत्ती, घोडा, रथ, रत्नें वगैरे त्रिवर्ग (धर्मार्थ-

काम) साधनाचे---पदार्थ दान द्यावे. (या दानास समानदत्ति ह्मणतात.)

आता;---समानधर्मी श्रावकास कन्या वगैरे दान देण्याचा हेतु सांगतात.

आधानादिक्रियामन्त्रव्रताद्यच्छेदवाञ्छया ॥
प्रदेयानि सधर्मेभ्यः कन्यादीनि यथोचितम् ॥ ५७ ॥

अर्थः---गर्भाधान, प्रीति, सुप्रीति वगैरे ज्या शास्त्रकारांनी सांगितलेल्या क्रिया, त्या व त्या त्या क्रियांचे मंत्र आणि व्रतें (अहिंसा, मद्यविरति वगैरे) हीं सतत चालावींत ह्मणजे ह्यांचा छेद होऊं नये अशा हेतूनें; समानधर्मी जे गृहस्थ आहेत त्यांना-यथोचित ह्मणजे ज्या ज्या पात्रास ज्या ज्या पदार्थांची आवश्यकता आहे हें पाहून; व तो पदार्थ त्याला देणें योग्य की अयोग्य याचा विचार करून; त्या त्या पात्रास ते ते पदार्थ ह्मणजे कन्या, भूमि, सुवर्ण वगैरे पदार्थ द्यावे.

१॥ उक्तं च चारित्रसारे ॥ समदत्तिः स्वसमक्रियामन्त्राय निस्तारकोत्तमाय कन्याभूमिसुवर्णहस्त्यश्वरथरत्नादिदानम् । स्वसमानाभावे मध्यमपात्रस्यापि दानमिति ॥

अर्थ.---या विषयीं चारित्रसार ग्रंथात सांगितलें आहे कीं,---ज्याच्या क्रिया, मंत्र व व्रतें हीं आपल्या सारखीं आहेत अशा उत्तम पात्रास ह्मणजे जो संसारातून तरून जाण्याच्या उद्योगास लागला आहे अशास कन्या, भूमि, सुवर्ण, हत्ती, घोडा, रथ, रत्न वगैरे पदार्थ दान देणे याला समानदत्ति म्हणतात. उत्तमपात्र नसल्यास मध्यमपात्रासहि वरील पदार्थ देणे यालाहि समानदत्ति ह्मणतात.

आता;--उत्तम कन्यादानाचा विधि आणि त्याचें फळ सांगतात.

निर्दोषां सुनिमित्तसूचितशिवां कन्यां वरार्हैर्गुणैः।
स्फूर्जन्तं परिणाय्य धर्म्यविधिना यः सत्करोत्यञ्जसा॥
दम्पत्योः स तयोस्त्रिवर्गघटनात्त्रैवर्गिकेष्वग्रणी-।
र्भूत्वा सत्समयास्तमोहमहिमा कार्ये परेऽप्यूर्जति ५८

अर्थः—सामुद्रिक शास्त्रांत सांगितलेल्या दोषांनीं रहित व उत्तम निमित्तानें जिणें आपलें व वराचेंहि शुभ सुचविलें आहे अशा कन्येचा, वरास योग्य ह्मणजे कुल, शील वगैरे गुणांनीं शोभणाऱ्या वराशीं धर्मशास्त्रास संमत अशा विधीनें विवाह करून

॥ धर्म्यविवाहविधिरार्षोक्तो यथा ॥

अर्थः—धर्मशास्त्रास संमत असा विवाहविधि महापुराणात श्रीजिनसेन आचार्यांनीं सांगितला आहे, तो असा--

तनोऽस्य गुर्वनुज्ञानादिष्टा वैवाहिकी क्रिया ॥
वैवाहिके कुले कन्यामुचितां परिणेष्यतः ॥ १ ॥
सिद्धार्चनविधिं सम्यग्निर्वर्त्य द्विजसत्तमाः ॥
कृताग्नित्रयसम्पूजाः कुर्युस्तत्साक्षिकीं क्रियाम् ॥ २ ॥
पुण्याश्रमे क्वचित्सिद्धप्रतिमाभिमुखं तयोः ॥
दम्पत्योः परया भूत्या कार्यः पाणिग्रहोत्सवः ॥ ३ ॥
वेद्यां प्रणीतमग्नीनां त्रयं द्वयमथैककम् ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रशाय्य विनिवेशनम् ॥ ४ ॥
पाणिग्रहणदीक्षायां नियुक्तं तद्वधूवरम् ॥
आसप्ताहं चरेद्ब्रह्मव्रतं देवाग्निसाक्षिकम् ॥
क्रान्त्वा स्वस्योचितां भूमिं तीर्थभूमीर्विहृत्य च ॥
स्वगृहं प्रविशेद्भूत्या परया तद्वधूवरम् ॥ ६ ॥
विमुक्तकङ्कणं पश्चात्स्वगृहे शयनीयकम् ॥
अधिशय्य यथाकालं भोगाङ्गैरुपलालितम् ॥ ७ ॥

जो गृहस्थ श्रद्धेनें अलंकार, वस्त्र वगैरे देऊन त्या वराचा सत्कार करितो; तो, त्या वधूवरास धर्म, अर्थ व काम ह्या तीन पुरुषार्थांची घटना करून दिल्यामुळे; त्रैवर्गिकामध्ये ह्मणजे धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ जे सेवितात त्यांच्यामध्ये पुढारी होऊन;

सन्तानार्थमृतावेव कामसेवा मिथो भजेत ॥
शक्तिकालव्यपेक्षोय क्रमोऽशक्तेष्वतोऽन्यथा ॥ ८ ॥

अर्थ—त्यानंतर ह्मणजे व्रतावतरण क्रिया संपल्यानंतर, पित्याच्या आज्ञेनें, विवाहास योग्य अशा कुलात जन्मलल्या कन्येशी विवाह करून घेणारास विवाहासंबंधी क्रिया करावयास सांगितली आहे, ती अशी,—प्रथम सिद्धपरमेष्ठींची आराधना करून, त्यानंतर गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि व आहवनीय असे जे तीन अग्नि त्यांची विधिपूर्वक पूजा करून, त्या अग्नीच्या समक्ष विवाहक्रिया करावी. कोठें तरी पवित्र अशा प्रदेशांत सिद्धप्रतिमेच्या अग्रभागी त्या वधूवराचा पाणिग्रहणाचा उत्सव मोठ्या थाटानें करावा. वेदीवर सिद्ध केलेल्या तीन्ही, दोन्ही अथवा एका अग्नीस वधूवरांनी प्रदक्षिणा घालाव्या. विवाहक्रिया चालू असतांना उभयतां वधूवरांनी सात दिवस ब्रम्हचर्य पाळावें. त्यानंतर आपणास उचित अशा भूमीवर व तीर्थभूमीवर विहार करून ह्मणजे जिनमंदिर वगैरे तीर्थांचें दर्शन घेऊन मोठ्या ऐश्वर्यानें त्या वधूवरांनीं गृहप्रवेश करावा. घरीं गेल्यावर हातातील ककण सोडून, तेथें मृदु व भोगसामग्रीनें रम्य अशा शयनावर वधूवरांनीं केवळ संतानाकरिताच परस्पर कामसेवन करावें. आणि तेंहि ऋतुकाळी करावें. अन्य काळीं करू नये. हा क्रम समर्थ मनुष्यास सांगितला आहे. अशक्त जो असेल त्यानें अधिक काळाच्या अंतरानें कामसेवन करावें.

अर्थात् आपण निश्चित होऊन: मग, सत्समय म्हणजे सत्संगति किंवा जिनप्रवचन (शास्त्र) जें, त्याच्या योगानें चारित्रावरण कर्माचा प्रभाव नाहींसा करून; ऐहिक व पारलौकिक कार्यामध्यें समर्थ होतो.

द्वौ हि धर्मौ गृहस्थाना लौकिकः पारलौकिक ॥
लोकाश्रयो भवेदाद्य पर स्यादागमाश्रय ॥ १ ॥

अर्थ --लौकिक म्हणजे इह लोकीं उपयोगीं पडणारा व पारलौकिक म्हणजे पुढील जन्मी उपयोगी पडणारा असे दोन धर्म गृहस्थाचे आहेत. त्यापैकी पहिला जो लौकिक, तो त्या त्या कालच्या लोकस्थितीवर अवलंबून असतो. अर्थात् देशकालाप्रमाणे तो निरनिराळ्या स्वरूपाचा होतो आणि दुसरा जो पारलौकिक तो जैन सिद्धातास अनुसरून असतो. त्याचें मात्र रूप बदलत नाहीं.

सर्व एव हि जैनाना प्रमाण लौकिको विधि ॥
यत्र सम्यक्त्वहानिर्न यत्र न व्रतदूषणम् ॥ २ ॥

जैनाचा लौकिकधर्माचा जो विधि आहे तो कोणत्याहि देशातला आणि कोणत्याहि काळातला असला तरी तो प्रमाणच होय. कारण, त्यात सम्यक्त्वाला हानि व अहिंसाव्रताला दूषण नाहीं.

स्वजात्यैव विशुद्धाना वर्णानामिह रत्नवत् ॥
तत्क्रियाविनियोगाय जैनागमविधि परम् ॥ ३ ॥

अर्थ---रत्न हें जातीचें शुद्ध असलें तरी त्याला विशेष शोभा येण्याकरिता कुशल कारागिराकडून निराळे संस्कार (छेद पाडणें कोरणें वगैरे) करावे लागतात. त्याप्रमाणें जात्याच शुद्ध असलेले जे ब्राह्मण वगैरे वर्ण, त्यांना विशेष महत्व येण्याकरितां जैनशास्त्राचा विधि करणें योग्य होय

यद्भवभ्रान्तिनिर्मुक्तिहेतुर्धीस्तत्र दुर्लभा ॥
ससारव्यवहारे तु स्वत सिद्धे वृथागम ॥ ४ ॥

सत्कन्यां ददता दत्तः सत्रिवर्गो गृहाश्रमः ॥
गृहं हि गृहिणीमाहुर्न कुड्यकटसंहतिम् ॥ ५९ ॥

अर्थः--ज्यानें उत्तम अशी कन्या समानधर्मी श्रावकास दिली; त्यानें धर्म[1] अर्थ[2] व काम[3] या तीन पुरुषार्थांनीं युक्त असा गृहाश्रमच त्यास दिला असें समजावें. कारण, भित व वेळवाचे वासे यांची जी रचना तें घर नव्हे. तर, गृहिणी ह्मणजे कुलाचार

अर्थ--संसाराचा जो व्यवहार आहे तो स्वतसिद्ध आहे त्याला काही शास्त्रांची गरज नाहीं. कारण तिकडे लोकाची प्रवृत्ति स्वभावत च असते. ससारचक्राच्या फेऱ्यातून सुटका होण्यास कारण असा जो धर्ममार्ग त्याविषयीं बुद्धि होणें दुर्लभ आहे.

१ धर्म स्वदारसतोषाद्यात्मक सयमलक्षणो देवादिपरिचरणस्वरूप सत्पात्रदानादिस्वभाव ॥

अर्थ.--स्वस्त्रीच्याठायींच रत होऊन संतोष मानणें. मन स्वाधीन ठेवणें, देव, गुरू याची सेवा करणें. सत्पात्रदान वगैरे करणें, हा सगळा श्रावकाचा धर्म होय.

२ वेश्यादिव्यसनव्यावर्तनेन निष्प्रत्यूहमर्थस्योपार्जनादुपार्जितस्य च रक्षणाद्रक्षितस्य च वर्धनाद्यथाभाग्य ग्रामसुवर्णादिसपत्ति. ॥

अर्थः--वेश्या वगैरे व्यसने नसल्यामुळें निर्विघ्नपणें द्रव्य मिळवून. मिळविलेल्याचें रक्षण करणें व रक्षिलेलें वाढविल्यानें आपल्या भाग्य प्रमाणें प्राप्त झालेली ग्राम, सुवर्ण वगैरे जी संपत्ती तिला अर्थ ह्मणतात.

३ कामश्च यथेष्टमाभिमानिकरसानुविद्धसर्वेन्द्रियप्रीतिहेतु कुल्यागनासगिना सुप्रतात ॥

अर्थ.--आत्मविचारास झाकून टाकणारी अशी सगळ्या इंद्रियाची जी प्रीति तिला कारण असा जो पदार्थ तो काम. त्याचा कुलागनेशीं सग करणाऱ्यास चागला अनुभव असतो.

पाळणारी जी स्त्री तेंच घर होय.

आता,—कुलस्त्रीपरिगृहाचा उपयोग सांगतात.

धर्मसन्ततिमक्लिष्टां रतिं वृत्तकुलोन्नतिम् ॥
देवादिसत्कृतिं चेच्छन्सत्कन्यां यत्नतो वहेत् ॥ ६० ॥

अर्थः—धर्ममार्गी रत होणारी अशी संतति, अथवा कुलक्रमागत धर्मपरंपरा, क्लेश न करणारें संभोगसुख, आचार, कुलाची उन्नती आणि जिनपूजा व सत्पात्रदान किंवा अतिथिसत्कार वगैरेची इच्छा बाळगणारानें यत्नकरून सज्जनाच्या कन्येशीं विवाह करावा.

आता,—ज्याला स्त्री नाहीं अथवा स्त्री नसून ती दुराचारिणी आहे अशा गृहस्थास भूमि, सुवर्ण वगैरे पदार्थ दान देऊ नयेत हें सांगतात.

सुकलत्रं विना पात्रे भूहेमादिव्ययो वृथा ॥
कीटैर्दंदश्यमानेऽन्तः कोऽम्बुसेको द्रुमे गुणः ॥ ६१॥

अर्थः—ज्याची स्त्री धर्ममार्गानें चालणारी नाहीं अशा पात्रास भूमि, सुवर्ण वगैरे दान देणें व्यर्थ होय. याला दृष्टांत,—ज्याच्या कोटराच्या आंत कीटक लागून दंश करीत आहेत अशा वृक्षास वरून पाण्याचा वर्षाव करण्यांत लाभ कोणता?

आता,—विषयसुख भोगूनच चारित्रमोह कर्माच्या उदयाचा उद्रेक नाहीसा करणें शक्य असल्यामुळें; त्याच उपायानें तो उद्रेक नाहींसा करून, आपल्याप्रमाणेंच साधर्मिकासहि विषयापासून विरत करावें हें सांगतात.

विषयेषु सुखभ्रान्तिं कर्माभिमुखपाकजाम् ॥
छित्वा तदुपभोगेन त्याजयेत्तां स्ववत्परम् ॥ ६२ ॥

अर्थः—आपलें फल देण्यास उद्युक्त झालेला जो चारित्रमोह कर्माचा रस त्यामुळें उत्पन्न झालेली जी विषयांच्या ठिकाणीं सुखाची भ्रांति ती विषयसेवनानेंच नाहींशी करून, आपण विषयसुखापासून जसे विरत होतों त्याप्रमाणेंच साधर्मिकासहि विरत करावें.

आता;—विचारवान् लोकहि या पंचमकालच्या दुःस्वभावामुळें बहुतकरून तसे आचारवान् असत नाहीत, त्यामुळें कित्येक दात्याचें चित्त संशयानें व्याकुळ होतें, तो संशय नाहींसा करण्यास चार श्लोक सांगतात.

दैवाल्लब्धं धनं प्राणैः सहावश्यं विनाशि च ॥
बहुधा विनियुञ्जानः सुधीः समयिकान्क्षिपेत् ? ॥ ६३

अर्थः—पूर्वपुण्याच्या उदयानें इह जन्मीं अनायासें मिळालेलें आणि आपल्या प्राणांबरोबरच नियमानें नाशपावणारें ह्मणजे मरणानंतर आपल्या उपयोगीं न पडणारें अर्थात् आपल्याबरोबर न येणारें असें जें धन, तें लज्जा, भय, पक्षपात वगैरे नानाप्रकारें खर्च करणारा असा कोण बरें बुद्धिमान् मनुष्य जिनमतावलंबी श्रावकांस व यतींस तिरस्कार करील? कोणीच करणार नाही. तात्पर्यः—आपण स्वतांकरितां जर आयतें मिळालेलें द्रव्य कार्याकार्याचा विचार न करितां हवें तसें खर्चून टाकितों, तर आपल्या धर्मबंधूची विपत्ति दूर करण्याचा समय आला कीं त्यांचे गुणावगुण काढून त्यांची निंदा कां करावी? करूं नये. तर काय करावें हें सांगतात.

विन्यस्यैदंयुगीनेषु प्रतिमासु जिनानिव ॥
भक्त्या पूर्वमुनीनर्चेत्कुतः श्रेयोऽतिचर्चिनाम् ॥ ६४॥

अर्थः--आपण जशी रत्न पाषाणादिकांची मूर्ति करून तिला वृषभ, अजित वगैरे नांव देवून तिची स्थापना करून पूजा करितों; त्याचप्रमाणें या पंचमकालांतल्या मुनींच्याठायीं पूर्वकालच्या मुनींची कल्पना करून भक्तीनें त्यांचा यथायोग्य सत्कार करावा. कारण, फारच चौकशी करणारांस सुख कोठून मिळणार? मिळणार नाहीं. ह्मणून अशा कामांत गृहस्थानें फारसें खोदूं नये. कारण,--

भावो हि पुण्याय मतः शुभः पापाय चाशुभः ॥
तं दुष्यन्तं ततो रक्षेद्धीरः समयभक्तितः ॥ ६५ ॥

---

१ ॥ अत्राहुः श्रीसोमदेवपण्डिताः ॥

या विषयीं श्रीसोमदेव पंडित असें सांगतात कीं,—

भक्तिमात्रप्रदाने तु का परीक्षा तपस्विनाम् ॥
ते सन्तः सन्त्वसन्तो वा शृद्रो दानेन शुध्यति ॥ १ ॥

अर्थ —भक्तीनें जर दान द्यावयाचें आहे, तर तपस्व्याची परीक्षा काय करावयाची? ते तपस्वी चांगले असोत कीं वाईट असोत; तिकडे आपण लक्ष ठेऊं नये. कारण, भक्तिपूर्वकदान देऊन शूद्रही शुद्ध होतो.

सर्वारम्भप्रवृत्तानां गृहस्थानां धनव्ययः ॥
बहुधाऽस्ति ततोऽत्यर्थं न कर्त्तव्या विचारणा ॥ २ ॥

अर्थ —सर्व प्रकारचे आरंभ ह्मणजे शेतकी वगैरे उद्योग करणाऱ्या गृहस्थाच्या द्रव्याचा व्यय या संसारांत पाहिजेल्या कामाकडे पाहिजे तितका होतो; तिकडे जर लक्ष पुरवीत नाहीं, तर दान देण्याविषयीं फारसा खोल विचार करूं नये.

यथा यथा विशिष्यन्ते तपोज्ञानादिभिर्गुणैः ॥
तथा तथाऽधिकं पूज्या मुनयो गृहमेधिभिः ॥

अर्थः--भाव ह्मणजे मनाचा परिणाम, तो शुभ असला ह्मणजे पुण्य घडतें आणि अशुभ असला तर पाप घडतें. या करितां तो भाव जर आपल्या चित्तास विकार करूं लागला ह्मणजे तो अशुभ होऊं लागला तर, धैर्यवंतानें जिनधर्मावर भक्ति ठेवून त्याचें निवारण करावें. पुण्य व पाप हीं दोन्हीं भावावर अवलंबून आहेत ह्मणून भाव हे शुभ ठेवावे.

ज्ञानमर्च्यं तपोऽङ्गत्वात्तपोऽर्च्यं तत्परत्वतः ॥
द्वयमर्च्यं शिवाङ्गत्वात्तद्वन्तोऽर्च्या यथागुणम् ॥ ६६ ॥

अर्थ---तप, ज्ञान वगैरे गुणांनीं तपम्वी ज्या ज्या प्रमाणानें अधिक योग्यतेचे असतील त्या त्या मानानें आदर करून गृहस्थानीं यतींची पूजा करावी.

दैवाल्लब्ध धन धन्यैर्वप्तव्य समयाश्रिते ॥
एको मुनिर्भवेल्लभ्यो न लभ्यो वा यथागम् ॥ ४ ॥

अर्थ--जे पुण्यवान् पुरुष आहेत त्यांनीं आपणास पूर्वपुण्यानें मिळालेलें द्रव्य, आपल्या धर्माचे जे यति किंवा श्रावक असतील त्याच्या करिता यथायोग्य खर्च करीत असावें. शास्त्रांत वर्णिल्याप्रमाणें एकसुद्धा मुनि मिळेल किंवा न मिळेल हें खात्रीनें सांगवत नाहीं; ह्मणून त्या बद्दल फारसा विंचार न करिता भक्तीनें त्यांना दान द्यावें कारण.--

उच्चावचजनप्राय समयोय जिनेशिनाम् ॥
नैकस्मिन्पुरुषे तिष्ठेदेकस्तम्भ इवालय ॥ ५ ॥

अर्थ---हा आपला जिनधर्म उच्च व कनिष्ठ अशा दोन्हीं तऱ्हेच्या पुरुषांनीं भरलेला आहे. तेव्हां एका खांबावर घर जसें रहात नाहीं त्या प्रमाणें एकाच पुरुषावर हा जिनधर्म अवलंबून असावयाचा नाहीं.

ते नामस्थापनाद्रव्यभावन्यासैश्चतुर्विधा ॥

अर्थः--ज्ञान हें तपाचें अंग आहे ह्मणून तें पूज्य होय, तप हें ज्ञानाच्या अतिशयाला कारण आहे ह्मणून तें पूज्य होय, ज्ञान व तप हीं दोन्हीं मोक्षप्राप्तीचीं कारणें आहेत म्हणून तीं पूज्य होत आणि ज्ञानी, तपस्वी व ज्ञानवान तपस्वी हे तीघे त्या त्या गुणाच्या प्रमाणानें पूज्य होत.

भवन्ति मुनयः सर्वे दानमानादिकर्मसु ॥ ६ ॥

अर्थः—ते मुनि नाम, स्थापना, द्रव्य व भाव अशा भेदांनीं चार प्रकारचे असतात, ते सगळेही दान मान वगैरे क्रियेस पात्र होत. पण त्यात विशेष हाच कीं,—

उत्तरोत्तरभावेन विधिस्तेषु विशिष्यते ॥
पुण्यार्जने गृहस्थाना जिनप्रतिकृतिष्विव ॥ ७ ॥

अर्थः—नाममुनि पेक्षां स्थापना मुनि, स्थापनामुनीपेक्षां द्रव्यमुनि व द्रव्यमुनीपेक्षां भावमुनि या प्रमाणें एकापेक्षां एक अधिक असे ते मुनि गृहस्थांस पुण्यार्जन करण्यास जिन प्रतिमेप्रमाणें पूज्य होत. आणखीं असें कीं --

काले कलौ चले चित्ते देहे चान्नादकीटके ॥
एतच्चित्र यदद्यापि जिनरूपधरा नरा ॥ ८ ॥

अर्थ—हा काल कलीचा आहे, तेव्हां चित्त हें चंचल असतें आणि हा देह ह्मणजे अन्न खाऊन जगणारा एक प्रकारचा किडा आहे; अशा स्थितींतही जिनरूप धारण करणारे पुरुष दृष्टीस पडतात, हेंच आश्चर्य.

यथा पूज्य जिनेन्द्राणा रूप लेपादिनिर्मितम् ॥
तथा पूर्वमुनिच्छाया पूज्या सम्प्रति सयताः ॥ ९ ॥

अर्थः--ज्या प्रमाणें आपण जिनाचें चित्र वगैरे करून त्याची पूजा करितों; त्या प्रमाणें हल्लींचे जे तपस्वी आहेत ते पूर्वकालच्या मुनींचे प्रतिरूप होत असें जाणून त्यांची पूजा करावी.

आतां,—कोणत्या पात्रास आहारदान देऊन कोणत्या मनुष्यास काय फळ प्राप्त होतें हें वर्णितात.

न्यग्मध्योत्तमकुत्स्यभोगजगतीभुक्तावशेषाद्वृषा- ।
त्तादृक्पात्रवितीर्णभुक्तिरसदृग्देवो यथास्वं भवेत् ॥
सद्दृष्टिस्तु सुपात्रदानसुकृतोद्रेकात्सुभुक्तोत्तम- ।
स्वर्भूमर्त्यपदोऽश्नुते शिवपदं व्यर्थस्त्वपात्रे व्ययः ६७

अर्थः—जघन्य, मध्यम, उत्तम, व कुत्सित या चार प्रकारच्या पात्रांस आहारदान देणारा मिथ्यादृष्टि मनुष्य मरणानंतर जघन्य, मध्यम, उत्तम व कुत्सित या चार प्रकारच्या भोगभूमींत जन्म घेऊन तेथील कल्पवृक्षांपासून मिळणारें इच्छितसुख भोगून तेथील आयुष्य संपल्यावर उरलेल्या पुण्यानें पूर्वीं जसें दान दिलें असेल त्या मानानें सुख जेथें आहे, अशा स्वर्गांतील देव पदास पोंचतो. [स्पष्टीकरण—जघन्यपात्रास दान देणारा

---

१ पात्रापात्रे लक्षणशास्त्रं यथा ।

पात्र व अपात्र यांचें लक्षण—

उत्कृष्टपात्रमनगारमणुव्रताढ्यं ।
मध्यं व्रतेन रहितं सुदृशं जघन्यम् ॥
निर्दर्शनं व्रतनिकाययुतं कुपात्रं ।
युग्मोज्झितं नरमपात्रमिदं हि विद्धि ॥ १ ॥

अर्थ—अनगार ह्मणजे महाव्रती दिगंबर मुनि उत्तम पात्र होय. अणुव्रती सम्यग्दृष्टी मध्यमपात्र होय. व्रतरहित सम्यग्दृष्टि जघन्य पात्र होय. हे तिघे सत्पात्र होत. सम्यग्दर्शनरहित व्रती जीव कुपात्र होय आणि व्रत व सम्यक्त्व हीं दोन्हीं ज्यास नाहींत तें अपात्र जाणावें.

मिथ्यादृष्टि जीव मरणानंतर जघन्य भोगभूमींत जन्म पावतो. तेथें एक पल्योपम आयुष्य असतें. त्या नंतर तो स्वर्गी देव होऊन जन्मतो. मध्यमपात्रास दान देणारा मिथ्यादृष्टि जीव मरणानंतर मध्यम भोगभूमींत जन्मतो. तेथें दोन पल्योपम आयुष्य असतें. त्यानंतर तो स्वर्गी देव पदास पावतो. उत्तमपात्रास दान देणारा मनुष्य मरणानतर उत्तम भोगभूमींत जन्म पावतो. तेथें तीन पल्योपम आयुष्य असतें. त्यानंतर तो स्वर्गी देवपदास पावतो. कुत्सित ह्मणजे कुपात्रास दान देणारा मिथ्यादृष्टि मनुष्य मरणानं-

---

उत्तमपत्त साहू मज्झमपत्त च सावया भणिया ॥
अविरदसम्माइट्ठी जहण्णपत्त मुणेयव्वम् ॥ २ ॥

अर्थ --उत्तम पात्र साधु, मध्यम पात्र अणुव्रती श्रावक आणि जघन्य पात्र व्रतहीन सम्यग्दृष्टि असें जाणावें.

१ मिथ्यात्वग्रस्तचित्तेषु चारित्रा××भागिषु ॥
दोषायैव भवेद्दान पय पानमिवाहिषु ॥ १ ॥

अर्थ —जे मिथ्यात्वी व्रतीक आहेत त्याना दान देणें म्हणजे सर्पास दूध पाजविणें होय. ह्मणजे मोठा अपराधच होय. असें असूनहि—

कारुण्यादथवौचित्यात्तेषा किंचिद्दिशन्नपि ॥
दिशेदुध्दृतमेवान्न गृहे भुक्ति न कारयेत् ॥ २ ॥

अर्थ.--जर कदाचित् करुणाबुद्धीनें अगर मित्रत्वानें त्यास काहीं द्यावेंसें वाटलें तर उचलूनच द्यावें. घरीं जेवावयास घालू नये.

सत्कारादिविधावेषा दर्शन दूषित भवेत् ॥
यथा विशुद्धमप्यम्बु विषभाजनसगमात् ॥ ३ ॥

अर्थः--याचा ह्मणजे या मिथ्यादृष्टि व्रतिकाचा सत्कार वगैरे केल्यास, करणाराचें सम्यक्त्व—विषपात्रात ठेविलेल्या जलाप्रमाणें—दूषित होईल.

तर कुभोग भूमींत जन्म पावतो. जेथें जीव पशु होऊन जन्मतात त्याला कुभोगभूमि ह्मणतात. तेथें एक पल्योपम आयुष्य असतें. आणि रहावयास चांगल्या चांगल्या गुहा, दरी व वृक्षांचे आश्रय असतात आणि खावयास स्वादिष्ट गवत, माती, फळें, फुलें वगैरे असतात. कुभोगभूमींतील एक पल्योपम आयुष्य संपल्यावर ते जीव स्वर्गी वाहनदेव, ज्योतिष्कदेव, व्यंतरदेव भवनवासी देव होऊन शेवटीं दुर्गतीस जातात. भोगभूमींत, मानुषोत्तर पर्वताच्या पलीकडे व स्वयंप्रभ पर्वताच्या अलीकडे जे कांहीं सुखी तिर्यंच, म्लेंछ राजे व गज, तुरग आणि वेश्या वगैरे सुखी जीव दृष्टीस पडतात, ते सगळे कुपात्रदानानें तसे झालेले आहेत असें समजावें.] आणि सम्यग्दृष्टि जीव सुपात्रास ह्मणजे उत्तम, मध्यम व जघन्य यां पैकीं कोणत्याही सत्पात्रास दान देऊन त्या योगानें प्राप्त झालेल्या पुण्योदयामुळें उत्तम भोग भूमींत अनायासें सुख भोगून त्या नंतर स्वर्गी उत्तम देव होतो

---

१ पात्राय विधिना दत्वा दान मृत्वा समाधिना ॥
अच्युतान्तेषु कल्पेषु जायन्ते शुध्ददृष्टय ॥ ३ ॥
ज्ञात्वा धर्मप्रसादेन तत्र प्रभवमात्मन ॥
पूजयन्ति जिनार्च्यास्ते भक्त्या धर्मस्य वृद्धये ॥ ४ ॥

अर्थ.—सत्पात्रास विधिपूर्वक दान देऊन शेवटीं जे सम्यग्दृष्टि जीव समाधीनें (चित्त शांत ठेऊन धर्मध्यानानें) मरण पावतात; ते अच्युत स्वर्गापर्यंत खालच्या कोणत्याही स्वर्गात देव होऊन जन्मतात. तेथें जन्मतांच त्या देवाना असें कळून येतें कीं, “ आपण येथें धर्मप्रभावानें देव होऊन जन्मलों. ” मग ते धर्मवृद्धीकरितां भक्तीनें जिनेंद्राची पूजा करितात.

आणि त्या नंतर मनुष्य लोकीं उत्तम राजपदाचा अनुभव घेऊन शेवटीं जिनदीक्षा घेऊन शिवपदास पोंचतो. असा सत्पात्रदानाचा महिमा आहे आणि जे अपात्र आहेत ह्मणजे सम्यग्दर्शन रहित व व्रतरहितही असे जे जीव आहेत, त्यांना दान देणें व्यर्थ ह्मणजे निष्फळ होय.

आता,—भोगभूमींत जन्मणाऱ्या प्राण्यांस सात सप्ताह पर्यंत होणाऱ्या अवस्थाचें वर्णन करितात.

सप्तोत्तानशया लिहन्ति दिवसान्स्वांगुष्ठमार्यास्ततः ।
कौ रङ्गन्ति ततः पदैः कलगिरो यान्ति स्खलद्भिस्ततः ॥
स्थेयोभिश्च ततः कलागुणभृतस्तारुण्यभोगोद्गताः ।
सप्ताहेन ततो भवन्ति सुदृगादानेऽपि योग्यास्ततः ६८

अर्थः—भोगभूमींत जन्मलेल्यांस आर्य ह्मणतात. १ ते आर्य जन्म झाल्या दिवसापासून सात दिवसपर्यंत उताणे ह्मणजे वर तोंड करून निजून आपले अंगुष्ठ चोखितात. २ त्या नंतर सात दिवस पर्यंत जमिनीवर रांगतात. ३ त्या नंतर सात दिवस ते

अपात्रदानत किञ्चिन्न फलं पापत परम् ॥ — *ग्रंथांतर.*
लभ्यते हि फलं खेदो वालुकापुञ्जपेषणे ॥ ४ ॥

अर्थः—अपात्रदानापासून पातकावांचून दुसरें फळ नाहीं. वाळूचा ढीग पिसण्यात खेदावाचून दुसरें कांहीं मिळेल काय? त्याप्रमाणें अपात्रदानापासून खेदच होणार.

अपात्राय धन दत्ते यो हित्वा पात्रमुत्तमम् ॥ — *ग्रंथांतरीं श्रुत.*
साधु विहाय चौराय तदर्पयति स स्फुटम् ॥ —

अर्थः—जो गृहस्थ सत्पात्रास सोडून अपात्रास धन देतो, तो साधूस सोडून देखत ऐखत चोरास धन देतो. असें जाणावें.

आर्य मधुर भाषणें करीत अडखळत अडखळत चालतात. ४ त्या नंतर सात दिवसपर्यंत न अडखळतां जमिनीवर चालतात. ५ त्या नंतर सात दिवसांत गायन वगैरे कला व लावण्य वगैरे गुण प्राप्त होतात. ६ त्या नंतर सात दिवसांत तारुण्य प्राप्त होतें आणि त्या मुळें तेथील सर्व भोग भोगण्यास समर्थ होतात. ७ आणि त्या नंतर सात दिवसांत सम्यक्त्व ग्रहण करण्यास समर्थ होतात!

आता,—मुनीला दान देण्याचे पदार्थ सागतात

तपःश्रुतोपयोगीनि निरवद्यानि भक्तितः ॥
मुनिभ्योऽन्नौषधावासपुस्तकादीनि कल्पयेत् ॥ ६०. ॥

अर्थः--तप आणि शास्त्र ह्यांच्या उपयोगी आणि निर्दोष असें अन्न, औषध, आवास ह्मणजे रहाण्यास एकांत असें ठिकाण, पुस्तक, आदिशब्दानें पिंछ, कमंडलु वगैरे पदार्थ मुनीस द्यावे.

आता,—अन्नादिदानाचें फळ क्रमानें सागतात.

भोगित्वाद्यन्तशान्तिप्रभुपदमुदयं संयतेऽन्नप्रदानात् ।
श्रीषेणो रुग्निषेधाद्धनपतितनया प्राप सर्वौषधर्द्धिम् ॥
प्राक्तज्जन्मर्षिवासावनशुभकरणाच्छूकरः स्वर्गमग्र्यं ।
कौण्डेशः पुस्तकार्चावितरणविधिनाप्यागमाम्भोधिपारं

अर्थः—श्रीषेण नांवाचा कोणी एक राजा होता. त्यानें प्रथम आदित्यगति व अरिंजय या दोघां चारण मुनींस विधिपूर्वक आहार दिला होता, त्यामुळें तो उत्तम भोगभूमींत जन्मून नंतर स्वर्गलोकीं सुख भोगून त्यानंतर शेवटीं तो शांतिनाथ नांवाचा तीर्थंकर झाला. पूर्व भवांत एका राजाच्या देवघरांत झाडलोट

करणारी कोणी एक बाई होती; तिणें औषधदान केलें होतें त्या मुळें ती पुढें धनपति नांवाच्या श्रेष्ठीची वृषभसेना नांवाची कन्या झाली आणि त्या वेळीं तिला औषध नांवाची ऋद्धि प्राप्त झाली. ह्मणजे तिच्या हातच्या औषधांनीं कोणतेही रोग तत्काल बरे होत असत. एक सूकर (रानडुकर) होता, तो शुभ अंतःकरणानें मुनींच्या गुहेचें रक्षण करीत असे, त्यामुळें तो पुढें सौधर्म स्वर्गांत महर्द्धिक देव झाला. गोविंद नांवाचा कोणी एक गुराखी होता, तो शास्त्रदान करीत होता, त्या मुळें तो पुढें कौण्डेश नांवाचा मुनी होऊन शास्त्ररूपी समुद्रांत पारंगत झाला.

आता,—जिनधर्माची परपरा नीट चालण्याकरितां मुनिलोकाची उत्पत्ति करावी आणि जे असतील त्याचा उत्कर्ष करावा म्हणून उपदेश करतात.

जिनधर्मं जगद्बन्धुमनुबध्दुमपत्यवत् ॥
यतीन् जनयितुं यस्येत्तथोत्कर्षयितुं गुणैः ॥ ७१ ॥

अर्थः---आपल्या कुलाची परंपरा सतत चालण्याकरितां आपण पुत्रांकरितां जशी खटपट करितों---त्याप्रमाणें जगावर उपकार करणारा जो जिनधर्म तो सतत चालावा ह्मणून नवीन साधु निर्माण करावे; ह्मणजे चांगले चांगले सज्जन पाहून त्यांना दीक्षा घ्यावयास सांगून मुनि बनवावे आणि असलेले जे मुनि त्यांचा ज्ञान वगैरे गुणांनीं उत्कर्ष करण्यास यत्न करावा.

आता,---या पचम कालात मुनि झाले तरी त्याच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट गुण सिद्ध होत नाहींत, ह्मणून त्याची उत्पत्ति करणें व्यर्थ आहे, असें ह्मणणारास सागतात.

श्रेयो यत्नवतोऽस्त्येव कलिदोषाद्गुणद्युताम् ॥
असिद्धावपि तत्सिद्धौ स्वपरानुग्रहो महान् ॥ ७२ ॥

अर्थः––या कलिकालाच्या ह्मणजे पंचम कालाच्या दोषामुळें जरी गुणांनीं शोभणारे असे मुनि सिद्ध झाले नाहींत तरी त्याविषयीं ह्मणजे गुणवान् मुनि व्हावेत ह्मणून यत्न करणारांस श्रेय ह्मणजे पुण्य आहेच, आणि जर कदाचित् त्यांच्या ठिकाणीं चांगले गुण सिद्ध झाले तर आपल्यावर व आपल्या समानधर्मी श्रावकांवर मोठा अनुग्रहच होणार.

आतां,––आणखीं कोणाचा सत्कार करावा हें सांगतात.

आर्यिकाः श्राविकाश्चापि सत्कुर्याद्गुणभूषणाः ॥
चतुर्विधेऽपि संघे यत्फलत्युप्तमनल्पशः ॥ ७३ ॥

अर्थः—ज्या उपचारानें महाव्रत पाळितात अशा आर्यिका आणि गुण, शील वगैरे पाळणाऱ्या ज्या श्राविका त्यांचा दान मानानें यथायोग्य सत्कार करावा. कारण, जिनबिंब, जिनालय वगैरे निर्माण करण्यांत द्रव्य खर्चिलें ह्मणजे जसें पुष्कळ फळ प्राप्त होतें, त्या प्रमाणेंच ऋषि (मुनि), आर्यिका, श्रावक श्राविका या चार प्रकारच्या संघाच्या हिताकरितांही खर्चिलेलें द्रव्य पुष्कळसें फळ देतें.

याप्रमाणें धर्मपात्रावर अनुग्रह करणें हें गृहस्थांचें अवश्य कर्तव्य आहे, हें सांगून आतां कार्यपात्रावर अनुग्रह करण्याचा विधि सांगतात.

धर्मार्थकामसध्रीचो यथौचित्यमुपाचरन् ॥
सुधीस्त्रिवर्गसम्पत्त्या प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ७४ ॥

अर्थः—जो बुद्धिवान् मनुष्य धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ

साधण्यास मदत करणाऱ्या पुरुषांस त्यांच्या त्यांच्या गरजे-प्रमाणें दानमानादिकानें सत्कार करितो, तो त्रिवर्गसम्पत्तीनें ह्मणजे धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांच्या योगानें इहलोकीं व परलोकींहि सुखानें नांदतो ...सर्वदा आनंदांत असतो.

याप्रमाणें समानदत्ति व पात्रदत्ति सांगून आता दयादत्तिहि गृहस्थानें अवश्य करावी हें सांगतात.

---

१ तेनाधीतं श्रुतं सर्वं तेन तप्तं परं तपः ॥
तेन कृत्स्नं कृतं दानं यः स्यादभयदानवान् ॥ १ ॥

अर्थः—ज्यानें अभयदान दिलें त्यानें प्रथमपासून सगळें द्वादशांग शास्त्र अध्ययन केलें, आणि आहार वगैरे सगळीं दानें केलीं असें जाणावें.

धर्मार्थकाममोक्षाणां जीवितं मूलमिष्यते ॥
तद्रक्षता न किं दत्तं हरता तन्न किं हृतम् ॥ २ ॥

अर्थः—धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांचें मूळ काय तें जीवित (जगणें) तें ज्यानें रक्षिलें त्यानें सर्व कांहीं दिलें. आणि तें ज्यानें हरण केलें त्यानें सर्वच हरण केलें.

दानमन्यद्भवेन्मा वा नरश्चेदभयप्रदः ॥
सर्वेषामेव दानानां यतस्तद्दानमुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्थः—मनुष्य जर अभयदान देत आहे तर इतर दान देवो किंवा न देवो, त्यानें सगळें दिलेंच ह्मणून समजावें. कारण, सर्व प्रकारच्या दानांहून अभयदान हें श्रेष्ठ आहे.

यो भूतेष्वभयं दद्यात् भूतेभ्यस्तस्य नो भयम् ॥
यादृग्वितीर्यते दानं तादृगासाद्यते फलम् ॥ ४ ॥

अर्थः—जो सर्व जंतुवर दया करितो त्याला मग कोणत्याही प्राण्या-पासून भय होणार नाहीं. कारण, जसें दान द्यावें तसेंच फळ प्राप्त होतें.

सर्वेषां देहिनां दुःखाद्विभ्यतामभयप्रदः ॥
दयार्द्रो दातृधौरेयो निर्भीः सौरूप्यमश्नुते ॥ ७९ ॥

अर्थः—कोणत्याहि प्राण्याच्या मनाला किंवा देहाला त्रास झाला असतांना त्याला त्या दुःखापासून दूर करणारा दयाळु मनुष्य सर्व दात्यांमध्यें श्रेष्ठ होय. आणि त्या पुण्योदयानें तो मनुष्य अन्य जन्मीं निर्भय होऊन मोठा सुंदर होतो.

आतां,—आश्रितांचें पोषण व निराश्रितावर दया करून गृहस्थानें दिवसा भोजन करावें व रात्रीं प्रत्याख्यानें करावें हें सांगतात.

सौरूप्यमभयादाहुराहाराद्भोगवान्भवेत् ॥
आरोग्यमौषधाज्ज्ञेय श्रुतात्स्यात् श्रुतकेवली ॥ ५ ॥

अर्थः—अभयदानानें सुंदर रूप, आहार दानानें सुखोपभोग, औषधदानानें आरोग्य आणि शास्त्रदानानें केवलज्ञान हीं प्राप्त होतात.

मनोभूरिव कान्ताङ्ग सुवर्णाद्रिरिव स्थिर ॥
सरस्वानिवगम्भीरो विवस्वानिव भासुर ॥ ६ ॥
आदयः सुभग. सौम्यस्त्यागी भोगी यशोनिधि ॥
भवत्यभयदानेन चिरजीवी निरामय ॥ ७ ॥

अर्थः—अभयदान देणारा मनुष्य अन्यजन्मीं मदनाप्रमाणें सुंदर, मेरूप्रमाणें स्थिर, समुद्राप्रमाणें गंभीर, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, दयाळू, भाग्यवान्, शांत, त्यागी, भोगी, यशस्वी, पुष्कळ वर्षे जगणारा व नीरोगी असा होतो.

१ ताम्बूलमौषध तोय मुक्त्वाहारादिका क्रियाम् ॥
प्रत्याख्यान प्रदीयेत यावत्प्रातर्दिन भवेत् ॥ १ ॥

अर्थः—तांबूल, औषध आणि जल असले पदार्थ सोडून अन्नसेवन वगैरे क्रिया रात्र झाल्यापासून सूर्योदयापर्यंत न करण्याचा नियम द्यावा.

भृत्वाऽऽश्रितानवृत्त्यार्तान्कृपयाऽनाश्रितानपि ॥
भुञ्जीताह्न्यम्बुभैषज्यताम्बूलैलादि निश्यपि ॥ ७६ ॥

अर्थः—जगण्यास दुसरा उपाय नसल्यामुळें ज्यांचें चित्त व्याकुल झालें आहे आणि ह्मणूनच जे आपल्या आश्रयास आले आहेत ह्मणजे ज्यांना आपल्याशिवाय दुसरा कोणी रक्षिणारा नाहीं अशा आश्रित मनुष्यांस ह्मणजे सेवकांस व पशूंस आणि अनाश्रित ह्मणजे ज्यांना आपला व दुसऱ्याचाहि आश्रय नाहीं अशा मनुष्यांस व पशूंसहि कृपेनें पोषण करून; गृहस्थानें दिवसा अन्न जेवावें. रात्रीं भोजन करूं नये. तरी पाणी, औषध व तांबूल (पान, सुपारी, वेलदोडा, कात वगैरे). हे पदार्थ रात्रींहि घेण्यास हरकत नाहीं.

आतां,—सेव्य म्हणजे स्त्री, पुष्पमाला, तांबूल वगैरे जे पदार्थ ते जोंपर्यंत गृहण करावयाचे नसतात तितक्या कालाची मर्यादा करून व्रत करावें, आणि तसें केल्यानें होणारें फलही सांगतात.

यावन्न सेव्या विषयास्तावत्तानाप्रवृत्तितः ॥
व्रतयेत्सव्रतो दैवान्मृतोऽमुत्र सुखायते ॥ ७७ ॥

अर्थः—आपण सेविण्याचे जे स्त्री वगैरे विषय आहेत ते (आपण सर्वदा सेवीत नाहींच ह्मणून) जोंपर्यंत आपण सेवीत नाहीं तितक्या कालाची मर्यादा करून ते विषय न सेविण्याचें व्रत करावें. असें केल्यानें दैवयोगानें कदाचित् तशा व्रतांतच मरण आल्या त्या योगानें अन्यजन्मीं सुख होईल.

आतां,—यथाशक्ति तप करावयास सांगतात.

पञ्चम्यादिविधिं कृत्वा शिवान्ताभ्युदयप्रदम् ॥

उद्योतयेद्यथासम्पन्निमित्ते प्रोत्सहेन्मनः ॥ ७८ ॥

अर्थः—पाक्षिक श्रावकांनीं पंचमी, पुष्पांजली, मुक्तावली, रत्नत्रय वगैरे व्रतें करून आपल्या संपत्तीच्या मानानें त्या व्रतांचें उद्यापन करावें हीं व्रतें स्वर्ग वगैरे अभ्युदय सुख आणि शेवटीं निर्वाण पद देणारीं आहेत. हीं व्रतें ह्मणजे श्रावकांच्या नैमितिक क्रिया आहेत. या नैमित्तिक क्रिया करितांना नित्य क्रियेपेक्षां आपलें मन उत्सुक ठेवावें.

आतां,—व्रतग्रहण, घेतलेल्या व्रतांचें रक्षण व कदाचित् व्रतभंग झाल्यास प्रायश्चित्तानें पुन: त्याचें स्थापन करावयास सांगतात.

समीक्ष्य व्रतमादेयमात्तं पाल्यं प्रयत्नतः ॥
छिन्नं दर्पात्प्रमादाद्वा प्रत्यवस्थाप्यमञ्जसा ॥ ७९ ॥

अर्थः—आपला व देश, काल, अनुकूलता वगैरेचा पुढें मागें विचार करून कोणतेंही व्रत घ्यावें आणि तें घेतलेलें यत्नपूर्वक पाळावें. कदाचित् मदाच्या आवेशानें अथवा प्रमादानें (बेसावधपणानें) त्या व्रताचा भंग झाल्यास तत्काल शास्त्रोक्त विधीनें प्रायश्चित्त घेऊन पुनः पूर्वीप्रमाणें तें व्रत पाळावें.

आतां,—व्रत ह्मणजे काय हें सांगतात.

संकल्पपूर्वकः सेव्ये नियमोऽशुभकर्मणः ॥
निवृत्तिर्वा व्रतं स्याद्वा प्रवृत्तिः शुभकर्मणि ॥ ८० ॥

अर्थः—सेव्य ह्मणजे स्वस्त्री, तांबूल, गंध वगैरे जे भोगोपभोगाचे पदार्थ ते मी अमुककालपर्यंत किंवा अमुकपर्वाच्या दिवशीं सेविणार नाहीं, असा संकल्प करून जो नियम करणें त्याला व्रत ह्मणतात; अथवा अशुभकर्मापासून ह्मणजे पापाचरणापासून

दूर होणें अर्थात् पापाचरण न करणें अथवा शुभ ह्मणजे जिन-पूजा, सत्पात्रदान वगैरे सत्कर्म करणें याला व्रत ह्मणतात.

आतां,--जीव रक्षण करण्याचा विधि सांगतात.

न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यार्षं धर्मी प्रमाणयन् ॥
सागसोऽपि सदा रक्षेच्छक्त्या किं न निरागसः ॥८१

अर्थः—सर्व ह्मणजे त्रस व स्थावर ह्यांपैकीं कोणत्याहि जीवांस मारूं नये हें जिनाचें वाक्य प्रमाण मानून, धार्मिकानें अपराधी प्राण्यांचेंहि सर्वकाल शक्त्यनुसार रक्षण करावें. तेंव्हां निरपराधी जीवांचें रक्षण केलेंच पाहिजे हें पुनः सांगावयास नकोच.

आता,--साकल्पिक हिंसेचा त्याग सांगतात.

अरम्भेऽपि सदा हिंसां सुधीः सांकल्पिकीं त्यजेत् ॥
घ्नतोऽपि कर्षकादुच्चैःपापोऽघ्नन्नपि धीवरः ॥ ८२ ॥

अर्थः—शास्त्रबलानें, ज्याला हिंसेचें फळ अमुक आहे हें चांगलें कळलें आहे तो सुधी ह्मणजे विद्वान् होय; त्यानें, कुटुंबपोषणाकरितां व सत्पात्रदान वगैरे करण्याकरितां सर्वदां कृषि वगैरे उद्योग केले तरी, त्यांत हिंसेचा संकल्प ठेवूं नये. कारण, हिंसाकरण्याचा संकल्प ह्मणजे हेतु नसून कुटुंबपोषणाकरितां व गृहस्थधर्म चालविण्याकरितां शेतकींत हिंसा (स्थावर जीवाची) करणारा जो शेतकरी, त्याच्यापेक्षां मासे मारण्याचा हेतु मनांत धरून जाळें टाकणारा जो कोळी, तो हिंसा न करूनहि (त्यांत मासे न सांपडल्यामुळें हिंसा झाली नाहीं तरी) अधिक पापी होय. [अर्थांतरन्यास.]

आतां,—मिथ्यामतावलंबी पंडितानीं जी हिंसा वगैरे ३ प्रकारच्या जीवाची हिंसा करावी ह्मणून सांगितली आहे; तिच्या निराकरणार्थ सांगतात.

हिंस्रदुःखिसुखिप्राणिघातं कुर्यान्न जातुचित् ॥
अतिप्रसङ्गश्वभ्रार्तिसुखच्छेदसमीक्षणात् ॥ ८३ ॥

अर्थः—" कित्येकांचें मत असें आहे कीं, सिंह, व्याघ्र, सर्प वगैरे जे हिंसक पशु आहेत, त्यांचा अवश्य वध करावा. कारण, ते सर्वदा आपल्याहून अशक्त जीवांस मारीत असतात; त्यामुळे त्यांच्या हातून पुष्कळ हिंसा घडते आणि त्यायोगें ते दुर्गतीस जातील. तेव्हां तसले हिंसक जीव मारून टाकिले म्हणजे पापें कमीं होतील, व इतर जीवहि सुखी रहातील. " पण, हें त्यांचें म्हणणें चुकीचें आहे. तें कसें म्हणाल तर,—हिंसक जीव मारून टाकावे असें सांगणारा जो आहे तोहि (हिंसेचा उपदेश करणारा म्हणून) हिंसकच जाणावा. मग त्याचाहि वध करावा लागेल अर्थात् अतिप्रसंग होईल. म्हणून हिंस्रजीवांचाहि वध कधींच करूं नये. आणखी कित्येकांचें मत असें आहे कीं, " जे जीव दुःखी आहेत त्यांचा वध करून त्यांस दुःखांतून सोडवावे" हेंहि म्हणणें असंगतच होय. कारण, इहलोकी असलेलें दुःख हें कसेंतरी सोसले जातें: पण, त्या दुर्मरणानें मरून नरकीं पडल्यावर तेथलें असह्य दुःख पुष्कळ वर्षें सोसावें लागतें; तेव्हां, थोडक्या दुःखांतून सोडवून अधिक दुःखांत मुद्दाम टाकल्यासारखें झालें. याकरितां किती दुःख झालेंतरी त्या जीवाचा वध करूं नये. आतां, आणखी एकांचें म्हणणें असें आहे कीं, " जे जीव सुखी आहेत त्यांचा वध करावा. कारण, संसारांत सुख हें अनित्य आहे; तेव्हां हें सुख सरल्यावर पुनः दुःख होणारच; म्हणून सुखी आहे तोंवरच त्याला मारून टाकल्यास त्याला दुःख सोसण्याचा प्रसंग येणार नाहीं. " हेंहि म्हणणें चुकीचें आहे. का-

रण, सुखी प्राणी मरूं लागला ह्मणजे त्याच्या मनाला तर फारच तळमळ होत असते, आणि त्यामुळें तो दुःखी होतो, व आर्त्त-ध्यानानें मरून दुर्गतीस जातो. अर्थात् सुखी जीवास मुद्दाम दुर्गतींतल्या दुःखांत ढकलून, सुखाचा उच्छेद केल्यासारखें होते. ह्मणून सुखी जीवांचाहि वध करूं नये. आणि दुःख असो कीं सुख असो आत्महत्याहि करून घेऊं नये.

आता,—पाक्षिक श्रावकानें सम्यग्दर्शनाच्या शुद्धीकरितां व लौकिकाकरिताहि काय करावें हें सांगतात.

स्थूललक्षः क्रियास्तीर्थयात्राद्या दृग्विशुद्धये ॥
कुर्यात्तथेष्टभोज्याद्याः प्रीत्या लोकानुवृत्तये ॥ ८४ ॥

अर्थः—करावें कोणतें व करूं नये कोणतें हें ज्याला चांगले कळतें, व जो उदार आहे अशा पाक्षिक श्रावकानें सम्यग्दर्शनाच्या शुद्धीकरिता तीर्थयात्रा, बिंबप्रतिष्ठा, पाठशाळा वगैरे क्रिया कराव्या. आणि लोकांच्या संतोषाकरितां समानधर्मी श्रावक, इष्ट, मित्र व अतिथी वगैरे जनांस भोजन वगैरे देऊन त्यांचा सत्कार करावा.

आता,—कीर्तिहि सुखाला कारण आहे ह्मणून तीहि मिळविण्याविषयी सांगतात.

अकीर्त्या तप्यते चेतश्चेतस्तापोऽशुभास्रवः ॥
तत्तत्प्रसादाय सदा श्रेयसे कीर्तिमर्जयेत् ॥ ८५ ॥

अर्थः—अकीर्तीनें ह्मणजे अपशयानें मनास संताप होतो, आणि मनाचा संताप जो आहे तो पापाला कारण आहे. ह्मणून मन प्रसन्न ठेवण्याकरितां अर्थात् पुण्य मिळविण्याकरितां कीर्ति मिळवावी.

आतां,—कीर्ति मिळविण्याचा उपाय सांगतात.

परासाधारणान्गुण्यप्रगुण्यानघमर्षणान् ॥

गुणान्विस्तारयेन्नित्यं कीर्तिविस्तारणोद्यतः ॥ ८६ ॥

अर्थः--ज्याला आपली कीर्ति पसरावी म्हणून इच्छा आहे त्यानें, इतर साधारण मनुष्यांजवळ जे असूं शकत नाहींत, पातकांचा नाश करण्यास समर्थ व गुणवान् लोक ज्यांना मान देतात असे जे गुण (दान, सत्य, शौच, शील वगैरे गुण) ते धारण करून ते सर्वदा निर्मळ ठेवावे.

याप्रमाणें सदाचरणी श्रावकानें क्रमानें एकेक पायरी (प्रतिमा) चढून शेवटीं यतिधर्म स्वीकारावा या विषयीं सांगतात.

सैषः प्राथमकल्पिको जिनवचोऽभ्यासामृतेनासकृ- ।
न्निर्वेदद्रुममावपन् शमरसोद्गारोध्दुरं बिभ्रति ॥
पाकं कालिकमुत्तरोत्तरमहान्त्येतस्य चर्याफला- ।
न्यासाद्योद्यतशक्तिरुद्धचरितप्रासादमारोहतु ॥ ८७ ॥

अर्थः--तो हा ह्मणजे ज्यानें एकदेश (थोडें थोडें) संयम पाळण्यास आरंभ केला आहे असा पाक्षिक श्रावक,--जिनवचनाचा अभ्यास रूपी अमृतानें वारंवार निर्वेद (संसार, शरीर व भोग यांविषयींचें वैराग्य) रूपी वृक्षास सिंचन करीत व--प्रशमसुख (शांति) रूपी रसानें भरलेलीं, कालेंकरून पक्क झालेलीं व उत्तरोत्तर मोठीं होणारीं अशीं--ह्या निर्वेदरूपी वृक्षांचीं दर्शनिक, व्रतिक वगैरे प्रतिमारूपीं फळें सेवन करून त्यामुळें ज्याला सामर्थ्य चांगलें आलें आहे असा होऊन, तो ज्यांत शेवटीं सल्लेखना (सद्विचारानें अंतीं देहत्याग करणें) करावयास सांगितलें आहे अशा यतिधर्मरूपी प्रासादावर चढूंदे. इति भद्रम् ॥

॥ इत्याशाधरविरचिते सागारधर्मामृते द्वितीयोऽध्यायः ॥

अध्याय दुसरा समाप्त.

ॐ

॥ सागारधर्मामृतम् ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ नैष्ठिकलक्षणम् ॥

देशयमघ्नकषायक्षयोपशमतारतम्यवशतः स्यात् ॥
दर्शनिकाद्येकादशदशावशो नैष्ठिकः सुलेश्यतरः ॥ १

अर्थ— अप्रत्याख्यानावरण (थोडें थोडेंहि चारित्र न पाळूं देणारे) नांवाचे जे क्रोध, मान, माया व लोभ हे कषाय, त्यांचा जो क्षय, त्यानें युक्त असा उपशम (असून नसल्यासारखें असणें), त्याचा जो उत्तरोत्तर उत्कर्ष, त्याच्या आधीनतेमुळें, दर्शनिक, व्रतिक वगैरे अकरा प्रकारच्या अवस्थांस (श्रावकांचें संयम पाळण्याचीं ठिकाणें) वश झालेला व पीत, पद्म व शुक्ल

---

१ लिम्पति स्वीकरोति पुण्यपापे स्वयं जीवो यया सा लेश्या । उक्तश्च—

लिम्पत्यात्मीकरोत्यात्मा पुण्यपापे यया स्वयम् ।
सा लेश्येत्युच्यते सद्भिर्द्विविधा द्रव्यभावतः ॥ १ ॥

अर्थ.— जिच्या योगानें आत्मा आपण पुण्य किंवा पाप स्वीकारितो तिला लेश्या ह्मणतात. ती द्रव्य व भाव अशा भेदानें दोन प्रकारची आहे. अथवा—

लिश्यत्यल्पीकरोत्यात्मानामिति लेश्या । कषायानुरञ्जिता योगप्रवृत्तिः । सैषा भावतः । द्रव्यतस्तु शरीरच्छविर्लेश्या । सा च द्वितय्यपि कृष्णादिभेदेन षोढा ॥ उक्तश्च—

प्रवृत्तिर्यौगिकी लेश्या कषायोदयरञ्जिता ।
भावतो द्रव्यतो देहच्छविः षोढोभय्यी मता ॥ २ ॥

अर्थः— कषायाच्या उदयानें अनुरक्त झालेली जी योगप्रवृत्ति (काय, वाक्, मन याची जी क्रिया तिची प्रवृत्ति) ती भावलेश्या जाणावी. व तशी प्रवृत्ति झाली ह्मणजे त्या समयीं जी देहाची कांति

निद्रालु, कामुको मन्द कृत्याकृत्याविचारक ॥
महामूर्च्छो महारम्भो नीललेश्यो निगद्यते ॥ ४ ॥

अर्थ— रागीट, मानी, कपटी, लोभी, रागी (विषयात प्रीति ठेवणारा), द्वेष करणारा, मोह बाळगणारा, शोक करणारा, हिंसा करणारा, क्रुर, भयकर, चोरी करणारा, मूर्ख, अभिप्राय न कळूं देणारा, मत्सर करणारा, पुष्कळशी झोंप घेणारा, विषयासक्त, जड, बऱ्या वाइटाचा विचार न करणारा, अधिक परिग्रह बाळगणारा, असा जो मनुष्य तो नीललेश्येचा जाणावा.

शोकभीमत्सरासूयापरनिन्दापरायण ॥
प्रशसति सदात्मान स्तयमान प्रहृष्यति ॥ ५ ॥
वृद्धिहानी न जानाति न मूढ स्वपरान्तरम् ॥
अहङ्कारग्रहग्रस्त समस्ता कुरुते क्रियाम ॥ ६ ॥
श्लाघितो नितरा दत्ते रणे मर्तुमपीहते ॥
परकीययशोध्वसी युक्त कापोतलेश्यया ॥ ७ ॥

अर्थ— शोक करणारा; भित्रा; मत्सर, असूया, परनिंदा वगैरे करण्यात तत्पर, सर्वदा प्रशसा करणारा व दुसऱ्यानीं प्रशसा केली कीं अधिकच आनद मानणारा; लाभ व हानि न जाणणारा; आपल्यात व दुसऱ्यात अतर काय हें न जाणणारा, अहकार रूपी ग्रहानें ग्रासिलेला, काय पाहिजे तें करणारा, प्रशंसा केली कीं तत्काल मागितलेलें देणारा व रणांत मरण्यास देखील तयार होणारा, दुसऱ्याचें यश नाश करणारा असा जो मनुष्य तो कापोत लेश्येचा जाणावा.

समदर्शीसर्वविद्वेषो हिताहितविवेचक ॥
वदान्य, सदयो दक्ष पीतलेश्यो महामना ॥ ८ ॥

अर्थ:— सारखे पहाणारा ह्मणजे पक्षपात न करणारा, द्वेष न

यांचा) क्षयोपशम उत्तरोत्तर अधिकप्रमाणानें झालेला असतो.]

आतां, दर्शनिक वगैरे श्रावकास उद्देशून; त्यांचें गृहित्व, ब्रह्मचारित्व व भिक्षुत्व आणि जघन्यत्व, मध्यमत्व व उत्तमत्व सांगतात.

दर्शनिकोऽथ व्रतिकः सामयिकी प्रोषधोपवासी च ॥
सचित्तादिवामैथुनविरतौ गृहिणोऽणुयामिषु हीनाः षट्॥ २
अब्रह्मारम्भपरिग्रहविरता वर्णिनस्त्रयो मध्याः ॥

करणारा, हित व अहित जाणणारा, दानशूर, दयाळू, सत्कार्यदक्ष, मोठ्यामनाचा असा जो मनुष्य तो पीतलेश्येचा जाणावा.

शुचिर्दानरतो भद्रो विनीतात्मा प्रियंवद
साधुपूजोद्यत साधु पद्मलेश्यो नयक्रिय ॥ १६ ॥

अर्थः--- आचारानें व मनानें शुद्ध, सत्पात्री दान देण्यात तत्पर, शुभ चिंतणारा, विनयशील, प्रिय भाषण करणारा, सज्जनाचा सन्मान राखण्यास झटणारा, न्यायानें वागणारा असा जो सज्जन तो पद्मलेश्येचा जाणावा.

निर्निदानो नहङ्कार पक्षपातोज्झितोऽशठ
रागद्वेषपराचीन शुक्ललेश्य स्थिराशय ॥ १७ ॥

अर्थ — अमुक एक प्रकारचें मसारिक सुख मला होवो अशी इच्छा न धरणारा, अहंकार न करणारा, पक्षपातापासून सुटलेला, सज्जन, राग व द्वेष हे दोन्ही न करणारा आणि स्थिरबुद्धीचा जो महात्मा, तो शुक्लेश्येचा जाणावा.

तेज पद्मा तथा शुक्ला लेश्यास्तिस्र प्रशस्तिका
संवेगमुत्तम प्राप्त क्रमेण प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

अर्थ — उत्तम संवेग म्हणजे धर्म व धर्मफलाविषयी प्रीति, ती ज्याला प्राप्त झाली आहे असा भव्य पुरुष पीत, पद्म व शुक्ल ह्या तीन प्रशस्तलेश्या क्रमानें प्राप्त करून घेतो.

अनुमतिविरतोद्दिष्टविरतावुभौ भिक्षुकौ प्रकृष्टौ च ॥ ३

अर्थः— दर्शनिक, व्रतिक, सामयिक, प्रोषधोपवासी, सचित्तत्यागी व दिवामैथुनत्यागी हे सहा प्रतिमाधारी श्रावक देशसंयतां – (एक देश ह्मणजे थोडें थोडें चारित्र पाळणारां–) मध्यें जघन्य ह्मणजे कनिष्ठ प्रतीचे होत. यांना गृहस्थ अशी संज्ञा आहे. ह्मणजे हे गृहस्थाश्रमी होत. अब्रह्मविरत, आरंभविरत व परिग्रहविरत हे तीघे मध्यम होत. यांना ब्रह्मचारी अशी संज्ञा आहे. आणि अनुमतिविरत व उद्दिष्टविरत हे दोघे उत्कृष्ट होत. यांना भिक्षुक अशी संज्ञा आहे. हे भिक्षु यतीच्या अपेक्षेनें अल्प ह्मणजे कमीप्रतीचे होत ह्मणून यांना भिक्षुक असें ह्मटलें आहे.

आता, नैष्ठिक श्रावक कसा वागूं लागला ह्मणजे त्याला पाक्षिकच ह्मणावें लागेल हें सांगतात.

दुर्लेश्याभिभवाज्जातु विषये क्वचिदुत्सुकः ॥
स्खलन्नपि क्वापि गुणे पाक्षिकः स्यान्न नैष्ठिकः ॥ ४ ॥

---

१ षडत्र गृहिणो ज्ञेयास्त्रयः स्युर्ब्रह्मचारिणः ॥
भिक्षुकौ द्वौ तु निर्दिष्टौ ततः स्यात्सर्वतो यतिः ॥

अर्थः-- या अकरा प्रतिमांपैकी पहिले सहा प्रतिमाधारी गृहस्थ होत, त्या नंतरचे तिघे ब्रह्मचारी होत, आणि शेवटचे दोघे भिक्षुक होत. त्यांच्या पलीकडचा महात्मा पूर्ण यति होय.

आद्यास्तु षड्जघन्याः स्युर्मध्यमास्तदनु त्रयः ॥
शेषौ द्वावुत्तमावुक्तौ जैनेषु जिनशासने ॥

अर्थः-- जैनामध्यें पहिले सहा प्रतिमाधारी जघन्य श्रावक होत. त्या नंतरचे तिघे मध्यम श्रावक होत. आणि बाकीचे दोघे उत्तम होत. असें जिनशासनांत सांगितलें आहे.

अर्थः— नैष्ठिक श्रावक, कृष्ण नील व कापोत ह्या तीहीं-पैकीं कोणत्याही दुर्लेश्यांच्या योगानें जिंकिला जाऊन, जर कदाचित् पंचेंद्रियांपैकीं एखाद्या इंद्रियाच्या विषयांत उत्सुक होऊन, मद्यविरति वगैरे गुणांस अतिचार करील तर तो पाक्षिक समजावा. त्याला नैष्ठिक ह्मणूं नये. पाक्षिकाचें लक्षण मागच्या अध्यायांत सांगितलें आहे.

आतां, दर्शन वगैरे अकरा प्रतिमापैकीं कोणत्याहि एका प्रतिमेंत असून त्यांतील एखाद्या गुणास जर अतिचार घडला, तर त्या श्रावकास द्रव्यापेक्षया त्या प्रतिमेचा धारक ह्मटलें तरी भावापेक्षया त्यात्या प्रतिमेच्या पूर्वीचा होय असें समजलें पाहिजे हें सांगतात.

तद्वद्दर्शनिकादिश्च स्थैर्यं स्वे स्वे व्रतेऽव्रजन् ॥
लभते पूर्वमेवार्थव्यपदेशं नतूत्तरम् ॥ ५ ॥

अर्थः— त्याचप्रमाणें, दर्शनिक वगैरे जे श्रावक ते आपापल्या मद्यविरति वगैरे मूलगुणांत व उत्तर गुणांतही जर कदाचित् अस्थिर होऊं लागतील तर त्यांना त्या प्रतिमेच्या पूर्वीच्या प्रतिमेचे धारक ह्मणून संज्ञा प्राप्त होईल. परमार्थतः पुढील प्रतिमेची पदवी त्यांस असूं शकणार नाहीं.

आणखी तेंच सांगतात.

प्रारब्धो घटमानो निष्पन्नश्चार्हतस्य देशयमः ॥
योग इव भवति यस्य त्रिधा स योगीव देशयमी ॥ ६

अर्थः— नैगमादि तीन नयांच्या अपेक्षेनें योगी जसा प्रारब्धयोग, घटमानयोग व निष्पन्नयोग अशा भेदानें तीन प्रकारचा असतो; त्याचप्रमाणें, जिनच ज्याला देव आहे अशा श्रावकाचा देशसंयम,– (एकदेशचारित्र) प्रारब्ध (आरंभिलेला) देशसंयम,

घटमान (संपादन केला जाणारा) देशसंयम आणि निष्पन्न (पूर्ण-पणें प्राप्त झालेला) देशसंयम अशा भेदानें तीन प्रकारचा असतो.

आतां, दर्शनिकाचें लक्षण कळण्याकरितां दोन श्लोक सांगतात.

पाक्षिकाचारसंस्कारदृढीकृतविशुद्धदृक् ॥
भवाङ्गभोगनिर्विण्णः परमेष्ठिपदैकधीः ॥ ७ ॥
निर्मूलयन्मलान्मूलगुणेष्वग्रगुणोत्सुकः ॥
न्याय्यां वृत्तिं तनुस्थित्यै तन्वन्दर्शनिको मतः ॥ ८ ॥

अर्थः— पूर्व अध्यायांत वर्णिलेला जो पाक्षिक श्रावकाचा आचार त्याच्या संस्कारानें ह्मणजे उत्कर्षानें ज्याचें निर्मल सम्य_ग्दर्शन दृढ झालें आहे असा, संसारास कारणीभूत जे विषय-भोग त्यांस कंटाळलेला, कोणत्याही संकट समयींही पंचपरमेष्ठी-शिवाय इतरांस ह्मणजे जिनशासनदेवतांसही मनांत न आण-णारा, मद्यविरति वगैरे जे आठ मूलगुण त्यांचे अतिचार मूळा-सकट नाहींसे करणारा, उत्तर गुण स्वीकारण्याविषयीं उत्सुक झालेला व विषयसेवनाकरितां नसून केवळ देहरक्षणाकरितां न्याय्य

---

१ आदावेते स्फुटमिह गुणा निर्मला धारणीया ।
पापध्वंसि व्रतमपमल कुर्वता श्रावकीयम् ॥
कर्तुं शक्यं स्थिरमुरुभरं मन्दिरं गर्त्तपूरं ।
न स्थेयोभिर्दृढतममृते निर्मितं ग्रावजालैः ॥

अर्थ.—पापाचा ध्वंस करणारीं श्रावकाचीं व्रतें निर्मळ ठेवूं इच्छिणा-रानें प्रथम मद्यविरति वगैरे गुण निर्दोषपणें पाळिले पाहिजेत. त्याशिवाय पुढील व्रतें पाळिलीं जाणार नाहींत. मोठमोठ्या दगडांनीं निर्माण केलेलें घर चांगला खळगा काढून बळकट पाया घातलेला असल्याशिवाय स्थिर करणें शक्य होणार नाहीं.

अशी वृत्ति (कृषि वगैरे) धारण करणारा जो श्रावक तो दर्शनिक होय. असें एवंभूतनयाच्या अपेक्षेनें मानिलें आहे. ह्मणजे त्याला नैष्ठिक दर्शनिक श्रावक ह्मणण्यास कोणतीच हरकत नाहीं. व या श्लोकांतील पहिल्या चरणावरून नैगमनयाच्या अपेक्षेनें पाक्षिक श्रावकासही दर्शनिक पदवी देण्यास हरकत नाहीं.

आता, मद्यविरति वगैरे व्रतांच्या उद्योताकरितां, मद्यविक्रय वगैरे करूं नये हें सांगतात.

मद्यादिविक्रियादीनि नार्यः कुर्यान्न कारयेत् ॥
न चानुमन्येत मनोवाक्कायैस्तद्व्रतद्युते ॥ ९ ॥

अर्थ— मद्यविरति वगैरे जे आठ मूलगुण, ते निर्मल ठेवण्याकरितां, आर्य ह्मणजे दर्शनिक, त्यानें मद्य, मांस, मधु, नवनीत (लोणी) वगैरे पदार्थांचा विक्रय, उपदेश वगैरे करूं नये; सांगून करवूं नये; करणारांस बरें मानूं नये.

भजन्मद्यादिभाजस्त्रीस्तादृशैः सह संजसृन् ॥
भुक्त्यादौ चैति साकीर्त्ति मद्यादिविरतिक्षतिम् ॥१०

अर्थ— मद्यपान व मांसभक्षण वगैरे करणाऱ्या स्त्रियांशीं रत

---

१ कृषिं वणिज्यां गोरक्ष्यमुपायैर्गुणिन नृपम् ॥
लोकद्वयाविरुद्धा च धनार्था सश्रयेत्क्रियाम् ॥ २२ ॥

अर्थः—ज्याला द्रव्य पाहिजे त्यानें गुणी राजाच्या आश्रयास राहून, शेतकी, व्यापार, गोरक्षण वगैरे उपाय करावे. आणि इहलोकीं व परलोकीं विरुद्ध नसलेली क्रिया करावी. ह्मणजे धर्म संभाळून धन मिळवावें. कारण, इहलोकीं व परलोकीं सुख देणारा धर्मच आहे. केवळ देहाच्या रक्षणाकरितां कृषि वगैरे उद्योग करावे. म्हणजे विषयोपसेवनाकरितां करूं नयेत.

होणारा व तशा पुरुषांसह भोजन, शयन वगैरे करणारा मनुष्य, मद्यविरति वगैरे व्रतांपासून भ्रष्ट होतो व अपकीर्तीस पोंचतो. त्याची सर्वत्र निंदा होते.

या प्रमाणें मूलव्रतातिचार सामान्यपणें सांगून आतां मद्यविरति व्रताचे अतिचार टाळण्याकरितां सांगतात.

सन्धानकं त्यजेत्सर्वं दधि तक्रं द्व्यहोषितम् ॥
काञ्जिकं पुष्पितमपि मद्यव्रतम[illegible]ोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अर्थः—दर्शनिक श्रावकानें,–मद्यासारखे सर्व प्रकारचे मादक पदार्थ-(कुजत घालून किंवा शिजवून तयार केलेले पेय पदार्थ) दोन रात्रींच्या नंतरचें दहि व ताक आणि नासलेली तांदूळ नाचणे वगैरेची कांजी (अंबील) इत्यादि पदार्थ सेवन करूं नयेत. हीं सेवन केल्यास मद्यव्रतास अतिचार येतो. ['अपि' शब्दानें कांजी सुद्धां दोन रात्रींनंतरची सेवूं नये.]

आतां, मांसविरतीचे अतिचार सांगतात.

चर्मस्थमम्भः स्नेहश्च हिंग्वसंहृतचर्म च ॥
सर्वं च भोज्यं व्यापन्नं दोषः स्यादामिषव्रते ॥ १२ ॥

---

१ मद्यादिस्वादिगेहेषु पानमन्नं च नाचरेत् ॥
तदामत्रादिसम्पर्कं न कुर्वीत कदाचन ॥ २३ ॥

अर्थः—मद्य, मांस वगैरे सेवन करणाऱ्यांच्या घरीं अन्नपान आचरूं नये व त्यांचीं भांडीं वगैरे केंव्हाही शिवूं नयेत.

२ जायन्तेऽनन्तशो यत्र प्राणिनो रसकायिकाः ॥
सन्धानानि न वल्भ्यन्ते तानि सर्वाणि भाक्तिकाः ॥ २४ ॥

अर्थः—ज्यांत रसकायिक जीव अनंत उत्पन्न होतात अशीं सर्वप्रकारचीं पेयें दर्शनिक श्रावक पीत नाहींत.

अर्थः—चर्मपात्रांत ठेविलेलें जल, तेल, तूप व चर्मानें आच्छादिलेला हिंग, आणि नासलेलें सर्व प्रकारचें अन्न हीं सेवणें मांसविरतिव्रताचे अतिचार होत. [शिवाय, चर्मनिर्मित सूप चाळण वगैरे पात्रांतील कणीक घेऊं नये आणि तसेंच चर्मपात्रांत ठेविलेलें मीठ, आंबे वगैरे पदार्थही सेवूं नयेत. असें संस्कृतटीकेंत जाणविलें आहे.]

मधुव्रताचे अतिचार सांगतात.

प्रायः पुष्पाणि नाश्नीयान्मधुव्रतविशुद्धये ॥
वस्त्यादिष्वपि मध्वादिप्रयोगं नार्हति व्रती ॥ १३ ॥

अर्थः—मधुव्रताच्या विशुद्धीकरितां ह्मणजे त्यास अतिचार न येण्याकरितां; मधुत्यागी श्रावकानें, बहुतकरून कोणतींही फुलें खाऊं नयेत. 'प्रायः' या शब्दानें मधूक (मोहा) आणि भल्लातक (बिबा) वगैरेचीं फुलें शोधून पाहण्यास शक्य आहेत ह्मणून व नागकेसर वगैरेचीं फुलें शुष्क असतात ह्मणून तीं खाण्यास फारसा निषेध केलेला नाहीं. त्या प्रमाणेंच व्रती श्रावकानें वस्तिकर्म, पिंडिप्रदान, नेत्रांजन वगैरे करण्याच्या कामीं मधु, मांस व मद्य वगैरेचा उपयोग करूं नये. 'अपि' शब्दाचा अर्थ असा आहे कीं, देहास स्वास्थ्य व्हावें ह्मणून व वाजीकरण वगैरे करण्याकरितांही मद्यादिकाचा उपयोग करूंनये.

पंचोदुंबरविरति व्रताचे अतिचार टाळण्याचें सांगतात.

सर्वं फलमविज्ञातं वार्ताकादित्वदारितम् ॥
तद्वद्भल्लादिशिम्बीश्च खादेन्नोदुम्बरव्रती ॥ १४ ॥

अर्थः—उदुंबरत्यागी श्रावकानें, ज्याचें नांव ठाऊक नाहीं असें कोणतेंहि फळ खाऊं नये. डोरली (रानवांगी), सुपारी,

बोर वगैरे पदार्थ चिरून पाहिल्याशिवाय खाऊं नयेत. त्याच प्रमाणें पावटे, राजमाष (शेंगा) वगैरे पदार्थ फोडून चांगले पाहिल्याशिवाय खाऊं नयेत.

आतां, रात्रिभोजनत्याग व्रताचे अतिचार सांगतात.

मुहूर्त्तेऽन्त्ये तथाऽऽद्येऽन्हो वल्भाऽनस्तमिताशिनः ॥
गदच्छिदेऽऽप्याम्रघृताद्युपयोगश्च दुष्यति ॥ १५ ॥

अर्थः—सूर्यास्त होण्याच्या पूर्वीच भोजन करण्याचें व्रत ज्याला आहे अशा श्रावकानें दिवसाच्या पहिल्या व शेवटच्या मुहूर्तांत ह्मणजे सकाळीं दोन घटिकेच्या आंत व संध्याकाळीं सूर्यास्त होण्याच्या पूर्वी दोन घटिकेच्या आंत अन्न सेवन करूं नये. फारतर काय, रोगाच्या नाशाकरितां आम्र वगैरे फळें व तूप, दूध, पाणी वगैरे पदार्थ सेवणेंही दोष आहे. [मग, नीरोग अवस्थेंत सेवन करणें दोषाचें होईल हें सांगावयास नकोच. । इत्यपिशब्दार्थः ।]

आता, जलगालन व्रताचे अतिचार टाळण्यास सांगतात.

मुहूर्त्तयुग्मोर्ध्वमगालनं वा ।
दुर्वाससा गालनमम्बुनो वा ॥
अन्यत्र वा गालितशेषितस्य ।
न्यासो निपानेऽस्य न तद्व्रतेऽर्च्यः ॥ १६ ॥

अर्थः—एकदां गाळिलेलें असलें तरी त्यानंतर चार घटिकांनीं पुनः न गाळणें, मळकट कपड्यानें गाळणें व गाळल्यानंतर कापडांत उरलेलें पाणी शोधून आणिलें तेथें न टाकितां दुसऱ्या ठिकाणच्या पाण्यांत टाकणें, जमिनीवरच सांडणें हे जलगालन व्रताचे अतिचार होत.

आतां, दर्शनिक श्रावकानें सप्तव्यसनें टाळावींत ह्मणून उपदेश करण्याकरितां, त्यांपासून इहपरलोकीं होणारा अपाय उदाहरणांनें सांगतात.

द्यूताद्धर्मतुजो बकस्य पिशितान्मद्याद्यदूनां विप-।
च्चारोः कामुकया शिवस्य चुरया यद्ब्रह्मदत्तस्य च ॥
पापर्ध्या परदारतो दशमुखस्योच्चैरनुश्रूयते ।
द्यूतादिव्यसनानि घोरदुरितान्युज्झेत्तथाऽऽर्यस्त्रिधा १७

अर्थः--जुगारापासून युधिष्ठिराला, मांसभक्षणापासून बक-राजाला, मद्यपानापासून यादवांना, वेश्यासंगानें चारुदत्तश्रेष्ठीला, चौर्यकर्मानें शिवभूति ब्राह्मणाला, शिकारीनें ब्रह्मदत्तराजाला, आणि परस्त्रीगमनाभिलाषानें रावणाला मोठी विपत्ति आली हें परंपरेनें सर्वांच्या ऐकण्यांत आलें आहेच. याकरितां ज्यांना भयंकर पातकें ह्मणतात अशीं हीं जुगार वगैरे सात व्यसनें सत्पुरुषानें सर्वथा सोडून द्यावीं.

आतां, व्यसनशब्दाची निरुक्ति सांगून, उपव्यसनेंही टाळण्यास सांगतात.

जाग्रत्तीव्रकषायकर्कशमनस्कारार्पितैर्दुष्कृतै-।
श्चैतन्यं तिरयत्तमस्तरदपि द्यूतादि यच्छ्रेयसः ॥
पुंसो व्यस्यति तद्विदो व्यसनमित्याख्यान्त्यतस्तद्व्रतः
कुर्वीतापि रसादिसिद्धिपरतां तत्सोदरीं दूरगाम् ॥१८॥

अर्थः--सतत उदय पावलेले व दुर्निवार असे जे क्रोध वगैरे कषाय त्यांच्या योगानें कर्कश झालेला जो मनाचा परिणाम; त्यानें अर्पिलेल्या दुष्कृत्यांच्या योगानें, चैतन्यास झांकणारें व मिथ्यात्वास पोंचविणारें हें द्यूतादि व्यसन मनुष्यांस कल्याणापा-

सून परतावितें ह्मणून विद्वान् लोक त्याला व्यसन असें ह्मणतात. याकरितां द्यूतत्यागी श्रावकानें चित्तभ्रामक असे नानाप्रकारचे रस वगैरे सेवन करणें दूर करावें.

आतां, द्यूतविरति व्रताचे अतिचार टाळण्यास सांगतात.

दोषो होढाद्यपि मनोविनोदार्थं पणोज्झिनः ॥
हर्षामर्षोदयाङ्गत्वात्कषायो ह्यंहसेऽञ्जसा ॥ १९ ॥

अर्थः— पण ह्मणजे जुगार, तें ज्यानें सोडिलें आहे अशा मनुष्यानें मनोरंजनाकरितांही पैज मारणें (ईर्षेनें पळणें, उडीमारणें वगैरे) व तसले खेळ पाहाणें हा दोष आहे. कारण पैज मारण्यापासून व असले खेळ पाहण्यापासून हर्ष व क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होतात. आणि "कषाय ह्मणजे राग द्वेष रूप परिणाम हाच खरोखर पापाला कारण होतो." (अर्थांतरन्यास.)

आतां, वेश्याविरति व्रताचे अतिचार टाळण्यास सांगतात.

त्यजेत्तौर्यत्रिकासक्तिं वृथाट्यां षिङ्गसङ्गतिम् ॥
नित्यं पण्याङ्गनात्यागी तद्गेहगमनादि च ॥ २० ॥

अर्थः— वेश्याव्यसनाचा त्याग ज्यानें केला आहे अशा गृहस्थानें गीत, नृत्य व वाद्य यांच्या ठिकाणीं आसक्ति ठेवणें (पण जिनालयांत जिनगुणगायन, वादन व नर्तन करण्यास व बघण्यास हरकत नाहीं), विनाकारण रस्त्यानें हिंडणें, विटपुरुषाची संमति व वेश्यांच्या घरीं जाणें येणें, त्यांचा सत्कार वगैरे हीं केव्हांही करूं नयेत. (नित्यमित्यनेन सर्वदा अत्र व्रते यत्नं कुर्यात् । दुर्निर्वाहत्वादित्युपदिशति ।)

आतां, चौर्यविरति व्रताचे अतिचार सांगतात.

दायादाज्जीवतो राजवर्चसाद्‌गृह्णतो धनम् ॥
दायं वाऽपन्हुवानस्य क्वाचौर्यव्यसनं शुचि॥ २१ ॥

अर्थः— भाऊबंद जीवंत असून त्याचें द्रव्य राजसत्तेनें (जबरदस्तीनें) हरण करणाऱ्या श्रावकाचें अचौर्यव्रत कोठून शुद्ध असणार?

आतां, पापर्द्धिविरति व्रताचें अतिचार सांगतात.

वस्त्रनाणकपुस्तादिन्यस्तजीवच्छिदादिकम् ॥
न कुर्यात्त्यक्तपापर्द्धिस्तद्धि लोकेऽपि गर्हितम् ॥२२॥

अर्थः— मृगयेचा (शिकारीचा) ज्यानें त्याग केला आहे अशा गृहस्थानें वस्त्र, नाणीं, पुस्तक, काष्ठ, पाषाण इत्यादिकांवर कोरलेलीं प्राण्यांचीं चित्रें फोडून, फाडून किंवा पुसून नाश करूंनयेत. परमार्थ तर राहूंदेच. पण, व्यवहारांतसुद्धां असलें काम करणारांस लोक निंदितात.

आतां, परस्त्रीव्यसनत्याग व्रताचे अतिचार टाळण्यास सांगतात.

कन्यादूषणगान्धर्वविवाहादि विवर्जयेत् ॥
परस्त्रीव्यसनत्यागव्रतशुद्धिविधित्सया ॥ २३ ॥

अर्थः— परस्त्रीव्यसनाचा त्याग नावाचें व्रत शुद्ध ठेवण्याकरितां, कुमारीशीं गमन करूं नये, गांधर्व (गुरुजनांस न कळवितां एकमेकांच्या संमतीनें) विवाह करूं नये; व आपल्या विवाहाकरितां रूसूंनये.

सप्तव्यसनांपैकीं मद्य व मांस यांचे अतिचार पूर्वीं सांगितले आहेतच. आतां, वरील सर्व व्रतांच्या विशुद्धीकरितां एक विशेष नियम सांगतात.

व्रत्यते यदिहामुत्राप्यपायावद्यकृत्स्वयम् ॥

तत्परेऽपि प्रयोक्तव्यं नैव तद्व्रतशुद्धये ॥ २४ ॥

अर्थः— इहलोकीं व तसेंच परलोकींही अपाय (सुखध्वंस) करणारी व निंद्य अशी जी वस्तू आपण सोडून देतों ती अन्य पुरुषासहि आपण होऊन ऊपयोगास देवूं नये. असें केल्यानें, आपण त्या वस्तूविषयीं केलेलें व्रत शुद्ध असतें.

याप्रमाणें व्रतें पाळून ज्याला दर्शन प्रतिमा प्राप्त झाली आहे अशा श्रावकाला त्याच्या प्रतिज्ञांच्या निर्वाहाकरितां पुढील श्लोकांत उपदेश करितात.

अनारम्भवधं मुञ्चेच्चरेन्नारम्भमुध्दुरम् ॥
स्वाचाराप्रतिलोमेन लोकाचारं प्रमाणयेत् ॥ २५ ॥

अर्थः— तपश्चरण व संयम इत्यादिकांचें साधन जो आपला देह त्याच्या रक्षणाकरितां अवश्य तितक्या कृषि वगैरे क्रिये-शिवाय अन्यत्र प्राणिहिंसा करूं नये. स्वदेहरक्षणास पुरेल इतक्यापेक्षां अधिक आरंभ (कृषि वगैरे उद्योग) स्वतां आचरूं नयेत. कारण, तेणेंकरून परिग्रह अधिक वाढून आपल्या व्रतानुष्ठानास अडचण पडते. फार तर दुसऱ्याकडून करवावेत. आपल्या आचारास विरोध न येईल अशा रीतीनें लोकाचार (मालकाची सेवा, क्रय, विक्रय वगैरे) पाळावा.

व्युत्पादयेत्तरां धर्मे पत्नीं प्रेम परं नयन् ॥

---

१ पचुम्बरसहियाइ सत्तइ वसणाइ जो विवज्जेइ ॥
सम्मत्तविसुद्धमइ सो दसणसावयो भणियो ॥ २ ॥

अर्थः— पांच प्रकारचीं उदुंबराचीं फळें व सात व्यसनें हीं सोडून देऊन, ज्याची बुद्धि सम्यक्त्वानें शुद्ध झाली आहे तो दर्शन प्रतिमाधारी श्रावक होय असें सांगितलें आहे.

सा हि मुग्धा विरुद्धा वा धर्माद्भ्रंशयते तराम् ॥२६॥

अर्थः— आपल्या स्त्रीशीं स्नेहानें वागून तिला धर्ममार्गी चालण्यास निपुण करावें. कारण, ती जर धर्माची अजाणती असेल व आपलें प्रेम नसल्यामुळें विरुद्ध होईल; तर आपणास धर्मापासून भ्रष्ट व्हावें लागेल.

आता, स्त्रियाच्या विरोधाचें कारण सागतात.

स्त्रीणां पत्युरुपेक्षैव परं वैरस्य कारणम् ॥

तन्नोपेक्षेत जातु स्त्रीं वाञ्छल्लोकद्वये हितम् ॥२७॥

अर्थः— पतीनें स्त्रियांची उपेक्षा करणें हेंच कायतें त्यांच्या वैराचें मुख्य कारण आहे. ह्मणजे, पति जरी निर्धन असला किंवा कुरूपी असला तरी त्याचें प्रेम असलें पाहिजे; तें नसलें कीं विरोध उत्पन्न झालाच. ह्मणून, इहलोकीं व परलोकीं हित इच्छिणारानें केव्हांही स्त्रीची उपेक्षा करूं नये. तिच्याशीं स्नेहानें वागावें.

आता, स्त्रीनें पतीशीं कसें वागावें हें सागतात

नित्यं भर्तृमनीभूय वर्त्तितव्यं कुलस्त्रिया ॥

धर्मश्रीशर्मकीर्त्येककेतनं हि पतिव्रता ॥ २८ ॥

अर्थः—कुलस्त्रीनें सर्वदा पतीच्या मनास अनुसरून वागावें, त्याच्या आज्ञेंत असावें. अशी वागणारी जी स्त्री तीच पतिव्रता होय. आणि धर्म, लक्ष्मी, सुख व कीर्ति इत्यादिकांचें माहेर कोणतें ह्मणाल तर पातिव्रता स्त्रीच होय.

आतां, पुरुषानें परिमित कामसेवन करावें हें सांगतात.

भजेद्देहमनस्तापशमान्तं स्त्रियमन्नवत् ॥

क्षीयन्ते खलु धर्मार्थकायास्तदतिसेवया ॥ २९ ॥

अर्थ'— स्वतांची धर्मपत्नी झाली तरी तिच्या ठायीं अधिक आसक्ति न ठेवितां, देहाचा व मनाचा ताप शांत व्हावा इतक्याच प्रमाणानें अशाप्रमाणें तिचें सेवन करावें. अधिक सेवन केल्यास धर्म, अर्थ व देह यांचा नाश होतो.

आतां, सत्पुत्राची आवश्यकता दाखवितात.

प्रयतेत सधर्मिण्यामुत्पादयितुमात्मजम् ॥
व्युत्पादयितुमाचारे स्ववत्रातुमथापथात् ॥ ३० ॥

---

१ पुत्रोत्पादनविधिस्त्वगमष्टाङ्गहृदयोक्तः —

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ॥
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ १ ॥
वीर्यवन्त सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयो पुनः ॥
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ २ ॥
शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुल बहु ॥
घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भायार्त्तवं पुनः ॥ ३ ॥
लाक्षारसशशास्राभं धौतं यच्च विरज्यते ॥
शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथ ॥ ४ ॥
स्नेहैः पुंसवनै स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ॥
नर विशेषात्क्षीराद्यैर्मधुरौषधसंस्कृतै ॥ ५ ॥
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलै. समुपाचरेत् ॥
क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ ६ ॥
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ॥
पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते (?) यथा तथा ॥ ७ ॥
ऋतावतीते योनिः स्याच्छुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥

अर्थः— आपल्या स्त्रीच्या ठिकाणीं पुत्र उत्पन्न व्हावा म्हणून यत्न करावा, आणि आपणाप्रमाणेंच तोहि धर्माचरणांत निपुण व अमार्गापासून रक्षण करून घेण्यास समर्थ असा व्हावा म्हणूनही यत्न करावा. म्हणजे त्याला तसें शिक्षण द्यावें. कारण,—

विना सुपुत्रं कुत्र स्वं न्यस्य भारं निराकुलः ॥

मासेनोपचितं रक्तं दमनिभ्यामृतौ पुनः ॥ ८ ॥
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पक्षेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ॥ ९ ॥
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्शनम् ॥ १० ॥
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥ ११ ॥
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुरः पतिम् ॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रोऽथ निन्दिताः ॥ १२ ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ १३ ॥

हे तेरा श्लोक अष्टांगहृदय नांवाच्या वैद्यकांतले आहेत. हा अष्टांगहृदयग्रंथ जैनमहाकवि वाग्भट यानीं रचिला आहे. जगांत याच्या बरोबरीचा लोकमान्य वैद्यक ग्रंथ दुसरा नाहीं. याच्या आरंभीचे कांहीं श्लोक गाळून व मध्यें कोठें कोठें काहीं बाहेरचे श्लोक घालून हा ग्रंथ ब्राह्मणपंडितांनीं आपलासा करून घेतला आहे. चांगली वस्तू दिसली की ती आपलीशी करण्यास प्रयत्न करणें हा मनुष्याचा स्वभावच आहे. वाग्भट हे जैन होते याबद्दल पुष्कळ पुरावे मिळूं शकतात.

गृही सुशिष्यं गणिवत्प्रोत्सहेत परे पदे ॥ ३१ ॥

अर्थः— धर्माचार्य जसा संघपोषण करण्याचा आपला भार उत्तम शिष्यावर टाकून, मोकळ्या मनाचा होऊन उत्कृष्ट पद प्राप्त करून घेण्यास उद्योग करितो; त्याप्रमाणें हा दर्शनिक गृहस्थ व्रतिकप्रतिमा किंवा वानप्रस्थ वगैरे आश्रम प्राप्तकरून घेण्यास- सुपुत्र असल्याशिवाय कोणावर बरें भार टाकून मोकळ्या मनाचा होऊन- उद्योग करील?

आतां, चालू अर्थाचा उपसंहार करून, व्रतिक प्रतिमेस चढण्याची योग्यता सांगतात.

दर्शनप्रतिमामित्थमारुह्य विषयेष्वरम् ॥
विरज्यन्सत्वसज्जः सन्व्रतीभवितुमर्हति ॥३२॥

अर्थः—पाक्षिकावस्थेच्या अपेक्षेनें किंवा आपल्या पूर्वीच्या अवस्थेच्या अपेक्षेनें आतिशयेंकरून- दर्शनप्रतिमेस पूर्णपणें चढून- विषयांच्या ठिकाणीं विरक्त झालेला व धैर्य वगैरे सात्विक भावानें युक्त असा झालेला जो श्रावक तो व्रती होण्यास ह्मणजे व्रतें स्वीकारण्यास योग्य होतो. इति भद्रम् ॥

॥ इत्याशाधरविरचिते सागारधर्मामृते तृतीयोऽध्यायः ॥

अध्याय तिसरा समाप्त.

ॐ

॥ सागारधर्मामृतम् ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ व्रतिकप्रतिमां वर्णयति ॥

सम्पूर्णदृग्मूलगुणो निःशल्यः साम्यकाम्यया ॥
धारयन्नुत्तरगुणानक्षूणान् व्रतिको भवेत् ॥ १ ॥

अर्थ–ज्याचें सम्यक्त्व पूर्ण म्हणजे अखंड अर्थात् निर्दोष आहे आणि मद्यविरति वगैरे मूल गुण अखंड आहेत; व मिथ्यात्व, माया (वंचना, कपट) आणि निदान (करीत असलेल्या

तप·सयमाद्यनुभावेन काक्षाविशेषो निदानम्। तत् द्वेधा प्रशस्तेतरभेदात्। प्रशस्त पुनर्द्विविधम्। विमुक्तिससारनिमित्तभेदात्। तत्र विमुक्तिनिमित्त कर्मक्षयाद्याकाङ्क्षा ॥ उक्तच----

तपश्चरण, सयम इत्यादिकाच्या योगानें कोणत्यातरी इष्टफलाची इच्छा करणें याचें नाव निदान. तें दोन प्रकारचें आहे; एक प्रशस्त दुसरें अप्रशस्त. त्यातही प्रशस्त दोन प्रकारचें आहे; एक मुक्तीला कारण, दुसरें संसाराला कारण. कर्मक्षयाची आकांक्षा करणें हें विमुक्ति-निमित्त (मुक्तीला कारण) प्रशस्त नांवाचें निदान होय. या विषयीं उक्तश्लोक आहे तो असा—

कर्मव्यपाय भवदुःखहानिं बोधिं समाधिं जिनबोधसिद्धिम् ॥
आकांक्षित क्षीणकषायवृत्तेर्विमुक्तिहेतु· कथित निदानम् ॥ १ ॥

अर्थ—ज्याचे कषाय म्हणजे क्रोध, मान, माया, लोभ हे क्षीण झाले आहेत अशा पुरुषानें,- कर्माचा नाश, संसार दुःखाची हानि, सद्बोध समाधि आणि केवलज्ञानाची सिद्धि व्हावी अशी इच्छा धरणें याला

तपश्चरणादिकाचें अमुक एक फल प्राप्त व्हावें अशी इच्छा) हीं तीन शल्यें ज्याला नाहींत अथवा ज्यानें नाहींशीं केलीं आहेत;

विमुक्तिनिमित्त नावाचें निदान ह्मणतात.

जिनधर्मसिद्ध्यर्थं तु जात्याद्याकाङ्क्षणं संसारनिमित्तम् ॥

जिनधर्मसिध्दीकरिता उत्तमजाती वगैरेची इच्छा करणें याला संसार-निमित्तनिदान ह्मणतात.

जातिं कुलं बन्धविवर्जितत्वं दरिद्रता वा जिनधर्मसिध्द्यै ॥
प्रयाचमानस्य विशुद्धवृत्ते संसारहेतुर्गदितं निदानम् ॥ २ ॥

अर्थ—उत्तमजाती, उत्तमकुल, बंधापासून मुक्ति व जिनधर्मसिद्धी-करितां दारिद्य ह्याची विशुध्दवृत्तीच्या मनुष्याला जी इच्छा होते ती संसारनिमित्तनिदान असें समजावें. तसेंच अप्रशस्त निदानही ' भोगार्थ-निदान आणि मानार्थनिदान ' असें दोन प्रकारचें आहे. घातकत्वनि-दानाचा मानार्थनिदानामध्यें अंतर्भाव होत असल्यामुळें तें निराळें मान-ण्याचें कारण नाहीं. आतां या वर सांगितलेल्या निदानापैकीं ' विमुक्ति-निदान ' हें ११ प्रतिमेमध्ये असलेल्या जीवास उपकारक आहे परंतु पुढील तीन निदानें (संसारहेतुनिदान, भोगार्थनिदान, आणि मानार्थनिदान.) साक्षात् व परंपरेनें जन्ममरण दुःखाला कारणीभूत असल्यानें केव्हाही बरीं नव्हेत. कारण—

मोक्षेऽपि मोहादभिलाषदोषो विशेषतो मोक्षनिषेधकारी ॥
यतस्ततोऽध्यात्मरतो मुमुक्षुर्भवेत्किमन्यत्र कृताभिलाषः ॥ ३ ॥

अर्थ—मोहामुळें मोक्षाविषयींही जरी एखाद्यास अभिलाष उत्पन्न झाला तर निश्चयानें तो अभिलाषी जीव मोक्षापासून भ्रष्ट होतो, ह्मणून मुमुक्षु जीवानें निरंतर अध्यात्मरत असावें. दुसऱ्या कशाचाही अभि-

आणि राग व द्वेष हे विकार नाहींसे व्हावेत अशा बुद्धीनें अति-चाररहित असे उत्तरगुण (अहिंसा वगैरे व्रतें) धारण करणारा जो गृहस्थ तो ' व्रतिक ' होय.

आतां, तीन शल्यें काढून टाकण्याचा हेतु सांगतात.

सागारो वानगारो वा यन्निःशल्यो व्रतीष्यते ॥
तच्छल्यवत्कुदृङ्मायानिदानान्युद्धरेद्धृदः ॥ २ ॥

अर्थः—गृहस्थ असो कीं यती असो, जो शल्यरहीत असेल तोच व्रती समजावा. येथें असें समजावयाचें कीं, शल्य नाहींसें झाल्यावरच व्रतांच्या संबंधानें मनुष्य व्रती म्हटला जातो. अंतःकरणांत शल्य असून अहिंसा वगैरे व्रतें पाळण्यानेंच त्याला व्रती म्हणतां येणार नाहीं. जसें— ज्याच्या येथें दूध आणि तूप यांची समृध्दि आहे त्याला गोमान् (गायीवाला) म्हणतात आणि पुष्कळ गायी असूनहि जर दूधतूप नाहीं तर त्याला गोमान् म्हणत नाहींत त्याप्रमाणें जो शल्यरहित आहे तो हिंसादि पातकें करीत नसला तरी त्याला व्रती म्हणतां येणार नाहीं. तर जो निःशल्य आहे तोच व्रती होय. म्हणून अंगांत बोंचणारा कांटा जसा आपण काढून टाकितों त्याप्रमाणें व्रतार्थी मनुष्यानें मिथ्यात्व माया आणि निदान हीं तीन्ही शल्यें हृदयांतून काढून टाकावीं.

आतां शल्यसहित व्रतांस धिक्कारतात.

आभान्त्यसत्यदृङ्मायानिदानैः सहचार्यतः ॥
यान्यव्रतानि व्रतवत् दुःखोदर्काणि तानि धिक् ॥ ३ ॥

लाष करणें बरें नाहीं । असें सांगितलें आहे. या प्रमाणें वर सांगितलेल्या शल्यत्रयापासून जो निघून गेला (शल्यत्रयानें रहित झाला) तो निःशल्य समजावा.

अर्थः—असत्यदृक् ह्मणजे विपरीतश्रद्धान अर्थात् मिथ्यात्व, माया आणि निदान यांसह असलेलीं जीं अव्रतें व्रताप्रमाणें भासतात तीं परलोकीं दुःख देणारीं आहेत. त्यांचा धिक्कार असो !

आतां उत्तरगुण सांगतात.

पंचधाणुव्रतं त्रेधा गुणव्रतमगारिणाम् ॥
शिक्षाव्रतं चतुर्धेति गुणाः स्युर्द्वादशोत्तरे ॥ ४ ॥

अर्थ;—पांच अणुव्रतें तीन गुणव्रतें आणि चार शिक्षाव्रतें मिळून हीं बारा व्रतें गृहस्थांचे उत्तरगुण होत. मद्यविरति वगैरे आठ गुण प्रथम धारण करूनच हीं व्रतें धारण करावयाचीं असतात ह्मणून यांना " उत्तरगुण " ह्मणतात. महाव्रतांच्या अपेक्षेनें लघु असणारीं तीं अणुव्रतें होत. हीं पांचच आहेत असें बहुमत आहे. क्वचित् रात्रिभोजनत्याग हें सहावें अणुव्रत मानिलें आहे. अणुव्रतांला वाढविणारीं तीं गुणव्रतें होत. शिक्षेकरितां ह्मणजे दुर्व्यापारापासून निवृत्ति होण्याच्या संवयीकरितां जें व्रत ह्मणजे नियम असा एक अर्थ होतो. कारण इंद्रियांना दुर्व्यापारापासून परतविण्याचा अभ्यास देशावकाशिक वगैरे नियमांच्या योगानें केला पाहिजे. शिक्षाव्रत या शब्दाचा वर लिहिल्याप्रमाणें अर्थ केला आहे म्हणून हें व्रत अणुव्रताहून भिन्न आहे असें सिद्ध होतें.

उक्तंच चारित्रसारे—

१ वधादसत्याच्चौर्याच्च कामाद्ग्रन्थान्निवर्त्तनम् ॥
पञ्चधाणुव्रतं रात्र्यभुक्तिः षष्ठमणुव्रतम् ॥ ४ ॥

अर्थ—हिंसा, लबाडी, चोरी, मैथुन, आणि परिग्रह ह्यांचा त्याग करणें ही पांच अणुव्रतें आहेत, आणि रात्रीं न जेवणें हें सहावें अणुव्रत आहे.

कारण, अणुव्रतें बहुतकरून यावज्जीव पाळावीं असें आहे. दुसरा प्रकार- शिक्षा ह्मणजे विद्याग्रहण हेंच मुख्य ज्यामध्यें आहे असें व्रत असाही शिक्षाव्रत या शब्दाचा अर्थ होतो. कारण, देशावकाशिकादि नियमही विद्योपार्जनानें श्रुतज्ञानभावनारूप जो एक विलक्षण परिणाम होतो त्यानेंच निर्वाह्य आहेत ह्मणजे देशावकाशिकादि नियमांना तरी श्रुतज्ञानभावनारूप विद्योपार्जनानें उत्पन्न होणाऱ्या विलक्षण परिणामामुळेंच व्रतत्व आलें आहे.

आता, अणुव्रतांचें लक्षण व भेद सांगतात.

॥ विरतिः स्थूलवधादेर्मनोवचोऽङ्गकृतकारितानुमतैः ॥
॥ क्वचिदपरेऽप्यननुमतैः पंचाहिंसाद्यणुव्रतानि स्युः ॥

अर्थः—स्थूलवधादिकांपासून (स्थूलहिंसा, स्थूलानृत, स्थूलस्तेय, स्थूलाब्रह्म व स्थूलपरिग्रह यांतील प्रत्येकापासून) मन, वाणी व शरीर यांतील प्रत्येकांचीं- करणें, करविणें व अनुमति देणें यांच्यायोगानें जी निवृत्ति होणें तिला अणुव्रत असें ह्मणतात अर्थात् तीं अणुव्रतें " अहिंसा, सूनृत, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह " अशीं पांच आहेत हें सिद्धच आहे. गृहवासापासून निवृत्त झालेल्या श्रावकांचीं पांच अणुव्रतें आहेत. आणि गृहवासनिरत असलेल्या श्रावकाचे ठिकाणीं अनुमतिवांचून राहिलेल्या सहा प्रकारांनीं अणुव्रतें होतात. कारण, गृहवासनिरतश्रावकाच्या पुत्रादिकांनीं हिंसा केली असतां अगर करविली असतां त्याला गृहीश्रावकाची अनुमति नाहीं असें ह्मणतां येत नाहीं. ह्मणून, गृहीश्रावकानें अनुमति सोडून राहिलेल्या सहा प्रकारांनींच अणुव्रत करावयाचें आहे. याचें कारण असें आहे कीं, आपले शक्तीप्रमाणें होण्यासारखें असेल तें व्रत

केलें असतां तें सुखानें करितां येतें, व त्यापासून करणाराचें कल्याणही होतें. या श्लोकांतील मन, वाणी आणि काया या तिन्हींचा करणें, करविणें व अनुमति देणें या तिन्हींशीं एक, दोन, तीन अशा रीतीनें संबंध केला असतां होणारा विस्तार म्हणजे निवृत्तीचे प्रकार ४९ ते पुढें लिहिल्याप्रमाणें:— हिंसा न करणें तें मनानें न करणें, २ वाणीनें न करणें, ३ शरीरानें न करणें, ४ मनानें व वाणीनें न करणें, ५ मनानें व शरीरानें न करणें, ६ व वाणी आणि शरीरानें न करणें आणि ७ मन, वाणी व शरीर या तिहींनीं मिळून न करणें हे न करण्याचे सात प्रकार झाले. तसेच न करविणें व अनुमति न देणें याचेही सात सात प्रकार होतात. तसेच हिंसा न करणें व न करविणें तें १ मनानें २ वाणीनें ३ शरीरानें तसेंच ४ मन व वाणी या दोहोंनीं ५ मन व शरीर या दोहोंनीं व ६ वाणी व शरीर या दोहोंनीं तसेंच ७ मन, वाणी व शरीर या तीहींनीं मिळून.- याचप्रमाणें करणें व अनुमति देणें या दोहींचे मिळून सात व करविणें व अनुमति देणें या दोहींचे मिळून सात असे एकंदर ४९ झाले. हे वर सांगितलेले निवृत्तीचे एकोनपञ्चाशत् (४९) प्रकार भूत, वर्तमान व भविष्य या तीन्ही कालासंबंधी असल्यानें ते त्रिगुणित केले असतां १४७ एकशे सत्तेचाळीस होतात. ते असे:—- पूर्वी केलेल्या एकोनपन्नास प्रकारच्या हिंसेची निंदा (पश्चात्ताप) करणें, वर्तमानकालीं एकोनपन्नास प्रकारें हिंसेपासून निवृत्त होणें आणि भविष्यकालीं एकोनपन्नास प्रकारची हिंसा न करण्याविषयीं निश्चय करणें मिळून एकशे सत्तेचाळीस. हे एकशे सत्तेचाळीस भेद जे वर

दाखविले आहेत ते फक्त अहिंसा व्रताचे दाखविले आहेत, बाकी राहिलेल्या सूनृत, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व परिग्रह यांचेही प्रत्येकाचे भेद इतकेच (१४७) आहेत, ते विस्तारभयामुळें येथें दाखविले नाहींत. वर जे मनानें, वाणीनें, शरीरानें असे भेद दाखविले आहेत, त्यांतील युग्माचे व त्रिकाचे कांहीं प्रकार घेऊन ते कसे संभवतात तें स्पष्ट करून दाखवितात.

स्थूलहिंसा आपण स्वतः मनानें, वाणीनें व शरीरानें करीत नाहीं व दुसऱ्याकडूनही करवीत नाहीं तसेंच स्थूलहिंसा मनानें व वाणीनें करीत नाहीं व करवीत नाहीं किंवा मनानें व शरीरानें अथवा वाणीनें व शरीरानें असे न करण्याचे प्रकार झाले. यांत जेव्हां मनानें व वाणीनें करीत नाहीं व करवीत नाहीं त्या वेळीं मनानें त्याचें चिंतवन न करतां व वाणीनेंही हिंसकाशीं न बोलतां उन्मत्ताप्रमाणें शरीराच्या दुष्ट व्यापारांनीं हिंसा करतो. तसेंच ज्या वेळीं मनानें व शरीरानें हिंसा करीत नाहीं व करवीत नाहीं तेव्हां मनानें तीविषयीं प्रवृत्त न होतां व शरीरानें कोणत्याही प्रकारचे दुर्व्यापार न करतां केवळ वाणीनेंच मारतों व मारवितों असें बोलतो, ज्या वेळीं वाणीनें व शरीरानें करीत नाहीं व करवीत नाहीं त्या वेळीं मनानेंच हिंसा करण्याचा व करविण्याचा संकल्प करितो. वर दाखविलेल्या प्रकारामध्यें अनुमति ही सर्वत्र आहे असें जाणावें. याप्रमाणेंच

पंगुकुष्ठिकुणित्वादि दृष्ट्वा हिंसाफलं सुधी ॥
निरागस्त्रसजन्तूना हिंसा संकल्पतस्त्यजेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—पांगळेपणा, कोड, किंवडेपणा हीं सर्व हिंसेचीं फळें आहेत असें जाणून बुद्धिवंतानें निरपराधी त्रस जीवांची हिंसा करूं नये.

राहिलेले प्रकारही जुळवावेत. या श्लोकांत स्थूलहिंसा असें पद घातलें आहे; त्यांत स्थूल हें पद लक्ष्य आहे; त्यायोगानें नि-रपराधजीवहिंसादेखील स्थूलहिंसा या शब्दानें घेता येते आणि ह्मणूनच ‘ दंडो हि केवलो लोकमिमं चामुं च रक्षति ॥ राज्ञा शत्रौ च पुत्रे च यथा दोषं समं धृतः ॥ अर्थः— राजानें त्याचा शत्रू असो अथवा पुत्र असो त्याच्या दोषाला अनुरूप दंड केला असतां तो दंड राजाच्या इहपर उभयलोकांचें रक्षण करितो, या वचना-वरून अपराध्यास योग्य दंड करणाऱ्या चक्रवर्ती राजांचीदेखील अणुव्रतें संपूर्ण झालीं असा पुराणांतील कथांचा विरोध येत नाहीं. कारण त्या चक्रवर्ती राजांनीं तरी आपल्या पदवीला व शक्तीला अनुसरून अणुव्रतें करण्याचा संकल्प केला होता हें सिद्ध आहे.

आतां, स्थूल या विशेषणाचें प्रयोजन सांगतात.

स्थूलहिंस्याद्याश्रयत्वात् स्थूलानामपि दुर्दृशाम् ॥
तत्त्वेन वा प्रसिद्धत्वाद्वधादि स्थूलमिष्यते ॥ ६ ॥

अर्थ—हिंसा (वध), अनृत (खोटें बोलणें), स्तेय (चोरी), अब्रह्मचर्य (स्त्रीसंभोग) परिग्रह (द्रव्यादिकांचा संग्रह) हीं पांच पापकर्में [आचार्यांनां] स्थूल असेंच इष्ट आहेत. कारण, वर सांगितलेलीं हिंसादिक पांच पापकर्में ज्यांच्या आश्रयानें होतात त्या सर्व वस्तु (ज्यांची हिंसा करावयाची ज्याच्याशीं खोटें बोलावयाचें, जें चोरावयाचें, ज्या स्त्रीचा संभोग करावयाचा व ज्यांचा संग्रह करावयाचा,) स्थूल असाव्या पाहिजेत. ह्मणून, अथवा सूक्ष्मज्ञानशून्य अशा मिथ्यादृष्टि लोकांमध्यें स्थूल-जीवांच्या हननादिकालाच हिंसा वगैरे ह्मणतात. ह्मणून हिंसादि

शद्बांच्या मागें स्थूल ह्या पदाचा योग केला आहे. तात्पर्य– अणुव्रतांमध्यें ' स्थूलहिंसा, स्थूलानृत, स्थूलस्तेय, स्थूलाब्रह्म, व स्थूलपरिग्रह ' या पांच पापकर्मांच्या निवृत्तीचें ग्रहण केलें आहे.

आतां, अणुव्रत कोणास होतें हें सांगतात.

शान्ताद्यष्टकषायस्य संकल्पैर्नवभिस्त्रसान् ॥
अहिंसतो दयार्द्रस्य स्यादहिंसेत्यणुव्रतम् ॥ ७ ॥

अर्थ—पहिले ह्मणजे अनंतानुबंधी क्रोध, मान, माया, लोभ व अप्रत्याख्यानावरण क्रोध, मान माया, लोभ हे आठ कषाय ज्याचे नष्ट झाले आहेत किंवा ज्यानें नाहींसे केले आहेत असा, नऊ प्रकारच्या संकल्पांनीं त्रस (द्वींद्रिय, त्रींद्रिय, चतुरिंद्रिय, पंचेंद्रिय) जीवांचा वध न करणारा असा जो दयाळु [करुणेनें ज्याचें अन्तःकरण मृदु झालें आहे ह्मणजे कारण असूनहि कदाचित् स्थावर जीवांचा घात करण्याचा प्रसंग आला असतांना ज्याला दया येते तो दयाळु] असा जो भव्यात्मा त्याचें अहिंसा नांवाचें अणुव्रत सिद्ध होतें ह्मणजे तो अहिंसा अणुव्रत पाळण्याला अधिकारी आहे.

वर सांगितलेले हिंसा न करण्याच्या संकल्पाचे नऊ प्रकार मन, वाणी आणि शरीर यांतील प्रत्येकाशीं न करणें न करविणें व अनुमति न देणें या तिन्हींचा योग केला असतां होतात. ते असेः— (१) मी मनानें त्रसजीवांची हिंसा करीत नाहीं ह्मणजे त्यांना मारावें असें मनांत आणीत नाहीं. (२) मनानें हिंसा करवीत नाहीं ह्मणजे दुसऱ्याकडून हिंसा करवावी असें मनांत आणीत नाहीं. (३) मनानें हिंसेला अनुमति देत नाहीं ह्मणजे दुसऱ्यानें हिंसा केली असतां त्यानें फार चांगलें केलें

असें मनांत आणीत नाहीं. (४) मी वाणीनें हिंसा करीत नाहीं ह्मणजे मी हिंसा करितों असे शब्द उच्चारीत नाहीं. (५) वाणीनें हिंसा करवीत नाहीं ह्मणजे दुसऱ्याला तूं हिंसा कर असें सांगत नाहीं, (६) वाणीनें हिंसेला अनुमति देत नाहीं ह्मणजे दुसरा मनुष्य हिंसा करीत असतां "हें तूं फार चांगलें करतोस" असे शब्द उच्चारीत नाहीं. (७) शरीरानें हिंसा करीत नाहीं ह्मणजे हिंसा करण्याकरितां मूठ वळणें वगैरे करीत नाहीं, (८) शरीरानें हिंसा करवीत नाहीं ह्मणजे हिंसा करण्याविषयीं खुणेनें सुचवीत नाहीं, (९) आणि शरीरानें हिंसेला अनुमति देत नाहीं ह्मणजे हिंसा करण्याविषयीं दुसरा प्रवृत्त झाला असतां टाळ्या अथवा चुटक्या वाजवून आपली अनुमति आहे असें सुचवीत नाहीं असे संकल्पाचे नऊ प्रकार होतात.

इमं सत्त्वं हिनस्मीमं हिन्धि हिन्ध्येष साध्विममू ॥
हिनस्तीति वदन्नाभिसन्दध्यान्मनसा गिरा ॥ ८ ॥
वर्त्तेत न जीववधे करादिना दृष्टिमुष्टिसन्धाने ॥
न च वर्त्तयेत्परं तत्परे न खचोटिकादि न च रचयेत् ॥९॥

अर्थ—गृहवासापासून निवृत्त झालेल्या श्रावकानें, पुढें असलेल्या या जीवाला मी मारतों असें केव्हांहि मनांत आणूं नये व मुखानेंहि उच्चारूं नये. तसेंच या जीवाला तूं मार असें व या जीवाला हा मारीत आहे हें फार चांगलें आहे असेंहि मनांत आणूं नये व वाणीनेंहि उच्चारूं नये. तसेंच त्या श्रावकानें जीववधाकरितां त्या जीवाकडे क्रूर दृष्टीनें पाहणें व मूठ वळणें हेंहि करूं नये. आणि पुस्तक वगैरे उपकरण वस्तु घेतांना हिंसा होऊं नये ह्मणून

नीट पाहून घ्यावीं. तसेंच जीववधाकरितां दुसऱ्या मनुष्याची प्रवृत्ति करूं नये. आणि जीववधाविषयीं स्वतः प्रवृत्त झालेल्यास पाहून आपण टाळ्या किंवा चुटके वाजविणें हेंहि करूं नये. याप्रमाणें गृहवासनिवृत्त झालेल्या श्रावकाचें अहिंसाणुव्रत सांगितलें.

आता गृहवासनिरत असलेल्या श्रावकाचें अहिंसाणुव्रत सांगतात.

॥ इत्यनारम्भजां जह्याद्धिंसामारम्भजां व्रती ॥
॥ व्यर्थस्थावरहिंसावद्यतनामावहेद्गृही ॥ १० ॥

अर्थः— वर गृहवासापासून निवृत्त झालेल्या श्रावकाला उद्देशून सांगितल्याप्रमाणें गृहस्थश्रावकानें बसणें, उठणें वगैरे पासून होणाऱ्या हिंसेचाहि त्याग करावा म्हणजे बसणें, उठणें वगैरे सावधगिरीनें करावें. कारण, गृहकार्याणि सर्वाणि दृष्टि-

१ आसन शयन यान मार्गमन्यच्च वस्तुयत् ॥
अदृष्ट तत्र सेवेत यथाकाल भजन्नपि ॥ १ ॥

अर्थ —आसन, शयन, वाहन, मार्ग अथवा दुसरी कोणतीही वस्तु यांचे योग्यकाळीं देखील नीट पाहिल्यावाचून ग्रहण करू नये.

२ हिंसा द्वेधा प्रोक्ताऽऽरम्भानारम्भभेदतो दक्षैः ॥
गृहवासतो निवृत्तो द्वेधापि त्रायते तां च ॥ ६ ॥
गृहवाससेवनरतो मन्दकषायः प्रवर्तितारम्भः ॥
आरम्भजां स हिंसां शक्नोति न रक्षितुं नियतम् ॥ ७ ॥

अर्थ.— हिंसा दोन प्रकारची आहे. पहिली आरंभहिंसा व दुसरी अनारंभहिंसा. जो गृहवासापासून दूर झाला आहे तो दोन्ही हिंसा करीत नाहीं. कृषि वगैरे जीवनव्यापार करणारा आणि ज्याचे क्रोधादि कषाय मंद झाले आहेत असा गृहस्थ कृष्यादिकापासून होणाऱ्या हिंसेचें निवारण करूं शकत नाहीं, असा नियम आहे. अर्थात् तो गृहस्थ अनारंभहिंसेचा त्याग करूं शकतो.

पूतानि कारयेत् । ह्मणजे सर्व गृहकृत्यें नीट पाहून करावीं असें सांगितलें आहे. तसेंच ज्याप्रमाणें विनाकारण एकेंद्रियजीवाची हिंसा न होण्याविषयीं सावधगिरी ठेविली जाते त्याचप्रमाणें कृष्यादिकापासून ह्मणजे जमीन नांगरणें, खुरपणें वगैरे पासून होणाऱ्या जीववधाबद्दल (जेणेंकरून फारशी हिंसा न होईल अशा रीतीनें) दक्ष असावें.

आतां एकेंद्रियजीवाचादेखील वध न करण्याविषयीं सांगतात.

॥ यन्मुक्त्यङ्गमहिंसैव तन्मुमुक्षुरुपासकः ॥

॥ एकाक्षवधमप्युज्झेद्यः स्यान्नावर्ज्यभोगकृत् ॥ ११ ॥

अर्थः— ज्याअर्थी एकेंद्रियादि सर्व जीवांच्या हिंसेपासून निवृत्त होणें हें मुख्य मोक्षाचें साधन आहे त्याअर्थी मुक्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या श्रावकानें त्रसहिंसेप्रमाणें एकेंद्रियजीवांच्या हिं-

---

१ जे तसकाया जीवा पुव्वुद्दिट्ठा ण हिंसिदव्वा ते ॥
एइंदियावि णिक्कारणेण पढम वद थूळम् ॥ ८ ॥

अर्थः— पूर्वीं सांगितलेले जे त्रसकायिक जीव ते मारूं नयेत; आणि कारणावांचून एकेंद्रिय जीवही मारूं नयेत हें पहिलें स्थूलव्रत (अहिंसाणुव्रत) होय.

स्तोकैकेन्द्रियघातात् गृहिणां सम्पन्नयोग्यविषयाणाम् ॥
शेषस्थावरमारणविरमणमपि भवति कर्तव्यम् ॥ ९ ॥
भूपय.पवनाग्नीनां तृणादीनां च हिंसनम् ॥
यावत्प्रयोजन स्वस्य तावत्कुर्यादजन्तुजित् ॥ १० ॥

अर्थ — ज्यांनीं एकेंद्रिय जीवांचा फारसा वध न करितां सेवण्यास योग्य असे पदार्थ संपादन केले आहेत अशा गृहस्थानीं विनाकारण स्थावर-जीवाचीहि हिंसा करूं नये. पृथ्वी, अप्, वायु, अग्नि आणि वनस्पति कायिक जीवाचा वध अहिंसकानें आपल्या उपयोगापुरताच करावा.

सेचाहि त्याग अवश्य करावा. (मुक्तीची इच्छा न करणाऱ्याला हा नियम लागू नाहीं.) त्यांत अवश्य संग्राह्य अशा भोग्य वस्तूंच्या संपादनाकरितां होणारा एकेंद्रियजीवांचा वधमात्र त्याग केलाच पाहिजे असें नाहीं.

आतां संकल्पपूर्वक हिंसेविषयीं सांगतात.

गृहवासो विनाऽऽरम्भान्नचारम्भो विना वधात् ॥
त्याज्यः स यत्नात्तन्मुख्यो दुस्त्यजस्त्वानुषङ्गिकः १२

अर्थः—जमीन नांगरणें वगैरे हें जीविकेचें मुख्य साधन असल्यामुळें, गृहस्थश्रावकाचें त्यावांचून जीवन होणें शक्य नाहीं व तें कर्षणादिकर्म हिंसेवांचून होणें शक्य नाहीं. म्हणून "मी मांसादिकांच्या इच्छेनें या जीवाचा वध करितों" असा संकल्प करून जी जीवहिंसा करावयाची, तिचा अवश्य सर्व प्रयत्नांनी त्याग करावा. आनुषंगिक म्हणजे नांगरणें, खुरपणें वगैरेमध्यें होणाऱ्या हिंसेचा त्याग करणें हें गृहस्थश्रावकास अशक्य आहे.

आतां गृहस्थानेंही सर्वदां हिंसेचा त्याग करण्याचा प्रयत्न करीत असावें हें सांगतात.

दुःखमुत्पद्यते जन्तोर्मनः संक्लिश्यतेऽस्यते ॥
तत्पर्यायश्च यस्यां सा हिंसा हेया प्रयत्नतः ॥ १३ ॥

अर्थः— हिंसा करण्यानें ज्याची हिंसा होते, त्या जीवास शारीरिक दुःख फार होतें व मनासही मोठे क्लेश होतात आणि त्याला प्राप्त झालेल्या पर्यायाचा (जन्माचा) नाश होतो म्हणून गृहस्थ श्रावकानेंही तिचा त्यागच करण्याचा प्रयत्न करावा.

यापुढील ग्रंथ अणुव्रत करण्याविषयीं उपदेशाकरितां आहे. त्यांत आंता अणुव्रत करणाऱ्या श्रावकास उद्देशून सांगतात.

सन्तोषपोषतो यः स्यादल्पारम्भपरिग्रहः ॥
भावशुद्ध्येकसर्गोऽसावहिंसाणुव्रतं भजेत् ॥१४॥

अर्थ--जो श्रावक, सहज सन्तोषवृत्तीच्या आधिक्यापुळें कृष्यादि-कर्मं अगदीं स्वल्प करितो व ज्याचा परिग्रहही (हे माझें आहे व मी यांचा आहे अशी बुद्धी ज्यांच्याविषयीं आहे असा भार्या वगैरे पदार्थ) स्वल्प आहे. असा आहे व अंतःकरणशुद्धीविषयीं ज्याचा दृढ निश्चय झालेला आहे त्यानें अहिंसा नामक अणुव्रत करावें.

आता पाच प्रकारचे अतिचार आपल्याकडून न होऊं देता 'वाङ्म-नोगुप्त्यादिस्वरूप' पाच प्रकारच्या भावनानीं अहिंसाणुव्रत साधावें असें सागतात.

मुञ्चन्बन्धं वधं छेदमतिभाराधिरोपणम् ॥
भुक्तिरोधं च दुर्भावाद्भावनाभिस्तदा विशेत् ॥१५॥

अर्थ---दुष्टहेतूनेंही करण्यास योग्य असलेल्या बंधादि पंचकाचा म्हणजे इतरांस बंधांत ठेवणें, वध करणें, छेद करणें, अतिशय ओझें लादणें व खाण्यापिण्यास हरकत करणें (बंध, वध, छेद, अतिभाराधिरोपण व भुक्तिरोध) यांचा ज्यानें पूर्ण त्याग केलेला आहे अशा गृहस्थश्रावकानें भावनापंचकानें (वाग्गुप्ति, मनोगुप्ति, इर्यासमिति आदाननिक्षेपणसमिति व आलोकित पान भोजन यांस भावनापंचक असें नांव आहे) अहिंसा संज्ञक अणु-व्रत करावें. असा या श्लोकाचा संक्षेपानें अर्थ झाला. यांतील विस्तार पुढें लिहिल्याप्रमाणें. वर बंधादि पंचक हें दुष्ट हेतूनें हि होण्यास योग्य आहे असें दर्शविलें आहे त्यांतील तात्पर्य असें आहे कीं- बंध शब्दानें दोरी वगैरेनीं पशु किंवा मनुष्य

यांस बांधून घालणें असा अर्थ होतो. आपण पुत्रादिकांलासुद्धां योग्य शिक्षा होण्याकरितां बांधून घालितों, पण त्यांत दुर्भाव ह्मणजे दुष्टहेतु नाहीं, ह्मणून तें बांधून घालणें अवश्य केलेंच पाहिजे. त्याचा त्या बंधादिपंचकांत समावेश होत नाहीं. तर दुर्भावानें केलेला म्हणजे दुष्परिणामीं अर्थात् ज्यावेळीं क्रोधादि कषाय मनुष्याच्या मनांत अतिरेकाला पावले असतील त्यावेळीं केलेल्या बंधाचेंच बंधादिपंचकांत ग्रहण करावयाचें आहे व याकरितांच श्लोकांत ' दुर्भावात् ' असें पद ठेविलें आहे.

बंध-- द्विपद ह्मणजे मनुष्यें आणि पक्षी आणि चतुष्पद ह्मणजे पशु यांना बांधून घालणें किंवा कैदेंत ठेवणें याला बंध ह्मणतात. तो दोन प्रकारचा आहे. १ सार्थक व २ निरर्थक. पैकीं निरर्थक बंध श्रावकानें केव्हांही करूं नये. ह्मणून त्या विषयीं विचार करणेंचे येथें प्रयोजन नाहीं. सार्थकबंधहि सापेक्ष व निरपेक्ष असा दोन प्रकारचा आहे. कृषि वगैरे कामाकरितां गृहस्थाला पशु बाळगावे लागतात, ते बांधले पाहिजेत पण ते अशा रीतीनें बांधावयाचे कीं त्यांच्या जागेंत आग लागली असतां त्यांना सहज सुटून जातां आलें पाहिजे. याला सापेक्षबंध ह्मणतात. आणि त्यांना थोडेसें बळकट बांधणें याला निरपेक्षबंध ह्मणतात. हा चतुष्पदाविषयींचा विचार झाला. आतां द्विपद ह्मणजे दास दासी व वेडावलेलीं माणसें यांचाहि बंध करावा लागतो. पण त्यांना हालचाल करितां येईल अशा तऱ्हेनें करावा. त्यांत एवढेंमात्र लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं ज्यांचा बंध करावयाचा त्याचें अग्न्यादिकापासून चांगलें रक्षण केलें पाहिजे. श्रावकानें कोणासहि बंधांत ठेऊं नये हा उत्तम पक्ष. आणि पशु वगैरे

जे बाळगावयाचे त्यांना अशी संवय लावून ठेवावी कीं ते कोठेंहि पळून जाणार नाहींत. दुष्टभावानें कैद करणें किंवा बांधून घालणें हा बंधातिचार होय.

वध— कांठीं किंवा चाबूक इत्यादिकांनीं अन्य जीवाला ताडन करणें याचें नांव वध. तो दुष्ट हेतूनें केला असतां अहिं-साव्रताचा अतिचार होतो. जर कोणी एखादा उगीच दांडगाई करीत असेल तर त्यानें तसें करूं नये ह्मणून त्याला मर्म सोडून इतर अवयवावर बारीक अशा वेलीनें किंवा दुसऱ्या एखाद्या मृदुपदार्थानें एकदोनदां ताडन करावें हा वधाविषयीं विचार झाला.

छेद— कान, नाक, बोटें इत्यादि अवयव कांपणें याला छेद ह्मणतात. दुष्ट हेतूनें छेद केला असतां अहिंसा व्रताचा अतिचार होतो आणि बोट वगैरे अवयवाचे भाग जर कुजत असतील त्यांचा किंवा आवाळू, व्रण वगैरेचा छेद केला असतां अतिचार दोष येत नाहीं, कारण तसें करण्यांत करणाऱ्याचा हेतु दुष्ट नसतो.

अतिभारारोपण— बैल, घोडा वगैरे पशूंच्या पाठीवर किंवा मानेवर अधिक ओझें लादणें याला अतिभारारोपण ह्मणतात. श्रावकानें दास, दासी वगैरे कडून मोठीं ओझीं आणवून त्यावर आपलें जीवन करणें अगदीं सोडून द्यावें हा प्रथमपक्ष आहे. जर तसें होणें शक्य नसेल तर त्या दास दासी वगैरे जनांस सहज उचलून मस्तकावर ठेवितां येईल व त्यांचा त्यासच उतरितां येईल असें ओझें त्यांजकडून नेववावें; व योग्यवेळीं त्यांस भोजनादि व्यापार करण्यास मोकळीक द्यावी, तसेंच चतुष्पद ह्मणजे पशू त्यांना देखील जितका भार वाहणें शक्य

असेल, त्यापेक्षां थोडासा कमीच भार त्यांजवर घालावा. व योग्यवेळीं त्यांना खाण्यापिण्याविषयीं मोकळीक द्यावी. हें चवथ्या अतिभाराधिरोपण नांवाच्या अतिचाराचें विवेचन झालें.

भुक्तिरोध—दुसऱ्याच्या खाण्यापिण्याला हरकत करणें याला भुक्तिरोध ह्मणतात. हा भुक्तिनिरोधही दुर्भावानें (दुष्ट हेतूनें) केला असतां वंधाप्रमाणें अतिचार होतो. कारण कोणत्याही प्राण्याला अत्यंत तीव्र अशी क्षुधा व तृषा उत्पन्न झाली असतां त्याची शांती न झाल्यास तो प्राणी तडफडून मरतो. ह्मणून कोणाच्या अन्नपानांचा निरोध कधींही करूं नये. एखाद्या कडून कांहीं अपराधच झाला असला तर त्यास थोडें कठोर भाषण केलें असतां चालेल पण, त्याचा भुक्तिनिरोध करणें अगदीं योग्य नाहीं. श्रावकानें प्रत्येक दिवशीं आपली भोजनाची वेळ झाली ह्मणजे दुसऱ्या क्षुधित झालेल्यांस आधीं भोजन घालून नंतर आपण भोजन करावें. एखादा उपवासाचा दिवस असल्यास अगर एखादा ज्वरादिक व्याधींनीं पीडित झाला असल्यास मात्र भोजन घालूंनये, त्यावेळीं भुक्तिनिरोध केला तरी तो अतिचार होत नाहीं. तसेंच शांतीकरितां कोणाकडून उपवास करविला असतां तोही भुक्तिनिरोध होत नाहीं. हें पांचव्या भुक्तिनिरोधसंज्ञक अतिचाराचें विवेचन झालें. तात्पर्य—अहिंसाव्रतांत अतिचार न होऊं देण्याविषयीं फार जपावें.

व्रतानि पुण्याय भवन्ति जन्तो- । र्न सातिचाराणि निषेवितानि ॥
सस्यानि किं क्वापि फलन्ति लोके । मलोपलीढानि कदाचनापि ॥ ११ ॥

अर्थ—अतिचारसहित पाळलेलीं व्रतें पुण्यप्रद होत नाहींत. असें पहा—जगांत मलिन धान्यें पेरून कधीं कोठेंतरी फळें आलेलीं पाहिलीं आहेत काय !

मंदबुद्धि जीवांस चांगलें ज्ञान व्हावें ह्मणून पूर्वी सांगितलेल्या अतिचारांचेंच आणखी विवेचन करितात.

गवाद्यैर्नैष्ठिको वृत्तिं त्यजेद्बन्धादिना विना ॥
भोग्यान् वा तानुपेयात्तं योजयेद्वा न निर्दयम् ॥ १६॥

अर्थ—नैष्ठिक श्रावकानें गायी बैल वगैरेपासून आपलें जीवन करण्याचें अगदीं सोडून द्यावें हा उत्तमपक्ष आहे. कदाचित् गायी बैल वगैरे पशू दूधाकरितां व ओझें वाहण्याकरितां बाळगलेच तर त्यांस बंधन करूंनये, हा दुसरा पक्ष. कदाचित् बंधन करण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांस निर्दयपणानें जखडून बांधूं नये. हा अधम ह्मणजे तिसरा पक्ष आहे. हा नियम नैष्ठिक श्रावकाविषयींचा आहे पाक्षिकश्रावकांस हा नियम लागू नाहीं.

येथें कोणी शंका करील कीं—श्रावकानें अणुव्रतामध्यें फक्त हिंसात्यागरूप अणुव्रताची प्रतिज्ञा केलेली असते. बंधादित्या-

---

१ न मारयामीति कृतव्रतस्य विनैव मृत्यु क इहाऽतिचार. ॥
निगद्यते य कुपितो वधादीन् करोत्यसौ स्यान्नियमानपेक्ष. ॥ १ ॥
मृत्योरभावान्नियमोऽस्ति तस्य कोपाद्दयाहीनतया तु भग्न ॥
देशस्य भगादनुपालनाच्च पूज्या अतीचारमुदाहरन्ति ॥ २ ॥

अर्थ—'मी कोणाचीही हिंसा करणार नाहीं' असें व्रत ज्यानें धारण केलें आहे त्याच्या हातून हिंसा घडल्यावाचून 'अतिचार' होतो असें ह्मणणें बरोबर नाहीं अशी शंका. यावर समाधान असें कीं—हिंसेवाचून अतिचार होत नाहीं असें ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण कीं जर त्यानें क्रोधाच्या आवेशांत एखाद्या पशूस किंवा मनुष्यास कारणावांचून जखडून बांधून घातलें किंवा दुर्भावानें चाबूक किंवा काठी वगैरेनें अतिशय ताडन केलें तर, त्याच्या अहिंसा व्रताचा भंग होतो. तो आतां

गाचा व्रतत्वानें स्वीकार केलेला नसतो. ह्मणून बंधादि अतिचार व्रती श्रावकाच्या हातून घडले तरी अहिंसाव्रताचा भंग होणें इष्ट नाहीं. श्रावकांकडून बंधादि अतिचार झाला असतां ह्मणजे एखाद्या पशूस अथवा मनुष्यास बांधून ठेविलें असतां त्यास ठार मारिलें असें मुळींच होत नाहीं. ह्मणून अहिंसाव्रताच्या भंगाला हिंसाच झाली पाहिजे ती अतिचार होत नसल्यानें अहिंसाव्रताचा भंग होत नाहीं. तर बंधादित्यागाचाही व्रतत्वानें स्वीकार केला असेल आणि बंधादिक श्रावकाकडून घडतील तर व्रतभंग झाला असेंच ह्मटलें पाहिजे. कारण ज्याचा त्याग केला तेंच पुन्हा आपल्याहातून घडलें तात्पर्य– बंधादिकरण हे अतिचार असें ह्मणणें योग्य नाहीं, आणि बंधादित्याग हा अवश्यकर्तव्य आहे तर त्याचें व्रतस्वरूपानेंच ग्रहण केलें पाहिजे असें सिद्ध होतें.

ह्मणजे अहिंसाव्रत ज्यानें धारण केलें आहे त्याच्या हातून हिंसेवांचून दुसरी कोणतीही (वध बंध छेद वगैरे) क्रिया घडली असतां अतिचार होत नाहीं असें ह्मणणाऱ्याच्या मतानें-- होणार नाहीं. यांवर शंकाकाराचें ह्मणणें असें कीं—– जर त्याच्या ताडन, बंधन वगैरे क्रियेपासून कोणाची प्राणहानि झालेली नसेल तर व्रतभग झाला नाहीं ह्मणण्यास तरी काय हरकत आहे? यावर समाधान सांगणारे म्हणतात कीं-- हिंसा होण्याला कारण क्रोधादिक मनोवृत्ति अनावर होणें हें आहे. तेव्हां ज्यावेळीं व्रती-श्रावक दुर्भावानें पश्वादिकांचें बंधन वगैरे करण्यास प्रवृत्त होतो त्यावेळीं त्यास क्रोध आलेला असतो हें अगदीं सिद्ध आहे. जो श्रावक अहिंसाव्रती आहे त्याचें अंतःकरण नेहमीं दयेनें व्याप्त असणें योग्य आहे. तें तसें न राहतां क्रोधयुक्त झालें तर, जरी त्याच्या हातून साक्षात् हिंसा झाली नाहीं तथापि हिंसेचें कारण जो क्रोध तो उत्पन्न झाल्यामुळें अहिं-

आतां बंधादिकरणापासून विरति अवश्य व्हावयास पाहिजे ह्मणून बंधादित्यागाचेंही व्रतस्वरूपानें ग्रहण करावयास पाहिजे असें ह्म- णावें तर [निरुपायास्तव या व्रतांचाही अणुव्रतांतच संग्रह केला पाहिजे ह्मणून] व्रतांचीं संख्या अधिक होते. त्यामुळें अणुव्रतें पांच आहेत अशी ग्रंथकाराची उक्ती चुकीची ठरतें. कारण अति- चार हे प्रत्येक पापकर्माचे निराळे आहेत व ते प्रत्येक पापकर्माचे पांच पांच याप्रमाणें पंचवीस आहेत. तितक्या सर्वांचा व्रतांमध्यें- च संग्रह केल्यास व्रतांची संख्या अधिक होते हें स्पष्टच आहे. तात्पर्य– बंधादिकांना अतिचारही ह्मणतां येत नाहीं व बंधादि- त्यागाला व्रतही मानितां येत नाहीं. यावर समाधान असें आहे

सेच्या दोन भागापैकी (अहिंसेचे दोन भाग पूर्वी सांगितलेच आहेत कीं, व्रत हें अंतर्वृत्ति व बहिर्वृत्ति अशा दोन रूपानें असतें. त्यांत अतर्वृत्ति ह्मणजे दया व बहिर्वृत्ति ह्मणजे प्राणहानि न करणें. तेव्हां अहिंसेचे दोन भाग एक दया व दुसरा प्राणहानि न करणें.) दयारूप जो अंश त्याचा नाश झाला, व बंधनादि व्यापारांनीं प्रत्यक्ष प्राणहानी झाली नसल्यानें दुसऱ्या अंशाचें पालन झालें. तेव्हा एकदेश पालन झालें ह्मणून पूज्य असे प्राचीन आचार्य एकदेशभंगाला कारण असलेल्या बंधादि व्यापाराला अतिचार असें म्हणतात. आता पूर्वी शंकाकारानें जें ह्मटलें आहे कीं, जर बंधादिकाचा त्यागही व्रतस्वरूपानें अवश्य स्वीका- रावा लागेल तर व्रताची संख्या आधिक होईल हें ही म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण जर वास्तविक अहिंसा शुद्धभावानें स्वीकारिली असेल तर बंधादिकाविषयीं इच्छाच होणार नाहीं. ह्मणून बंधादिकांचा निराळा त्याग करून त्याचा व्रतत्वानें स्वीकार करण्याचेंही प्रयोजन नाहीं. एवढ्या विवेचनावरून बंधादिक हे अतिचार आहेत असें सिद्ध होतें.

कीं — श्रावकानें हिंसात्यागच प्रतिज्ञात असें जें वर ह्मटलें आहे तेंच खरें आहे. व बंधादिअतिचारांचा त्याग केला नाहीं तरी कांहीं हरकत नाहीं. कारण जर हिंसेचा त्याग केला तर अर्थात च ज्याच्या योगानें हिंसा होते अशा साधनांचाही त्याग सिद्ध होतो. तेव्हां बंधादिक केले असतां व्रताचा भंग केला असें जरी होत नाहीं, तथापि अतिचार होणेंही योग्य नाहीं. कारण, व्रत हें दोन प्रकारांनीं करावयाचें असतें. एक आंतरवृत्तीनें व दुसरें बाह्यवृत्तीनें. त्यांत जेव्हां 'याचा वध करावयाचा' अशी कल्पना नाहीं आणि क्रोधादिकामुळें दुसऱ्याची प्राणहानि होईल हें मनांत न येतां त्याच्या बंधाविषयीं श्रावक प्रवृत्त होतो, त्यावेळीं हिंसा जरी झाली नाहीं तथापि, निर्दयतारूपमनोवृत्तीच्या त्यागाची अपेक्षा न करितां बंधाविषयीं प्रवृत्त झाला असल्यानें अंतर्वृत्तीनें व्रताचा भंग झाला व हिंसा न झाल्यामुळें बाह्यवृत्तीनें व्रताचें पालन झालें. तेव्हां एक देशाचें पालन झाल्यामुळें एक देशाचा भंग (नाश) झाला हें सिद्ध आहे व ह्मणूनच बंधादिकांनां 'शास्त्रकारांना संमत असल्याप्रमाणें' अतिचार असें नांव दिलें आहे.

अतिचाराचें स्वरूप थोडक्यात सांगतात.

न हन्मीति व्रतं क्रुध्यन्निर्दयत्वान्न पाति न ॥
भनक्त्यघ्नन् देशभङ्गत्राणात्त्वतिचरत्यधीः ॥ १७ ॥

अर्थ— योग्य कोणतें व अयोग्य कोणतें याचा विचार नसलेला व ह्मणूनच क्रोधानें व्याप्त होणारा असा श्रावक क्रोधामुळें निर्दय होऊन अहिंसा व्रताचें पालन करीत नाहीं [कारण अहिंसा व्रताचें ग्रहण केलें असतां निर्दयता वृत्ति उत्पन्न होणें हें विरुद्ध

आहे] व [केवळ बंधादिकाविषयीं प्रवृत्त होतो ह्मणून] साक्षात् हिंसा करीत नसल्यानें अहिंसाव्रताचा भंगही करीत नाहीं तर दुर्भावानें बंधादिक करण्याविषयीं प्रवृत्त झाला असल्यानें अहिंसा-व्रताचें अतिक्रमण (उल्लंघन) करितो ह्मणून, त्या उल्लंघनास अतिचार असें नांव दिलें आहे. [तात्पर्य, अंतर्वृत्तीनें व्रतभंग करितो व बहिर्वृत्तीनें व्रताचें पालन करितो या मुळें एकदेशाचा जो भंजकव्यापार त्याला अतिचार असें ह्मणतात.]

आतां अतिचार पदाचा स्पष्ट अर्थ सांगून आणखी कितिएक क्रिया अतिचार शद्बानें संग्राह्य आहेत त्या दाखवितात.

सापेक्षस्य व्रते हि स्यादतिचारोंऽशभञ्जनम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रयोगाद्याः परेऽप्यूह्यास्तथाऽत्ययाः ॥ १८ ॥

अर्थः— मी स्वीकारिलेल्या अहिंसाव्रताचा भंग होऊं देणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा ज्यानें केली आहे अशा श्रावकाचा अंतर्वृत्तीनें अथवा बहिर्वृत्तीनें जो [पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें बंधनादि व्यापारामुळें] एकदेशभंग त्याला अतिचार असें ह्मणतात. पूर्वी सांगितलेल्या पांच अतिचाराहून निराळे जारण मारण उच्चाटन वगैरे दुष्ट क्रियेला साधनीभूत असलेले मंत्र ह्मणजे ज्याच्या जया-पासून इष्टसिद्धि होते असा सिद्धाक्षरांचा समुदाय व तंत्र ह्मणजे औषधक्रिया यांचे यथाविधि प्रयोग व दुसऱ्या शास्त्रांमध्यें सांगितलेले आणखी असेच दुर्व्यापार हे देखील अतिचार आहेत असेंच समजावें. कारण, हे व्यापारही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें एकदेशाचे भंजक आहेत.

आतां मंत्रादिकांनीं केलेल्या बंधनादि व्यापाराला अतिचारत्व आहे असें समर्थन करून व्रती श्रावकानें अतिचार न होऊं देण्याविषयीं फार

जपावे असें सांगतात.

मन्त्रादिनापि बन्धादिः कृतो रज्वादिवन्मलः ॥
तत्तथा यतनीयं स्यान्न यथा मलिनं व्रतम् ॥ १९ ॥

अर्थः— मंत्रादिकांनीं केलेले बंधादिव्यापारही दोरी वगैरे साधनांनीं केलेल्या बंधनादिकाप्रमाणें मल ह्मणजे दोषच आहेत. ह्मणून व्रतीश्रावकानें सर्वदा असा यत्न करावा की ज्या योगानें आपल्या व्रताचा भंग केव्हांही होणार नाहीं.

अहिंसाव्रताच्या स्वीकाराचा विधी सांगतात.

हिंस्यहिंसकहिंसातत्फलान्यालोच्य तत्त्वतः ॥
हिंसां तथोज्झेन्न यथा प्रतिज्ञाभङ्गमाप्नुयात् ॥ २० ॥

अर्थः— [हिंस्य ह्मणजे ज्याची हिंसा करावयाची ती, हिंसक ह्मणजे हिंसा करणारा व हिंसा ह्मणजे देहाचा आणि प्राणांचा वियोग करणें.] श्रावकानें हिंस्य ह्मणजे काय? हिंसक ह्मणजे काय ? हिंसा ह्मणजे काय? व तिचे फळ कशाप्रकारचें आहे याचा नीट विचार करून आपल्या शक्तीप्रमाणें हिंसेचा त्याग करावा, कीं जेणेंकरून आपल्या प्रतिज्ञेचा भंग केव्हांही होणार नाहीं.

हिंसक, हिंस्य आणि हिंसा याचें स्वरूप क्रमानें सांगतात.

प्रमत्तो हिंसको हिंस्या द्रव्यभावस्वभावकाः ॥
प्राणास्तद्विच्छिदा हिंसा तत्फलं पापसंचयः ॥ २१ ॥

अर्थः— प्रमत्त ह्मणजे क्रोधादि कषायांनीं व्याप्त झालेला पुरुष हा 'हिंसक' होय. पुद्गलात्मक व भावात्मक जीव हे 'हिंस्य' होत. आणि त्या पुद्गलात्मक किंवा भावात्मक जीवांचा देहापासून वियोग करणें याला 'हिंसा' असें ह्मणतात, व 'दुष्कर्मबंध' हें त्या हिंसेचें फळ आहे असें जाणावें.

आतां, अहिंसा अणुव्रत विशेष निर्मल ठेवण्याचा विधि सांगतात.

कषायविकथानिद्राप्रणयाक्षविनिग्रहात् ॥

नित्योदयां दयां कुर्यात्पापध्वान्तरविप्रभाम् ॥ ३२

अर्थः— क्रोध, मान, माया आणि लोभ हे चार कषाय; भक्तकथा (अमुक एक प्रकारचें अन्न हें फार चांगलें असतें तें मला फार आवडतें किंवा अमक्या एकास आवडतें इत्यादि गोष्टी.) स्त्रीकथा (अमुक स्त्री सुंदर आहे, अमुक स्त्री चतुर हावभाव करणारी आहे इत्यादि गोष्टी.) राजकथा (आमचा राजा शूर आहे, दयाळू आहे, सुरूप आहे इत्यादि गोष्टी.) आणि देशकथा (अमक्या देशांत अन्नजलांची समृद्धि आहे, अमक्या देशांतले लोक कुरूप आहेत, अमक्या देशांत नाजुकवस्त्र उत्पन्न होतें, अमक्या देशांतले लोक विलासी आहेत इत्यादि गोष्टी.) ह्या चार विकथा, निद्रा, प्रणय (स्नेह[१]) आणि पांच इंद्रियें मिळून पंधरा प्रमाद यांचा निग्रह करून; श्रावकानें पापरूपी[२] अंधकार घालविणारी जणूं सूर्यप्रभा अशी दया सतत सर्व जीवांवर करावी.

१ स्नेहानुविद्धहृदयो ज्ञानचारित्रान्वितोऽपि न श्लाघ्य ॥
दीप इवापादयिता कज्जलमलिनस्य कार्यस्य ॥ १ ॥

अर्थ— ज्याचें हृदय प्रेमानें घायाळ झालें आहे असा मनुष्य ज्ञानी व चारित्रशील असला तरी तो–काजळरूपी मळ उत्पन्न करणाऱ्या दीपाप्रमाणें अश्लाघ्य होय.

२ पुण्यं तेजोमयं प्राहु प्राहु पापं तमोमयम् ॥
तत्पापं पुंसि किं तिष्ठेद्दयादीधितिमालिनि ॥ २ ॥

अर्थः— पुण्य हें प्रकाशमय आहे आणि पाप हें तमःस्वरूप आहे असें सांगितलें आहे. तेंव्हा, दयारूपी प्रकाशमय किरणांचा सूर्य अशा पुरुषाचे ठिकाणीं पाप कसें राहूं शकेल?

गृहस्थाला अहिंसाव्रत पाळणें अशक्य आहे या शंकेचें समाधान सांगतात.

विष्वग्जीवचिते लोके क्व चरन् कोऽप्यमोक्ष्यत ॥
भावैकसाधनौ बन्धमोक्षौ चेन्नाभविष्यताम् ॥ २३ ॥

अर्थ-- सर्व ठिकाणीं जीवांनी गच्च भरलेल्या या जगांत आहार विहार करीत असणारा कोण मनुष्य कोठें मुक्त झाला? कोणीच झाला नाहीं. असें जर ह्मणाल, तर, मनाच्या शुभाशुभ व शुद्ध परिणामानें घडणारे बंध व मोक्ष हे उत्पन्न होणार नाहींत. स्पष्टीकरण—जगांतील सर्व प्रदेशांत जीव भरले आहेत. तेथें यत्किंचित् सुद्धां हालचाल करण्यास अवकाश नाहीं. अशा ठिकाणीं वास करणारा प्राणी अहिंसा व्रत पाळणार कसें? अहिंसाव्रतावाचून मोक्ष होणें शक्य नाहीं. यावर आचार्यांचें ह्मणणें असें आहे की— जीवाला अशुभ परिणामानें पापबंध होतो व शुभपरिणामानें पुण्यबंध होतो आणि शुभ व अशुभ या दोन्ही परिणामांच्या त्यागानें ह्मणजे शुद्ध परिणामानें मुक्ति होते. तेव्हां, अहिंसा न होण्याविषयीं सावधगिरी ठेवून वागल्यानंतर कदाचित् न कळत हिंसा झाली तरी तिच्यायोगें पापबंध होणार नाहीं. कारण, हिंसा करण्याचा हेतु त्यांत नव्हता.

रात्रिभोजनत्यागाचें कारण सांगतात.

अहिंसाव्रतरक्षार्थं मूलव्रतविशुद्धये ॥
नक्तं भुक्तिं चतुर्धाऽपि सदा धीरस्त्रिधा त्यजेत् ॥ २४ ॥

अर्थ— अहिंसा व्रताच्या रक्षणाकरितां व मूलगुण विशेष निर्मल होण्याकरितां रात्रीं चार प्रकारचें भोजन (अन्न=भात,

पोळी, भाकरी वगैरे, पान=दूध, पाणी, सरबत वगैरे, खाद्य=लाडू, चिवडा, पेढे वगैरे आणि लेह्य=पान, सुपारी वगैरे खाणें) करण्याचे— धीर होऊन ह्मणजे त्रास झाला तरी तो सोसून; मनानें, वचनानें व कायेनें— सोडून द्यावें.

जलोदरादिकृद्यूकाद्यङ्कमप्रेक्ष्यजन्तुकम्. ॥

प्रेताद्युच्छिष्टमुत्सृष्टमप्यश्नन्निश्यहो सुखी ॥ २५ ॥

अर्थ— जलोदर, कुष्ट वगैरे रोग उत्पन्न होण्यास कारण होणारे जे कोष्टी किंवा कोळी वगैरे किडे, ते ज्यांत पडलेले असतात, शिवाय किती यत्न करून पाहिलें तरी न दिसून येणारे असेहि जंतु ज्यांत भरले आहेत आणि नीच प्रतीचे व्यंतर वगैरे रात्रींस फिरत असतात ते आपणास न कळत आपल्या पात्रांतलें अन्न खातात त्यामुळें उष्टें झालेलें आणि रात्रीं चांगलेंसें न दिसत असल्यामुळें आपण पूर्वी ज्या पदार्थाचा त्याग केला आहे तोच पदार्थ ज्यांत पडला आहे अशा प्रकारचेंहि अन्न रात्रीं खाऊन आपणास सुखी समजतो हें आश्चर्य होय ! किंवा ही गोष्ट मोठी खेदाची होय!

वनमालेचा दृष्टांत देऊन रात्रिभोजनाच्या दोषाचें महत्व सांगतात.

त्वां यद्युपैमि न पुनः सुनिवेश्य रामं ।
लिप्ये वधादिकृदघैस्तदिति श्रितोऽपि ॥
सौमित्रिरन्यशपथान्वनमालयैकं ।
दोषाशिदोषशपथं किल कारितोऽस्मिन् ॥ २६॥

अर्थ— रामाला इष्टप्रदेशास पोंचवून पुनः परत तुझ्याजवळ न येईन तर मी हिंसा, लबाडी वगैरे पातकांनीं लिंपला

जाईन अशा इतर शपथा लक्ष्मणानें घेतल्यातरी, त्याची स्त्री वनमाला तिणें, या जगांत मुख्य अशी रात्रिभोजनदोषाची शपथ त्याच्या कडून करविली. असें रामायणांत लिहिल्याचें ऐकण्यांत येतें. याविषयीं रामायणांत अशी कथा आहे— दाशरथि राम सीतेसह वनवासास निघाले, तेव्हां, त्यांच्याबरोबर लक्ष्मणहि आपण होऊन बंधुप्रेमानें गेले होते ते दक्षिणदेशांत गेले, तेव्हां वाटेंत उत्तरकूबनगरचा राजा महीश्वर नावांचा होता, त्याची कन्या वनमाला नांवाची होती, तिणें लक्ष्मणास वरिलें. पुढें तेथून लक्ष्मण रामचंद्राबरोबर देशांतरास निघाले त्या समयीं ती वनमाला विरहानें दीन होऊन, पुनः लवकर परत येण्याविषयीं शपथ मागितली. तेव्हां लक्ष्मण ह्मणाले, प्रिये, रामाच्या इच्छित स्थलाला पोंचवून तेथें त्यांची नीट व्यवस्था करून मी जर पुनः परत येऊन माझ्या दर्शनानें तुला संतुष्ट न करीन तर मला हिंसादि पंच पातकें केल्याचा दोष लागेल. ही शपथ तिला नापसंत होऊन तिणें लक्ष्मणाकडून "परत न आल्यास रात्रिभोजन केल्याचा दोष लागेल" अशी शपथ करविली. आणि मग देशांतरीं जावयास आपली संमती दिली. या कथेवरून इतकेंच लक्षांत ठेवावयाचें की रात्रिभोजन हें महत्पाप आहे.

यत्र सत्पात्रदानादि किञ्चित्सत्कर्म नेष्यते ॥
कोऽद्यात्तत्रात्ययमये स्वहितैषी दिनात्यये ॥ २७ ॥

अर्थ— जिच्या ठायीं सत्पात्रदान, स्नान, देवतार्चन, श्राद्ध, आहुती वगैरे सत्क्रियाहि करूं नये असें मिथ्यादृष्टींचें सुद्धां म्हणणें आहे आणि जी सर्व दोषांनीं युक्त आहे अशा

रात्रीच्या समयीं कोण बरें हिताची इच्छा करणारा मनुष्य भोजन करील? कोणीच करणार नाहीं.

भुञ्जतेऽह्नः सकृद्वर्या द्विर्मध्याः पशुवत्परे ॥
रात्र्यहस्तद्व्रतगुणान्ब्रह्मोद्यान्नामगामुकाः ॥ २८ ॥

अर्थ-- श्रेष्ठ लोक दिवसांतून एक वेळ जेवतात. मध्यमप्रतीचे लोक दिवसाच दोन वेळ जेवतात आणि जिनानें उपदेशिलेल्या रात्रिभोजनत्यागाच्या व्रताचा महिमा न जाणणारे अधम लोक पशूप्रमाणें रात्रंदिवस पाहिजे तेव्हां खातात.

आतां रात्रिभोजनत्यागाचें विशेष फळ सांगतात.

योऽत्ति त्यजन् दिनाद्यन्तमुहूर्त्तौ रात्रिवत्सदा ॥
स वर्ण्येतोपवासेन स्वजन्मार्द्धं नयन् कियत् ॥ २९ ॥

अर्थ-- जो गृहस्थ रात्रीप्रमाणेंच दिवसां सकाळीं सूर्योदयानंतरच्या दोन घटिका व सायंकाळीं अस्तापूर्वीच्या दोन घटिका सोडून भोजन करितो तो आपल्या जन्मांतील अर्धे आयुष्य उपवासानें चालवितो तेव्हां त्याचें किती वर्णन करावें.

आता, चार श्लोकात श्रावकानीं पाळावयाचे भोजनाचे अंतराय सांगतात.

अतिप्रसङ्गमसितुं परिवर्द्धयितुं तपः ॥
व्रतबीजव्रतीर्भुक्तेरन्तरायान्गृही श्रयेत् ॥ ३० ॥

अर्थ-- पुढें होणारी दुरवस्था टाळण्याकरितां व तप म्हणजे इच्छेचा निरोध वाढविण्याकरितां व्रतरूपी बींजाचे फोलासारखे असे जे अंतराय ते व्रती श्रावकानें पाळावे.

दृष्ट्वाऽऽर्द्रचर्मास्थिसुरामांसासृक्पूयपूर्वकम् ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाशुष्कचर्मास्थिशुनकादिकम् ॥ ३१ ॥

श्रुत्वाऽतिकर्कशाक्रन्दविड्वरप्रायनिस्वनम् ॥
भुक्त्वा नियमितं वस्तु भोज्येऽशक्यविवेचनैः ३२
संसृष्टे सति जीवद्भिर्जीवैर्वा बहुभिर्मृतैः ॥
इदं मांसमितीदृक्षसङ्कल्पे चाशनं त्यजेत् ॥ ३३ ॥

अर्थ-- वाळलेलें असो कीं ओलें असो असें चामडें, हाड, मांस, रक्त, पू इत्यादि व रजस्वला (विटाळशी बायको,) कुत्रा, मांजर, म्हार, मांग वगैरे जीवांस पाहिलें असतां किंवा स्पर्श केला असतां तसेंच अत्यंत कर्कश (याचें डोकें कांपले ! हा मरेल कधीं ! इत्यादि आक्रोशाचे) ओरडणें व लुटारू, रोग इत्यादि कारणांनीं तळमळत ओरडलेले शब्द ऐकण्यांत आले असतां आणि त्याच प्रमाणें ज्याचा त्याग केला आहे असा पदार्थ खाण्यांत आला असतां व जे काढून टाकतां येण्यासारखे नाहींत असे जीवंत किंवा मेलेले द्वींद्रियादि जीव आपल्या पात्रांतील अन्नांत मिसळले असतील किंवा भोजन करीत असतांना पात्रांतील अन्न पाहून– हें मांसासारखें दिसतें, हें अमुक एका वाईट पदार्थासारखें दिसतें, हा पदार्थ सर्पासारखा दिसतो– इत्यादि विकल्प मनांत आला तर तत्काळचें भोजन सोडावें.

आतां पांच श्लोकांत मौनव्रत सांगतात. कारण, मौन हें अहिंसाव्रताचें शील आहे म्हणजे अहिंसाव्रत पाळणारानीं मौनव्रतहि पाळावें.

गृध्द्यै हुङ्कारादिसंज्ञां संक्लेशं च पुरोऽनुगम् ॥
मुञ्चन्मौनमदन्कुर्यात्तपःसँयमबृंहणम् ॥ ३४ ॥

अर्थ--- भोजन करितांना अमुक एक पदार्थ पाहिजे म्हणून हुंकार वगैरे खुणा करण्याचें सोडून आणि पूर्वीचा व नंतरचा दीन किंवा क्रुद्ध परिणाम सोडून तप व संयम हीं वाढविणारें

असें मौन करावें. म्हणजे जेवतांना कोणत्याहि प्रकारचें भाषण करूं नये आणि अमूक एक जिन्नस पाहिजे म्हणून हुंकार किंवा बोट वगैरे करून खुणा करूं नये. नको असल्यास खुणेनें निषेध मात्र करावा.

अभिमानावने गृद्धिरोधाद्वर्धयते तपः ॥
मौनं तनोति श्रेयश्च श्रुतप्रश्रयतायनात् ॥ ५ ॥

अर्थ— मौनव्रत हें याचना न करण्याचा अभिमान राखण्याकरितां जिव्हालौल्याचा निरोध करण्यापासून तपाला वाढवितें आणि श्रुतज्ञान व विनय वाढविल्यापासून पुण्य वाढवितें.

---

१ हुंकारांगुलिखात्कारभ्रूमूर्धचलनादिभिः ॥
मौनं विदधता संज्ञा विधातव्या न गृद्धये ॥ १ ॥

अर्थ— मौन पाळणारांनीं जिभेची लालुच पुरविण्याकरितां हुंकार किंवा बोटाच्या खुणा किंवा भुंवई व मस्तक हलविणें इत्यादि क्रियांनीं खुणा करूं नयेत.

भ्रूनेत्रहुंकारकरांगुलीभिर्गृद्धिप्रवृत्त्यै परिवर्ज्य संज्ञाम् ।
करोति भुक्तिं विजिताक्षवृत्तिः स शुद्धमौनव्रतवृद्धिकारी ॥ २ ॥

अर्थ— अमुक एक पदार्थाची इच्छा झाली असतांना ती पूर्ण करण्याकरितां भुंवई, नेत्र, हुंकार किंवा हाताचीं बोटें इत्यादिकांच्या खुणा करण्याचें सोडून देऊन जो जितेंद्रिय पुरुष शांतपणें भोजन करितो तो शुद्ध असें मौनव्रत वाढविणारा होय.

२ सर्वदा शस्यते जोषं भोजने तु विशेषतः ॥
रसायनं सदा श्रेष्ठं सरोगत्वे पुनर्न किम् ॥ ३ ॥

अर्थ— मौन हें केव्हांही स्तुत्यच आहे, त्यांत भोजनकाळीं तर तें विशेष स्तुत्य मानिलें आहे. औषध हें सर्वदां हिताचें असतें, मग रोगाच्या अवस्थेंत तें कां बरें हित होणार नाहीं? होईलच

शुद्धमौनान्मनःसिध्या शुक्लध्यानाय कल्प्यते ॥
वाक्सिध्या युगपत्साधुस्त्रैलोक्यानुग्रहाय च । ३६ ॥

अर्थ— दोषरहित मौनव्रत पाळिल्यानें मन वश होतें त्यामुळें साधुपुरुष शुक्लध्यानास आणि वचनासिद्धीनें तीन्ही जगावर

---

१ सन्तोष भाव्यते तेन वैराग्य तेन दर्श्यते ॥
संयम पोष्यते तेन मौन येन विधीयते ॥ ४ ॥

अर्थ— जो गृहस्थ मौनव्रत पाळितो तो आपला संतोष व वैराग्य हीं व्यक्त करितो आणि संयमाची वृद्धि करितो असें जाणावें.

लौल्यत्यागात्तपोवृद्धिरभिमानस्य रक्षणम् ॥
ततश्च समवाप्नोति मन सिद्धिं जगत्रये ॥ ५ ॥

अर्थ— जिभची लालुच सोडून दिल्यामुळें तप वाढतें आणि याचना न करण्याविषयींच्या अभिमानाचें रक्षण होतें आणि त्यायोगानें त्याचें मन त्याला पूर्ण वश होतें. [अर्थातच तो मुक्त होण्यास समर्थ होतो.]

श्रुतस्य प्रश्रयात् श्रेय समृद्धे स्यात्समाश्रय ॥
ततो मनुजलोकस्य प्रसीदति सरस्वती ॥ ६ ॥

अर्थ— मौन पाळण्यानें श्रुतज्ञानाचा विनय राखल्यासारखा होतो विनय राखण्यानें पुण्याची समृद्धि होते आणि त्या योगानें मनुष्याला सरस्वती प्रसन्न होते.

वाणी मनोरमा तस्य शास्त्रसन्दर्भगर्भिता ॥
आदेया जायते येन क्रियते मौनमुज्वलम् ॥ ७ ॥

अर्थ— जो निर्मळ असें मौनव्रत पाळितो त्या गृहस्थाची शास्त्र-चनानें गर्भित व मनोहर अशी भाषा सर्वांस ग्राह्य होते.

पदानि यानि विद्यन्ते वन्दनीयानि कोविदैः ॥
सर्वाणि तानि लभ्यन्ते प्राणिना मौनकारिणा ॥ ८ ॥

अर्थ—पंडितांस मान्य अशीं जितकीं ह्मणून पदें आहेत तीं सर्व मौन करणारांस आपोआप मिळतात.

एकदम अनुग्रह करण्यास समर्थ होतो. ह्मणजे केवली होऊन जगास उपदेश करून त्याचें कल्याण करण्यास समर्थ होतो.

उद्योतनं महेनैकघण्टादानं जिनालये ॥
असार्वकालिके मौने निर्वाहः सार्वकालिके॥ ३७॥

अर्थ— नियमित कालपर्यंत पाळलेल्या मौनव्रताचें उद्यापन (फलातिशयाच्या लाभाकरितां केला जाणारा उत्सव) करितांना पूजा अर्च्चा वगैरे करून उत्सव करून जिनमंदिरांत एक घंटा अर्पण करावी. आणि आमरण पाळिलें जाणारें मौनव्रत व्याकुल न होऊन पाळणें हेंच त्याचें उद्यापन होय.

आवश्यके मलक्षेपे पापकार्ये च वान्तिवत् ॥
मौनं कुर्वीत शश्वद्वा भूयो वाग्दोषविच्छिदे ३८

अर्थ— वांति झाल्यावर शुद्ध होऊन आचमन करीतोंपर्यंत जसें मौन धरितों त्याप्रमाणेंच– सामायिक वगैरे सहा क्रिया करितांना, मल व मूत्र सोडितांना एकेंद्रिय जीवांचा वध करितांना व मैथुन स्नान आचमन करितांनाहि मौन अवश्य धरावें. आणि वचनदोष दूर करण्याकरितां निरंतर मौन पाळावें.

---

१ भव्येन शक्तित कृत्वा मौन नियतकालिकम् ॥
जिनेन्द्रभवने देया घण्टैका समहोत्सवम् ॥ ९ ॥

अर्थ— भव्य श्रावकानें आपल्या शक्तीप्रमाणें कांहीं कालाच्या प्रमाणाचें मौनव्रत पाळून त्याच्या उद्यापनाकरिता श्रीजिनाच्या मंदिरांत उत्सव करून एक घंटा अर्पण करावी.

२ न सार्वकालिके मौने निर्वाहव्यातिरेकत ॥
उद्योतन पर प्राज्ञैः किंचनापि विधीयते ॥ १० ॥

अर्थ— सर्वकाल पाळलें जाणारें मौनव्रत सतत एकसारखें पाळणें हेंच त्याचें उद्यापन होय. याशिवाय निराळें कांहीं नको.

आतां सत्याणुव्रताचें स्वरूप सांगतात—

कन्यागोक्ष्मालीककूटसाक्ष्यन्यासापलापवत् ॥
स्यात्सत्याणुव्रती सत्यमपि स्वान्यापदे त्यजन् ॥ ३९ ॥

अर्थ— कन्यालीक, (कन्येसंबंधी खोटें बोलणें) गवालीक, (गायीसंबंधी खोटें बोलणें) क्ष्मालीक, (भूमीसंबंधी खोटें बोलणें) खोटी साक्ष देणें, दुसऱ्यानें ठेविलेल्या ठेवीच्या संबंधानें भलतेंच बोलणें ह्या गोष्टी जशा टाकावयाच्या त्याचप्रमाणें ज्या खऱ्या किंवा खोट्या बोलण्याचें आपल्यावर किंवा दुसऱ्यावर राजादिकापासून वध बंधन वगैरे संकटें येतील असा तऱ्हेचें खरें किंवा खोटें न बोलणें व दुसऱ्याकडून व बोलविणें हें सत्याणुव्रताचें स्वरूप आहे, अशा रीतीनें वागणारा श्रावक सत्याणुव्रती होतो.

'कन्यालीक' हें कन्या, अन्य जातीची असतां ती सजातीय आहे असें ह्मटल्यानें अथवा स्वजातीची कन्या असतां ती अन्य-जातीय आहे असें बोलल्यानें अथवा याप्रमाणेंच जे गुणदोष तिच्या ठिकाणीं असतील ते नाहींत असें ह्मणण्यानें व नसतील ते आहेत असें ह्मटल्यानें होतें. ह्या 'कन्यालीक' शब्दांतील कन्या शब्दानें केवळ मुलगी एवढाच अर्थ घ्यावयाचा नाहीं, तर त्या कन्या शब्दानें सर्व द्विपद-जीव ह्मणजे मुलगी, मुलगा किंवा दुसरा कोणीहि मनुष्य इतका अर्थ घ्यावा.

'गवालीक' हें गायी वगैरे सर्व चतुष्पाद जीवासंबंधानें त्यांचांत जे गुण किंवा दोष असतील ते आपल्यास माहीत असतां नाहीं असें ह्मटल्यानें अथवा जे गुणदोष नसतील ते आहेत असें ह्मट-ल्यानें होतें. वर कन्यालीक शब्दांतील कन्या शब्दाचा अर्थ ज्या-प्रमाणें सर्व द्विपदजीव असा केला आहे, त्याप्रमाणें गवालीक

शब्दांतील गो शब्दाचा अर्थहि सर्व चतुष्पादजीव असा ग्रहण करावा. तसेंच 'क्ष्मालीक' हें दुसऱ्याचे जमीन, झाड अथवा अन्य कोणतेही स्थावर पदार्थ हे आपले आहेत असें ह्मटल्यानें किंवा आपले असतां हे दुसऱ्याचे आहेत असें ह्मटल्यानें होतें. येथेंही क्ष्मालीक शब्दांतील क्ष्मा शब्दाचा अर्थ फक्त जमीन असा न घेतां झाडें वगैरे स्थावर पदार्थ असा घ्यावयाचा आहे.

वरील तीन्हीं प्रकारचीं खोटीं भाषणें लोकप्रसिद्ध आहेत, तीं लोकविरुद्ध अशीं असल्यामुळें केव्हांही बोलूं नयेत. तसेंच कूटसाक्ष्य हें साक्षीदारनें लांच घेऊन अथवा द्वेषानें याविषयीं मी साक्षीदार आहे असें ह्मणून खोटी साक्ष दिली असतां होतें. साक्षीदारानें खोटें बोलावयाचें ह्मणजे दुसऱ्याला (प्रतिपक्ष्याला) दोषी ठरवावयाचें, हें त्या खोटें बोलण्याचें निराळेंच फळ असल्यानें वरच्या तीन्हीं प्रकारच्या खोटें बोलण्यांत ह्याचा समावेश होत नाहीं, ह्मणून कूटसाक्ष्य हें तीन्हींपेक्षा निराळें मानिलें आहे. तें धर्मविरुद्ध असल्यानें बोलूं नये. कारण, धर्माला अनुसरून बोल अधर्मानें बोलूं नको अशी प्रतिपक्ष्याची प्रार्थना असते. न्यासापलाप म्हणजे दुसऱ्यानें आपल्या जवळ ठेवण्याकरितां दिलेल्या वस्तूसंबंधी भलतेंच कांहीं तरी बोलणें, हेंही करूं नये. कारण, त्या बोलण्यानें विश्वासघात होतो. दुसरें असें कीं, ज्याविषयीं आपल्याला कांहीं माहीत नाहीं त्याविषयीं व ज्याविषयीं आपल्यास संशय आहे त्याविषयींदेखील खोटें बोलूं नये मग. लोभानें अथवा द्वेषानें खोटें बोलूं नये ह्यांत काय सांगावयाचें आहे?

आतां, लोकव्यवहाराला अनुसरून कोणतें भाषण करावें व कोणतें भाषण न करावें हें सांगतात—

लोकयात्रानुरोधित्वात्सत्यसत्यादिवाक्यम् ॥
ब्रूयादसत्यासत्यं तु तद्विरोधान्न जातुचित् ॥ ४० ॥

अर्थ— सत्यसत्यादि तीन प्रकारचें भाषण [सत्यसत्य, सत्यासत्य व असत्यसत्य असे भाषणाचे तीन प्रकार आहेत. यांविषयीं पुढें सांगावयाचें आहे] लोकव्यवहारास अनुसरून असल्यामुळें अवश्य बोलावें, व असत्यासत्य भाषण हें लोकव्यवहाराशीं विरुद्ध असल्यामुळें केव्हांही बोलूं नये.

आता, सत्यसत्यादि तीन प्रकारच्या भाषणांचें स्वरूप सांगतात—

यद्वस्तु यद्देशकालप्रमाकारं प्रतिश्रुतम् ॥
तस्मिंस्तथैव सँवादि सत्यसत्यं वचो वदेत् ॥ ४१ ॥

अर्थ— जो कोणताही पदार्थ, ज्या देशावर, ज्या काळीं, ज्या परिणामाचा व ज्या आकाराचा आहे असें आपण कबूल केलें असेल; त्या पदार्थाविषयीं तसेंच (पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणेंच) बोलावें, ह्यास सत्यसत्य भाषण असें ह्मणतात.

असत्यं वय वासोऽन्धो रन्धयेत्यादि सत्यगम् ॥
वाच्यं कालातिक्रमेण दानात्सत्यमसत्यगम् ॥ ४२ ॥

अर्थ— सत्याणुव्रत करणाऱ्या श्रावकानें सत्याश्रित असलेलें ह्मणजे लोकव्यवहाराला अनुसरून विचार केला असतां जें सत्य आहे असेंच वाटतें असें असत्य भाषणही बोलावें. उदाहरण— 'कोष्ट्यास अरे! तूं वस्त्र वीण' असें ह्मणणें ह्या वाक्यांतील विणणें ही क्रिया वस्त्रावर व्हावयाची नसून तंतूवर (सुतावर) व्हावयाची आहे असें असतां वस्त्रासंबधानें तसा प्रयोग करणें जरी असत्याश्रयच आहे, तथापि लोकांत असा प्रयोग करण्याची वहिवाट असल्यानें तें भाषण खोटें असें मानिलें जात नाहीं, ह्मणून सत्या-

णुव्रती श्रावकानेंही तसें बोललें असतां सत्याणुव्रताचा नाश होत नाहीं. तसेंच– पाचकास (स्वयंपाक करणाऱ्यास) अरे! तूं भात शिजीव! असें बोलणें, हेंही पूर्वींप्रमाणेंच सत्याश्रित असत्य (असत्यसत्य) भाषण होतें. कारण, ह्या वाक्यांत 'भात' ह्या शब्दाचा प्रयोग तांदूळ ह्या अर्थी केलेला आहे, वस्तुतः भात शिजवावयाचा नसून तांदूळ हेच शिजवावयाचे आहेत. त्यांना 'भात' ह्मणतां येत नाहीं भात ह्मणजे तांदूळ शिजल्यानंतर जें त्या तांदळांचें अवस्थांतर होतें तें, असा अर्थ खरा आहे. तथापि, लोकव्यवहाराला अनुसरून तसाही प्रयोग केला असतां सत्याणुव्रताचा नाश होत नाहीं. तसेंच 'पीठ दळ' इत्यादि प्रयोगही ह्याच अर्थाचे आहेत. ह्मणजे अशा प्रकारच्या शब्दप्रयोगासही 'असत्यसत्यभाषण' असेंच समजावें. तात्पर्य, वर दाखविल्याप्रमाणें लोकव्यवहारांत ज्यांचा प्रयोग सर्वदा आढळतो असें सत्याश्रित असत्य ह्मणजे 'असत्यसत्य' भाषण केलें असतां सत्याणुव्रताची हानी होत नाहीं. तसेंच सत्यासत्य भाषण हेंही सत्याणुव्रताचा नाश करणारें होत नसल्यामुळें बोलण्यास हरकत नाहीं. उदाहरण– अमुक एक वस्तू तुला आजपासून पंधरा दिवसांनीं देतों असें ह्मणून [ती वस्तू न मिळाल्यामुळें अगर दुसऱ्या कोणत्याही अनिवार्य अडचणीमुळे] पंधरा दिवसांनीं न देतां महिन्यानें अथवा वर्षानें देणें, ह्या व्यवहारांत 'पंधरा दिवसांनीं देतों' असें ह्मटलेलें भाषण हें 'सत्यासत्य' होय. कारण वस्तू देतों ह्मटल्याप्रमाणें दिली असल्यानें भाषणांतील कांहीं अंशाला सत्यता आणि पंधरा दिवसाबद्दल महिना अथवा वर्ष इत्यादि अवधीचा काल लागल्यामुळें त्याचा मात्र व्यत्यास झाल्यानें कांहीं अंशास असत्यताही

आली. त्यामुळें हें भाषण सत्यासत्य स्वरूपाचें झालें. अशा प्रकारचें भाषण करण्याची लोकव्यवहारांत रूढी असल्यानें त्यापासूनही प्रकृत सत्याणुव्रताचा नाश होत नाहीं. म्हणून एखादे वेळीं तसेंहि बोलण्यास हरकत नाहीं.

यत्स्वस्य नास्ति तत्कल्ये दास्यामीत्यादिसंविदा ॥
व्यवहारं विरुन्धानं नासत्यासत्यमालपेत् ॥ ४३ ॥

अर्थ-- जो पदार्थ आपळा नव्हे किंवा आपल्या जवळ नाहीं, तो पदार्थ मी तुला उद्या सकाळीं खचित देईन अशी प्रतिज्ञा करणें हें असत्यासत्य भाषण होय. कारण पदार्थ आपला नसल्यानें किंवा आपल्या जवळ नसल्यानें तो उद्या अथवा कालांतरीं केव्हांही देतां येत नाहीं म्हणून हें वरील भाषण अगदींच खोटें ठरतें. तें लोकव्यवहाराला विरुद्ध असल्यानें केव्हांही सत्याणुव्रती श्रावकानें बोलूं नये त्यापासून सत्याणुव्रताचा नाश होतो.

आता- ज्यावाचून गृहस्थाश्रमी श्रावकास व्यवहारांत फारच अडचण येते, त्यावाचून बाकीच्या अनृताचा त्याग त्यानेंसुद्धा अवश्य करावा असें सांगतात-

भोक्तुं भोगोपभोगाङ्गमपि सावद्यमक्षमाः ॥
ये तेऽप्यन्यत्सदा सर्वं हिंसेत्युज्झन्तु वाऽनृतम् ॥ ४४ ॥

अर्थ— जे श्रावक भोग व उपभोग ह्या दोहोंच्या प्राप्तीला साधक असलेल्या 'ही जमीन आमची आहे, आम्ही जमीन नांग-

१ भोग म्हणजे ज्या पदार्थांचा उपयोग एकवारच करितां येतो दुसऱ्या वेळी करिता येत नाहीं असे अन्न, माला, चंदन, जल वगैरे पदार्थ होत. हे पदार्थ एकवारच उपयोगात येतात. कारण, जें अन्न आपण भक्षण केलें तेंच अन्न पुनः भक्षण करितां येणार नाहीं. तसेंच, जें उदक एकदा

मागील पृष्ठावरून पुढे चालू

घ्याले, तें पुनः प्राशन करिता येणें शक्य नाही. म्हणून ह्यांना भोग असें नांव आहे.

२ उपभोग म्हणजे ज्यांचा उपयोग अनेक वेळीं करिता येतो असे स्त्री, वस्त्र, गृह, शय्या वगैरे पदार्थ होत. हे पदार्थ वरच्याप्रमाणें नसून पुनः पुनः उपयोगात आणितां येतात. म्हणून ह्याना उपभोग असें नाव आहे.

३ या भाषणास 'पापयुक्त भाषण' असें म्हणण्याचें कारण असें आहे की, 'ही जमीन आमची आहे असें म्हटल्यानें ह्या जमीनीच्या संबधानें होणारी हिंसा आम्ही करीत असतों हें तात्पर्यानें सिद्ध होतें तसेंच 'ही जमीन आम्ही नांगरणार' असें म्हणण्यातही नांगरण्यासबधाने होणारी हिंसा आम्ही करणार असेंच सिद्ध होतें. त्यात हिंसा हें पाप आहे म्हणून त्या पापाच्या ज्या भाषणापासून तात्पर्यानें बोध होतो अशा प्रकारच्या भाषणास पापयुक्तभाषण म्हटलें आहे.

४ असत्यभाषण "१ सदपलपन, २ असदुद्भावन, ३ विपरीत, ४ अप्रिय व ५ गर्हित" असें पाच प्रकारचें आहे. त्यांत– १ 'आत्मा नाही' असें म्हणणें ह्यास सपलदपन असें म्हणतात. कारण, ह्या भाषणात वास्तविकपणें असलेल्या आत्म्याचा अपलाप म्हणजे निषेध केलेला आहे. २ "सर्वत्र व्याप्त असलेला आत्मा हा साळ्याच्या तांदुळा एवढ्या परिमाणाचा आहे" असें म्हणणें ह्यास 'असदुद्भावन' असें म्हणतात. कारण, ह्या वाक्यात आत्म्याला जें साळ्याच्या तांदुळाचें परिमाण मानिलें आहे तें त्याच्या (आत्म्याच्या) ठिकाणीं वास्तवीक नसताना मानिलें आहे. म्हणून जें परिमाण आत्म्यावर नाहीं तें मानिलें हें 'असदुद्भावन' होय. ३ "गाईला घोडा" म्हणणें, ह्यास 'विपरीत' असें म्हणतात. ४ एका डोळ्यानें

आतां, सत्याणुव्रताचे पांच अतिचार-(ज्यांच्या योगानें व्रताचें अतिक्रमण होतें अशी कर्मे)- अवश्य टाकावेत, असें सांगतात-

मिथ्यादेशं रहोऽभ्याख्यां कूटलेखक्रियां त्यजेत् ॥
न्यस्तांशविस्मर्त्रनुज्ञां मन्त्रभेदं च तद्व्रतः ॥ ४५ ॥

असतील, त्यांनींदेखील पांचेंही प्रकारचें अनृत भाषण 'हिंसा असें समजून' सोडावें.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

आंधळा असलेल्या मनुष्यास "तूं एका डोळ्यानें आंधळा आहेस" असें ह्मणणें हें अप्रियभाषण होय. कारण, तें ऐकणाऱ्यास वाईट लागतें. आणि "अरे वेश्यापुत्रा! (राडेच्या लेका) असे ह्मणणें हें निंद्य भाषण असें समजावें.

५ असत्यभाषणास 'हिंसा' असें समजण्याचें कारण असें आहे कीं, अनृताचा व हिंसेचा परिणाम (दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला क्लेश उत्पन्न करणें हा) सारखाच आहे. व दोनीकडे (असत्यभाषण व हिंसा ह्या दोनीकडे) प्रमाद (कषाय) ह्याचा योगही सारखाच असतो. जर रागद्वेषादि कषायाचा योग भाषण करणाऱ्यामध्यें नसेल तर त्याकडून झालेली हिंसा जशी हिंसा होत नाहीं त्याप्रमाणें त्यानें उच्चारिलेलें अनृत भाषणही प्रमादाचा (रागद्वेषादि कषायाचा) योग नसल्यास त्याचें भाषणही अनृत होत नाहीं; आणि ह्मणूनच- सा मिथ्यापि न गीर्मिथ्या या गुर्वादिप्रसादिनी ह्मणजे जें भाषण गुरू अथवा वडील मनुष्यें याच्या अंतःकरणास आनंद देणारें असेल, तें जरी खोटें असलें तथापि तें खोटें नव्हे असें कोणी पंडितांनीं ह्मटलें आहे, त्याचाही ह्यांत समावेश होतो. कारण, त्यातही (गुरू वगैरे याना आनंद देणाऱ्या भाषणांतही) प्रमादयोग नाहीं. ह्मणून पूर्वीप्रमाणें हेंही भाषण असत्य होत नाहीं.

अर्थ— सत्याणुव्रत पाळणाऱ्या श्रावकानें ज्यांच्या योगानें त्या सत्याणुव्रताचा अतिक्रम होतो असे "मिथ्यादेश, रहोभ्याख्या, कूटलेखक्रिया, न्यस्तांशविस्मर्त्रनुज्ञा व मंत्रभेद" हे पांचही अतीचार अवश्य वर्ज्य करावे.

'मिथ्यादेश' म्हणजे— एखाद्या मनुष्यास— स्वर्ग कशानें मिळतो व मोक्ष कशानें मिळतो ह्या विषयीं संशय येऊन त्यानें त्या बद्दल विचारलें असतां आपल्यास माहीत असून भलतेंच सांगणें— अथवा ज्यानें सत्याणुव्रत स्वीकारलें आहे त्यानें दुसऱ्यास दुःख होईल असें बोलणें हें त्याचें असत्य भाषणच आहे. ह्मणून प्रमादामुळें (द्वेषादि कषायामुळें) परपीडा ज्या भाषणांत व्यक्त होत आहे असे, भाषण कारणावांचून बोलणें— जसें "ह्या गाढवावर किंवा उंटावर तुह्मी ओझें लादा," असें उगींच बोलणें, अथवा "चोरांना मारा" असें बोलणें, हाही एक प्रकारचा 'मिथ्यादेश'च आहे असें समजावें. किंवा दोघे करीत असतां त्यांतील एकाला दुसऱ्यास फसविण्याची युक्ती सांगणें अथवा दुसऱ्याकडून सांगविणें हाही एक 'मिथ्यादेसाचा' प्रकार आहे.

२ "रहोऽभ्याख्या" ह्मणजे एकांत स्थळीं स्त्रीपुरुषांनीं केलेल्या गुप्तकृत्यांचें प्रकाशन करणें. उदाहरण— पती व पत्नी यांचें एकमेकाविषयीं प्रेम उत्पन्न होतें, किंवा कोणत्याही एखाद्या स्त्रियेचें अथवा पुरुषाचें कोणत्याही एखाद्या पुरुषावर अथवा स्त्रियेवर प्रेम उत्पन्न होतें; तें, जर सत्याणुव्रती श्रावकाच्या हंसणें वगैरे सहज व्यापारांनीं प्रकाशित होईल तर तो अतीचार असें समजावें. आणि जर 'हे ह्या स्त्रीपुरुषांचे एकांती झालेले व्यापार उघडकीस आणावयाचे' अशा द्वेषबुद्धीनें सत्याणुव्रती श्रावकानें, ते स्पष्ट

होतील अशी हसणें वगैरे क्रिया मुद्दाम केली असेल तर त्याचा व्रतभंग झाला असेंच समजावें.

३ "कूटलेखक्रिया" ह्मणजे— जे व्यवहार दुसऱ्यानें बोललेले नाहींत किंवा केलेले नाहींत ते व्यवहार त्यानें बोललेले आहेत किंवा केलेले आहेत असें स्वतः किंवा एखाद्याच्या सांगण्यावरून [ज्यानें ते व्यवहार केलेले अथवा बोललेले नाहींत त्यास फसविण्याकरितां] खोटें लिहिणें. कितीएक पंडित— 'दुसऱ्याच्या अक्षरासारखें अक्षर, त्याला न समजतां लिहीणें'— ह्यास "कूटलेखक्रिया" असें ह्मणतात.

४ "न्यस्तांशविस्मर्त्रनुज्ञान" ह्मणजे कोणीं एखाद्यानें ठेवी ठेविलेल्या सुवर्णादि द्रव्याचा कांहीं अंश ती ठेव ठेवणारा मनुष्य विसरला असतां त्यास त्याच्या विस्मृतीबद्दल अनुमती देणें. [उदाहरण— कोणीं एका देवदत्त नांवाच्या मनुष्यानें वसुमित्र नांवाच्या मनुष्याजवळ पांचहजार रुपये ठेवी ह्मणून ठेविले. पुढें देवदत्त ह्याला वसुमित्राजवळ ठेवी ठेवलेल्या पांच हजाराची विस्मृती होऊन चार हजार ठेवी ठेविली आहे असें वाटूं लागलें, तर त्यास (देवदत्तास) तूं माझ्या जवळ चार हजार रुपयेच आणून ठेविले आहेस— असें सांगणें ह्यास (न्यस्तांशविस्मर्त्रनुज्ञान) असें ह्मणतात. ह्यालाच "न्यासापहार" असें दुसरें नांव आहे.

५ "मंत्रभेद" ह्मणजे कांहीं खाणाखुणांनीं व भुवया वांकड्या करणें वगैरे व्यापारांनीं दुसऱ्याचा अभिप्राय आपण ओळखून तो दुष्टपणानें भलत्याच एखाद्यास सांगणें किंवा आपल्या मित्र वगैरेंनीं आपल्या जवळ गुप्त ह्मणून सांगितलेल्या लज्जाकर व्यवहाराचा

परिस्फोट दुसऱ्या जवळ करणें ह्यासही 'मंत्रभेद' असें ह्मणतात. आतां येथें– यशस्तिलकांत (ह्या नांवाच्या ग्रंथांत) 'मंत्रभेद, निंदा, चहाडी, खोटा लेख, खोटी साक्ष देणें' ह्यांस सत्याणुव्रताचे अतीचार मानिले आहेत. व वरील श्लोकांत जे मिथ्यादेशादि अतीचार सांगितले ते ह्यांपेक्षां निराळेच सांगितले आहेत. तेव्हां दोहोंची संगती कशी लागते अशी एक शंका येते. याचें समाधान असें आहे कीं, यशस्तिलकांत सांगितलेले अतीचार जरी वरील श्लोकांत सांगितलेल्या अतिचाराहून निराळे आहेत तेव्हां ह्यांतील योग्य अतीचार कोणते याबद्दल संशय येतो. तरी पुढें "ह्याहून निराळे अतिचार जे असतील ते आपण तर्कानें जाणावेत" असें ग्रंथकार लिहीणार आहेत, त्यानें ह्या यशस्तिलकांत सांगितलेल्या अतीचारांचा संग्रह होतो असें समजावें.

आतां अस्तेय (चोरी न करणें) नांवाच्या अणुव्रताचें स्वरूप सांगतात.

चौरव्यपदेशकरस्थूलस्तेयव्रतो मृतस्वधनात् ॥
परमुदकादेश्चाखिलभोग्यान्न हरेद्दीत न परस्वम्

अर्थ— जें घेतल्यानें आपल्यास लोक हा चोर आहे असें ह्मणतील असे अगदी स्वल्प पदार्थ देखील चोरावयाचे नाहींत असा ज्यानें नियम केला आहे अशा श्रावकानें, मृत झालेल्या स्वकीय मनुष्याच्या (जो मृत झाल्यानंतर त्याला पुत्र वगैरे नसल्यामुळें त्याचा वारसा आपल्यासच येतो अशा मनुष्याच्या) स्थावर जंगम इष्टेटीवांचून, दुसऱ्या कोणाचेंही स्थावर अथवा जंगम कसलेंही द्रव्य, त्या द्रव्याच्या मालकानें दिल्यावांचून आपण घेऊं नये, व दुसऱ्यास देऊं नये. [जो मनुष्य मृत

झाला असतां त्याचा वारसा आपल्यास येणार तो मनुष्य जीवंत असतांना त्याचें द्रव्य देखील त्यानें दिल्याशिवाय आपण घेऊं नये, व दुसऱ्यास देऊं नये.] तसेंच जे उदक वगैरे पदार्थ सार्वजनिक (तेथील लोकांनीं अथवा दुसऱ्या कोणत्याही लोकांना ज्याचा उपभोग पाहिजे तसा आपल्या इच्छेप्रमाणें करितां येतो) म्हणून राजाकडून नोंदले गेले असतील त्यांशिवाय दुसरें कोणतेही पदार्थ– त्या पदार्थांच्या मालकानें दिल्यावांचून आपण घेऊं नयेत व दुसऱ्यासही देऊं नयेत.

आतां, राग लोभ वगैरे कषायाच्या संबंधामुळें– दुसऱ्याचें स्वामित्व ज्या पदार्थावर आहे असा कोणताही (गवत वगैरे देखील) पदार्थ, त्यावर ज्याची मालकी असेल त्यानें दिल्यावांचून– आपण घेतला असतां व दुसऱ्यास दिला असतां अचौर्यव्रताचा (चोरी न करणें ह्या व्रताचा नाश होतो. असें सांगतात—

संक्लेशाभिनिवेशेन तृणमप्यन्यभर्तृकम् ॥
अदत्तमाददानो वा ददानस्तस्करो ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

अर्थ— दुसऱ्याचें स्वामित्व ज्यावर आहे असा तृण वगैरे अतिस्वल्प देखील पदार्थ, जो श्रावक - त्या पदार्थाच्या मालकाच्या आज्ञेवांचून 'आपल्यास त्या पदार्थाची गरज आहे' अशा लोभानें अगर दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें– घेईल अथवा दुसऱ्याला देईल तर तो खचित चोर. व त्याच्या अस्तेयाणुव्रताचा (चोरी न करणें ह्या नियमाचा) नाश होतो. ह्यावरून- मालकाच्या आज्ञेशिवाय त्याचा पदार्थ घेणारा जो मनुष्य त्याच्या मनांत लोभ मोह वगैरे कषाय, तो पदार्थ घेण्याचे वेळीं उत्पन्न झाले असतील तरच ती चोरी होते, जर तसें नसेल (प्रमादयोग नसेल) तर ती

चोरी होत नाहीं.

आतां, ठेवी किंवा जमिनींत अगर दुसरे कोठेंही ठेवलेल्या द्रव्याचा त्याचा योग्य मालक नसल्यास त्यावर राजाची मालकी असते असें सांगतात.

नास्वामिकमिति ग्राह्यं निधानादिधनं यतः ॥
धनस्यास्वामिकस्येह दायादो मेदिनीपतिः ॥ ४८ ॥

अर्थ— ज्या द्रव्याचा स्वामी कोण आहे हें माहीत नाहीं असें जमीनींत पुरून ठेविलेलें द्रव्यही आपण घेऊं नये. कारण ज्या द्रव्याचा मालक कोणीच मिळत नाहीं त्या द्रव्याचा राजा हा मालक असें समजावें.

ह्या धनाचे मालक आपण आहोंत किंवा नाहीं ह्याविषयीं संशय उत्पन्न झाला असता, जें द्रव्य आपलें आहे असें वाटत आहे, तें द्रव्य देखील घेऊं नये, असा नियम करण्याचें सांगतात—

स्वमपि स्वं मम स्याद्वा न वेति द्वापराऽऽस्पदम् ॥
यदा तदाऽऽदीयमानं व्रतभङ्गाय जायते ॥ ४९ ॥

अर्थ— ज्या द्रव्याविषयीं— हें द्रव्य आपलें आहे किंवा नाहीं असा संशय येतो तें द्रव्य, आपण घेतलें असतां अथवा दुसऱ्याला दिलें असतां त्या घेण्यानें व देण्यानें अचौर्यव्रताचा नाश होतो.

आतां, अचौर्यव्रताचे जे अतीचार त्याचा व्रती श्रावकानें त्याग करावा म्हणून सांगतात—

चौरप्रयोगचौराऽऽहृतग्रहावधिकमानतुलम् ॥
प्रतिरूपकव्यवहृतिं विरुद्धराज्येऽप्यतिक्रमं जह्यात् ॥

अर्थ— अस्तेयाणुव्रती श्रावकानें चौरप्रयोग, चोराहृतग्रह, अधिकमानतुला, प्रतिरूपकव्यवहृति आणि विरुद्धराज्यातिक्रम हे पांच अतीचार अवश्य सोडावेत.

१ "चौरप्रयोग" ह्मणजे आपण स्वतः अगर दुसऱ्या कोणाकडून एखाद्यास तूं चोरी कर अशी प्रेरणा करणें. तसेंच ज्याची चोरी करण्याविषयीं प्रेरणा केलेली असेल त्याला हें तूं फार चांगलें करतोस असें ह्मणून त्याच्या त्या चोरीच्या कृत्यास अनुमोदन देणें किंवा शिकणें, ह्यास चौरप्रयोग असें ह्मणतात. आतां येथें- चोरी मी स्वतः करणार नाहीं व करविणार नाहीं असें व्रत ज्यानें स्वीकारिलें आहे, त्यानें वर सांगितलेला चौरप्रयोग केल्यानें त्या व्रताचा नाशच होतो मग ह्या चौरप्रयोगास अतीचार असे कसें ह्मणतां- अशी शंका जरी उत्पन्न होते, तरी तुह्मी कांहीं न करितां उगीच स्वस्थ कां बसला! जर तुह्मांस कांहीं खावयास नसेल, तर मी देतो, तुह्मी आणलेले जिन्नस जर कोणी विकत घेत नसतील तर ते मी घेईन. अशा प्रकारच्या भाषणांनीं चोरांना दुष्कृत्य करण्याविषयीं प्रवृत्त करणारा, [ह्या वरील भाषणात चोरी करा असे स्पष्ट जरी सांगितलें नाहीं तरी ज्यापेक्षां हे भाषण चोरांस उद्देशून आहे, त्यापेक्षां- तात्पर्यानें चोरी करण्याविषयीं प्रवृत्त करणें सिद्ध होतें] व आपण व्यापाराकरितां जिन्नस आणावयास सांगितलें आहे अशी समजूत आपणच करून घेणारा असा जो श्रावक असेल त्याचाही वरील चौरप्रयोग अतिचारस्वरूप होतो, व्रतभंग करणारा होत नाहीं. असें तात्पर्य आहे.

२ 'चौरार्त्दतग्रह' ह्मणजे- आपण ज्याला चोरी करण्याबद्दल सांगितलें नाहीं किंवा अनुमोदनही दिलेलें नाहीं अशा चोरानें आणलेले सुवर्ण, वस्त्र वगैरे पदार्थ विकत घेणें. हे चोरानें आणलेले पदार्थ अधिक किंमतीचे असून कमी किंमतीनें घेतले असतां,

तसेंच ते पदार्थ गुप्तपणें घेतले असतां घेणारा चोर ठरतो, म्हणून ह्या अतीचारांत चोरीही संभवते व व्यापारही संभवतो, त्याकरितां ज्या वेळीं ह्या चौराहृतग्रहरूप अतीचारांत वर सांगितल्याप्रमाणें चोरी संभवते त्यावेळीं अचौर्यव्रताचा नाश होतो, आणि ज्यावेळीं व्यापार संभवतो त्यावेळीं व्रताचा भंग न होता, केवळ अतीचारच होतो असें समजावें.

३ 'अधिकहीनमानतुला' म्हणजे-- कोणताही पदार्थ दुसऱ्याला देण्याचे वेळी लहान मापानें देणें व दुसऱ्याकडून घेण्याचे वेळी मोठ्या मापानें घेणें, तसेंच पदार्थ द्यावयाचे वेळी हलक्या वजनानें देणें व घ्यावयाचे वेळी जड वजनानें घेणें- ह्यास 'अधिकहीनमानतुला' नांवाचा अतिचार असें समजावें.

४ 'प्रतिरूपकव्यवहृति' म्हणजे-- कोणत्याही पदार्थात त्याच्यासारखाच दिसणारा असा दुसरा एखादा (कमी किंमतीचा) पदार्थ मिश्र करून ज्यास्त दरानें विकणें. जसें-- भातांत फोल मिसळणें, तुपांत तेल, हिंगांत कांत वगैरे न समजेल असा पदार्थ मिसळणे, तेलांत मूत्र मिसळणें, तसेंच उत्तम सुवर्णांत व रुप्यांत कमी प्रतीचें सोनें व रुपें मिसळणें. आणि अशा प्रकारें तयार केलेला माल उंचीदरानें विकणें. ह्यांतही दुसऱ्याच्या अडचणीच्या वेळीं त्यास अशा प्रकारचा माल देऊन त्याचें द्रव्य हरण केल्यामुळें अचौर्यव्रताचा नाश संभवतो. व चोरी करणे म्हणजे दुसऱ्याचें घर फोडून माल नेणें अशी वास्तवीक समजूत असल्यामुळें अचौर्यव्रताचा नाश होईल म्हणून जपत असलेल्या श्रावकानें वर लिहील्याप्रमाणें मिश्रण करून केवळ व्यापाराच्या बुद्धीनें क्रयविक्रय केला असतां मात्र व्रतनाश न होतां अतीचार संभवतो. याप्रमाणें

ह्यहि अतीचार एखादे प्रसंगीं व्रताचा नाश करणारा होतो व दुसऱ्या प्रसंगीं अतिचारस्वरूप होतो असा ह्यांत सूक्ष्म भेद आहे.

५ " विरुद्धराज्यातिक्रम " ह्मणजे एखाद्या राजाचे अधिकार काढून घेतले असतां अथवा एखादा राजा दुसऱ्या बलाढ्य शत्रूच्या ताब्यांत सांपडल्यामुळें आपले योग्य अधिकार चालविण्यास असमर्थ झाला असतां त्यावेळीं त्या देशांत योग्य नियामक कोणी नसल्यानें व सर्व लोक भ्यालेले असल्यानें तसेंच शत्रूच्या लोकांचें बळ अधिक झालें असल्यानें पाहिजे त्यानें वाटेल तसें करावें. व जो बलवान असतो, तो दुर्बला जवळचे पदार्थ पाहिजे त्या तऱ्हेनें काढून घेतो. असा प्रसंग असतो; ह्मणून- मूल्यवान पदार्थ थोड्या किंमतीनें [बलात्कारानें] घेणें. अथवा, एकमेकांशीं द्वेष करीत असलेल्या राजांच्या सरहद्दी किंवा त्यांचें सैन्य ह्यासंबंधानें त्यांनीं (त्या राजांनीं) केलेल्या नियमांचें अतिक्रमण करणें. (ते नियम न मानतां त्या नियमांच्या उलट वागणें) उदाहरण- परस्परांशीं द्वेष करणाऱ्या राजाच्या देशांत तिसऱ्या राज्यांतील मनुष्यानें [कांहीं दुर्बुद्धीनें] जाणें, अथवा ह्या दोन राज्यांतील मनुष्यानें तिसऱ्या राज्यांत जाणें. आतां येथे-- उगीच एखाद्याच्या राज्यांत दुसऱ्यानें जाणें ह्यापासून कांहींच दोष होत नसल्यानें तें जाणें कांहीं तरी दुष्ट इच्छेनेंच असलें पाहिजे असें तात्पर्यानें सिद्ध होतें आणि त्यांतही ' दुष्ट इच्छा ' शब्दानें अनेक अर्थांचा जरी समावेश होतो तरी प्रकृतप्रसंगाला (अचौर्याणुव्रताचा अतीचार सांगावयाचा आहे ह्या प्रसंगाला) अनुसरून ती दुष्ट इच्छा ह्मणजे दुसऱ्यानें दिल्यावांचून घेण्याविषयींच असली पाहिजे हेंही सिद्ध होतें. मग जर एखाद्यानें आपल्या राजाच्या

आज्ञेवांचून दुसऱ्याच्या राज्यांत जाऊन व तेथील वस्तू हरण केल्या तर त्यास चोरी केल्याचाच अपराध लागू पडतो. तेव्हां अशा रीतीनें जें द्रव्य हरण होतें तें कोणीं दिल्यावांचून होतें ह्मणून अचौर्यव्रताचा भंग होणेंच योग्य आहे मग ह्यास अतीचार कसें म्हणावें— अशी एक शंका उत्पन्न होते त्याचें समाधान असें कीं— वर प्रतिपादन केल्याप्रमाणें जर दुष्टइच्छा असेल व त्यामुळें परद्रव्यापहार होत असेल तर व्रतभंग अवश्य होईल, परंतु 'मी हा व्यापारच करीत आहे, चोरी करीत नाहीं' अशीच ज्याची वास्तवीक समजूत आहे व अशा समजुतीनेंच जो मनुष्य, परराज्यांत वर सांगितलेल्या प्रसंगीं जाऊन स्वल्पमूल्यानें मोठ्या किमतीचे पदार्थ विकत घेतो, त्यास 'चोर' असें समजण्याचा लोकांत संप्रदाय नसल्यानें तो चोर ठरत नाहीं ह्मणून अशा कृत्यानें त्याचा व्रतभंग होत नाहीं. अतीचार मात्र होतो. ह्मणून अशा प्रसंगीं त्या कृत्यास अतीचार असें समजावें याप्रमाणें तो अतीचार होतो, किंवा 'चौरप्रयोग' वगैरे पांचही क्रिया ह्या चोरीचाच एक प्रकार आहे, परंतु त्याजर विचार न करितां सहज घडतील तर तो अतीचार असें समजावें व विचारपूर्वक समजून उमजून घडतील तर ती चोरी असेच समजावें. आतां हे वर सांगितलेले अचौर्याणुव्रताचे पांच प्रकारचे अतीचार राजा किंवा राजसेवक यांचे ठिकाणीं मुळींच संभवत नाहींत,- असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे, तें अगदीं बरोबर नाहीं. कारण पहिले दोन अतीचार (चौरप्रयोग व चौरात्दतग्रह) हे राजा किंवा राजसेवक ह्यांचे ठिकाणीं संभवतात हें वर केलेल्या अर्थावरून सहज समजण्यासारखें आहे ह्मणून त्याबद्दल मुळींच शंका घेतां येत नाहीं. आतां पुढचे दोन अती-

चार (अधिकहीनमानतुला व प्रतिरूपकव्यवहृती) हे दोनीही राजाचे ठिकाणीं संभवतात, तें असें- ज्यावेळीं राजा आपल्या जामदारखान्यांतील वस्तूंचें मोजमाप करितो किंवा सेवकांकडून 'अमूक रीतीनें करा' असें सांगून करवितो त्यावेळीं 'अधिकहीन-मानतुला' हा अतीचार राजाच्या हातून घडणें व राजसेवकांच्या हातून घडणें अगदीं शक्य आहे. आणि ज्यावेळीं राजा आपल्या वस्तू मोबदल्या देऊन, दुसऱ्या वस्तू घेतो, त्यावेळीं प्रतिरूपकव्य-वहृती हा अतीचार त्याच्या हातून घडणें संभवनीय आहे. आतां पांचवा विरुद्धराज्यातिक्रम हा अतीचार होण्याचा प्रसंग असा येतो कीं- ज्यावेळीं एखादा मांडलिकराजा- ज्या राजाकडील टणगीचा उपभोग करीत असेल त्या राजाच्या विरुद्ध असलेल्या दुसऱ्या एखाद्या राजाला- सहाय करण्यास प्रवृत्त होतो, त्या प्रसंगाला त्या मांडलिक राजाची खोड मोडण्याकरितां त्याच्यावर तो मांडलिक राजा ज्याच्या ताब्यांतील असेल असा मुख्य राजा चालून गेला असतां त्यावेळीं त्या मुख्यराजाच्या हातून विरुद्धरा-ज्यातिक्रम हा अतीचार होणें शक्य आहे, ह्मणून पूर्वींचा निरास सोमदेवाचार्यांनीं ह्या पांच प्रकारच्या अतीचारापैकीं अधिकहीनमा-नतुला ह्या एका अतीचारांत मानन्यूनता व मानाधिक्य असे दोन अतीचार निराळे मानिले आहेत. त्याबद्दल त्याची कारिका अशी आहे—

मानवन्न्यूनताऽऽधिक्ये स्तेनकर्म ततो ग्रहः ॥
विग्रहो संग्रहार्थश्चास्तेयस्यैते निवर्तकाः ॥ १ ॥

अर्थ— ज्या पदार्थाचें मोजणें किंवा तोलणें हें परिमाण आहे त्या पदार्थाच्या मोजण्यांत अथवा तोलण्यांत दुसऱ्याला

देतांना कमीपणा करणें, तसेंच [आपण घेतांना] अधीक वजनानें अथवा मापानें घेणें, चोरी करविणें, चोरापासून त्यांनीं चोरून आणिलेले पदार्थ विकत घेणें व द्रव्य मिळविण्याकरितां युद्ध करणें हीं सर्व अचौर्याणुव्रताचे अतीचार होत.

प्रतिपक्षभावनैव न रतिरिरंसारुचिप्रतीकारः ॥
इत्यप्रत्ययितमनाः श्रयत्वहिंस्रः स्वदारसन्तोषम् ५१

अर्थ— ब्रह्मचर्य हेंच स्त्रीसंभोगाविषयीं उत्पन्न होणाऱ्या इच्छेचा नाश करण्याला समर्थ आहे, वारंवार स्त्रीसंभोग केल्यानें स्त्रीसंभोगेच्छा केव्हांही निवृत्त व्हावयाची नाहीं असा ज्याच्या अंतःकरणाचा निश्चय झालेला नाहीं अशा स्थूलाहिंसाणुव्रत करणाऱ्या श्रावकानें, आपल्या विवाहितस्त्रीच्या योगानें मैथुनसंज्ञेपासून होणारे क्लेश घालवून देहाचा व मनाचा स्वस्थपणा अवश्य संपादन करावा.

स्वदारसंतोषी कोणाला म्हणावें, तें सांगतात—

सोऽस्ति स्वदारसन्तोषी योऽन्यस्त्रीप्रकटस्त्रियौ ॥
न गच्छत्यंहसो भीत्या नान्यैर्गमयति त्रिधा ॥ ५२॥

अर्थ-- जो श्रावक पापाच्या भीतीमुळें परस्त्री व वेश्या ह्यांचा उपभोग मन, वाणी व शरीर ह्या तीहींच्या योगानें आपण करीत नाहीं व दुसऱ्याकडून करवीत नाहीं, तो 'स्वदारसंतोषी' असें समजावें. [ह्या श्लोकांत 'अन्यस्त्री' (परस्त्री) असें पद आहे ती अन्यस्त्री परिगृहीत व अपरीगृहीत अशी दोन प्रकारची आहे. जी सभर्तृका असते ती परिगृहीत होय व जी [सभर्तृका असूनही] पतीच्या ताब्यांत न राहतां यथेच्छ वागणारी, किंवा जीचा पती फार दिवस गावाला गेला असून

त्याचा शोध लागत नाहीं अशी, किंवा जीचा पती मृत झाला आहे अशी ती असते जी 'अपरिगृहीता' असें समजावें. जीचा विवाह झालेला अशी कन्या ती जरी सभर्तृका नाहीं तथापि ती पिता, बंधू, माता, वगैरेंच्या आधीन अशी असल्यामुळें तिला 'परस्त्री' समजणेंच योग्य आहे.

आतां, स्त्रीसंभोगांत दोष आहेत असें सांगतात. ह्या ठिकाणीं—"स्वदारसंतोषाणुव्रत गृहस्थाश्रमीश्रावकानें अवश्य करावें' असें पुर्वी विधान केलें आहे. जर स्त्रीसंभोगांत दोष आहेत, तर मग स्वदारसंतोषाणुव्रताचें विधान कसें केलें— अशी शंका येते. त्याचें समाधान असें कीं— ज्यापेक्षां 'स्वदारसंतोषाणुव्रताचें, विधान केलें आहे, त्यापेक्षा ज्या गृहस्थाश्रमी श्रावकानें ब्रह्मचर्याणुव्रत स्वीकारलेलें असेल त्याला, स्वस्त्रीच्या उपभोगानें फारसा पापबंध नाहीं, हें तात्पर्यानें सिद्ध होतें, तेव्हां ह्या दोषकथनाचा संबंध स्वदारसंतोषाणुव्रती श्रावकाकडे जरी नाहीं, तथापि ज्या गृहस्थश्रावकांना यतिधर्माविषयीं भक्ती उत्पन्न झाली असेल, ते यतिधर्म स्वीकारण्याच्या पुर्वी गृहस्थाश्रमामध्यें असतांही कामभोगाविषयीं विरक्त होऊनच श्रावकधर्माचें परिपालन करीत असतात. अशा प्रकारचे जे श्रावक असतील त्याचें मूळचेंच असलेलें कामभोगाविषयींचें (स्त्रीसंभोगाविषयींचें) वैराग्य अधिक वृद्धिंगत व्हावें अशा करिता सामान्यतः स्त्रीसंभोगांत दोष आहेत असें सांगावयाचें आहे असें समजावें, म्हणजे वरील शंका उत्पन्न होण्यास मुळींच अवकाश रहात नाहीं. या उद्देशानेंच स्त्रीसंभोगात दोष आहेत, म्हणजे स्त्रीसंभोग दुष्ट असल्यामुळें तो सुखकर नाहीं, असें सागतात.

सन्तापरूपो मोहाङ्गसादतृष्णानुबन्धकृत् ॥
स्त्रीसम्भोगस्तथाप्येष सुखं चेन्मा ज्वरेऽक्षमा ५१

अर्थ– स्त्रीसंभोग हा– [स्त्रीसंसर्गानें पित्ताची वृद्धी होते व पित्तापासून शरीराचा दाह होतो म्हणून]– संताप उत्पन्न करणारा आहे. तसेंच तो मोह करतो, म्हणजे चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें ह्याविषयीं विचार सुचूं देत नाहीं, देहाला कृशपणा आणतो, व त्याचें कितीही सेवन केलें तथापि तो अधिकच इच्छा वाढवितो. हे जीवा, ह्याप्रमाणें दुष्ट असलेला स्त्रीसंभोग जर तुला सुखकर वाटत असेल, तर मग तुला ज्वर आला असतां तो जाण्याकरितां औषध घेऊं नको. कारण, ज्वरही संताप करतो, मोह म्हणजे भ्रांती उत्पन्न करितो, अंग कृश करितो व पाणी पिण्याची इच्छा वाढवितो. तेव्हां स्त्रीसंभोगापासून ज्या तऱ्हेचें दुःख होतें त्याच तऱ्हेचें दुःख ज्वरापासून होतें, मग जर दोहोंपासून सुख नसून दुःख सारखेंच आहे तर स्त्रीसंभोगाविषयीं जशी तूं इच्छा करतोस त्याप्रमाणें ज्वराविषयींही तुला इच्छा उत्पन्न होणें योग्य आहे. तेव्हां जें असावें म्हणून आपण इच्छा करितों, तेंच जर अनायासानें आपल्याला प्राप्त झालें तर किती बरें आनंद व्हावा? तेव्हां स्त्रीसंभोगांत ज्या प्रकारचें दुःख होतें त्या प्रकारचेंच दुःख देणारा ज्वर उत्पन्न झाला असतां तो जाण्याकरितां व पुनः न येण्याकरितां उपाय करणें योग्य नाहीं, उलट आनंदच झाला पाहिजे. आणि जर ज्वर जाण्याकरितां व पुनः उत्पन्न न होण्याकरितां उपाय करणें अवश्य आहे तर स्त्रीसंभोगाची इच्छा आपल्या मनांतून जाण्याकरितां व पुनः ती उत्पन्न न होण्याकरितांही उपाय करणें अगदीं अवश्य आहे– असें तात्पर्य आहे.

आतां परस्त्रीसंभोगांतही सुख नाहीं असें युक्तीनें सांगतात––

समरसरङ्गोद्गमभूते च काचित्क्रिया न निर्वृतये ॥

स कुतः स्यादनवस्थितचित्ततया गच्छतः परकलत्रम् ५४

अर्थ— समागमकालीं एकमेकाविषयीं विलक्षण प्रेम असलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या अंतःकरणांत एकमेकांच्या समागमाची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाल्यावांचून स्त्रीपुरुषांच्या समागमापासून केव्हांही सुख व्हावयाचें नाहीं. मग असें प्रेम व अशी इच्छा,– दुसरे कोणी आपल्याला पहातील अशा भीतीनें ज्याचें अंतःकरण व्यग्र झालें आहे अशा परस्त्री गमन करणाऱ्या पुरुषाच्या अंतःकरणांत कशी उत्पन्न व्हावी? मुळींच उत्पन्न होणें शक्य नाहीं.

आता, स्वस्त्रीच्या ठिकाणीं आसक्त असणाऱ्या श्रावकाकडून भावहिंसा व द्रव्यहिंसा ह्या दोनीही होतात, असें सागतात.

स्त्रियं भजन् भजत्येव रागद्वेषौ हिनस्ति च ॥
योनिजन्तून् बहून्सूक्ष्मान् हिंस्र स्वस्त्रीरतोऽप्यतः ॥ ५५

अर्थ— स्त्रीचा उपभोग करणाऱ्या मनुष्याच्या अंतःकरणांत प्रेम व द्वेष हे दोन्ही विकार उत्पन्न होतात. तसीच योनीच्या ठिकाणीं उत्पन्न होणाऱ्या पुष्कळ सूक्ष्म जीवांची हिंसा त्यांच्याकडून घडते; ह्मणून, तो हिंसा करणाराच ठरतो. अंतःकरणांत स्वस्त्रीविषयीं जें प्रेम असतें व तिच्यासंबंधानेंच दुसरा कोणी इच्छा करील ह्मणून जो द्वेष असतो त्यास ‘ भावहिंसा ’ असें ह्मणतात. योनिजजंतूंचा जो उपभोगकालीं नाश होतो, ती ‘ द्रव्यहिंसा ’ असें समजावें. तात्पर्य, स्त्री संभोगापासून दोनही प्रकारची हिंसा होते, ह्मणून स्वस्त्री व परस्त्री ह्या दोघींचाही उपभोग करूं नयें.

आतां, ब्रह्मचर्याच्या महत्त्वाची स्तुती करितात–

स्वस्त्रीमात्रेण सन्तुष्टो नेच्छेद्योऽन्याः स्त्रियः सदा ॥
सोऽप्यद्भुतप्रभावः स्यात् किं वर्ण्यं वर्णिनः पुनः ॥ ५६

अर्थ— जो पुरुष केवल विवाहित स्त्रीच्या योगानेंच तुष्ट होऊन केव्हांही दुसऱ्या स्त्रीची इच्छा करीत नाहीं तो पुरुष देखील विलक्षण प्रभावशाली होतो. तर (ह्याप्रमाणें स्वदारसंतोषरूपी एकदेशी ब्रह्मचर्याचें जर इतकें सामर्थ्य आहे तर) मग जे मुळींच स्त्रीसमागम न करणारे असे असतील त्यांचें वर्णन काय करावें! अर्थात् त्यांचें वर्णन करणें अगदींच शक्य नाहीं.

आतां, केवल स्वपतीचीच सेवा करणाऱ्या स्त्रीची मोठी योग्यता उदाहरणानें स्पष्ट दाखवितात—

रूपैश्वर्यकलावर्यमपि सीतेव रावणम् ॥
परपूरुषमुज्झन्ती स्त्रीः सुरैरपि पूज्यते ॥ ५७ ॥

अर्थ— सुंदरपणा, संपत्ती व अनेककला ह्यांनीं सर्वांपेक्षां महत्वाला पावलेल्या रावणाचा ज्याप्रमाणें सीतेनें त्याग केला त्याप्रमाणें, आपल्या पतीपेक्षां दिसण्यांत सुंदर, संपत्तिमान् व अनेक कलांनीं युक्त असलेल्या अशा देखील परपुरुषाचा जी स्त्री त्याग करिते, तिची देवसुद्धां पूजा करितात. (त्या स्त्रीला देव देखील मान देतात.)

आतां, ब्रह्मचर्याणुव्रताचे अतीचार सांगतात.

इत्वरिकागमनं परविवाहकरणं विटत्वमतिचाराः ॥
स्मरतीव्राभिनिवेशोऽनङ्गक्रीडा च पञ्च तुर्ययमे ५८

अर्थ–ब्रह्मचर्याणुव्रताचे ‘ इत्वरिकागमन , परविवाहकरण, विटत्व , स्मरतीव्राभिनिवेश आणि अनंगक्रीडा ’ असे पांच अतीचार आहेत. ह्यांतील प्रत्येकांचे अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें—

जी स्त्री पती किंवा पिता वगैरे दुसरे कोणीच नसल्यानें स्वतंत्र झाल्यामुळें प्रसिध्दपणें अथवा गुप्तरीतीनें परपुरुषाशीं

समागम करीत असेल तिला 'इत्वरी' असें ह्मणतात. त्या-प्रमाणें प्रत्येक पुरुषाबरोबर समागम करणारी असल्यानें वेश्येलाही 'इत्वरी' ह्मणतात. अशाप्रकारच्या स्त्रीचें सेवन करणें हा ब्रह्मचर्याणुव्रताचा अतीचार आहे. हा अतीचार भंग व अभंग उभयस्वरूप आहे. कारण, जर एखादा परस्त्रीत्यागाणुव्रत पाळणारा श्रावक कांहीं द्रव्य देऊन नियमितकालपर्यंत एखाद्या वेश्येला आपल्या स्त्रीप्रमाणें ताब्यांत ठेऊन तिचा उपभोग करीत असेल, तर त्याची--- आपण परस्त्रीत्यागाणुव्रत स्वीकारिलेलें आहे व ही वेश्या जरी आहे, तरी द्रव्य देऊन हिला कांहीं कालपर्यंत आपली स्त्रीच केली असल्यानें हिच्या उपभोगानें व्रतभंग होत नाहीं, अशी - कल्पना असल्यानें त्याच्या बुद्धीनें व्रतभंग होत नाहीं. आणि वास्तवीक विचार केला असतां, त्या वेश्येशीं यथाविधि विवाह झाला नसल्यानें ती स्वस्त्री होत नाहीं. ह्मणून परस्त्रीचा उपभोग केल्यासारखेंच होतें, एवढ्याकरितां व्रतभंग होतो. तसेंच, पती, पिता किंवा ज्यांच्या आज्ञेचें अतिक्रमण करता येत नाहीं असे दुसरे कोणी नसल्यानें जी स्वतंत्र झालेली असते, तिचेंही ' इत्वरिका ' शब्दानें ग्रहण होत असल्यानें तिच्याशीं समागम करणें हाही भंगाभंगरूपच अतिचार होतो. कारण, कोणाचेंच स्वत्व नसल्यानें तिला परस्त्री ह्मणता येत नाहीं. ह्मणून तिच्या उपभोगानें व्रतभंग न होता केवल अतिचार मात्र होतो. व लोकव्यवहारांत तिला परस्त्री समजण्याची रूढी असल्यानें व्रतभंग होतो. तात्पर्य, इत्वरिकागमनापासून भंगाभंगरूप अतिचार घडतो हें युक्तीनें सिद्ध आहे. वेश्यागमनापासून जो अतिचार घडतो त्याचा एक प्रकार वर दाखविला, आतां दुस-

राही एक प्रकार त्या विषयींचाच आहे तो असा-- दुसऱ्या एखाद्या मनुष्यानें द्रव्य देऊन आपल्या ताब्यांत जर एखादी वेश्या ठेवलेली असेल, तर ती-जितका कालपर्यंत त्याच्या स्वत्वांत असेल तितका कालपर्यंत -- परस्त्री असल्यानें तिच्या समागमानें परस्त्री-समागम होऊन व्रतभंग होतो. व लोकांत तशा प्रकारच्या वेश्येलाहि परस्त्री ह्मणण्याची रूढी नसल्यानें व्रतभंग न होतां केवळ अतीचार होतो. अशा प्रकारेंही इत्वरिकागमनरूपी अतिचाराला भगाभंगरूपता येते.

दुसरे कितीएक पंडित " अस्वामिक अशा कुलस्त्रीशीं गमन करणें, हा, ज्यानें परस्त्रीसंभोग वर्ज केला आहे अशा श्रावकाचा अतीचार होतो " असें ह्मणतात. हा अतिचारही भंगाभंगस्वरूपच होतो. कारण, जी स्त्री अनाथ असते तिच्यावर पतीचें स्वत्व नसल्यानें ती परस्त्री होत नाहीं ह्मणून तिच्या संभोगानें व्रतभंग केला असें होत नाहीं. आणि लोकव्यहारांत तिलाही ' परस्त्री ' असें समजण्याचा संप्रदाय असल्यानें व्रतभंग होतो. तत्वार्थसूत्रांत ब्रह्मचर्यव्रताचे जे पांच अतीचार सांगितले आहेत त्यांत विवाहित असून जारकर्म करणाऱ्या स्त्रीचा संभोग करणें व अविवाहित असून जारकर्म करणाऱ्या स्त्रीचा संभोग करणें हे दोन अतीचार मानिले आहेत, त्यांचाही ह्या मतांत संग्रह होतो. बाकीचे अतिचार दोघांच्याही मतानें सारखेच आहेत. ह्मणून, त्याबद्दल विवेचन करण्याचें कारण नाहीं.

दुसऱ्या अतिचाराचें नांव ' परविवाहकरण ' असें आहे. ह्याचा अर्थ— आपल्या मुलीवांचून दुसऱ्या कोणाच्याही मुलीचें, आपल्याला कन्यादानाचें फळ मिळावें ह्या बुद्धीनें अथवा प्रेमानें लग्न

करणें असा होतो. हें स्वदारसंतोषव्रताचा ज्यानें स्वीकार केला आहे, त्यानें देखील करूं नये. कारण, स्वदारसंतोषव्रती श्रावकानें मनानें वाणीनें व शरीरानें स्वस्त्रीवांचून इतर स्त्रीशीं समागम करणें अथवा करविणें हें वर्ज केलेलें असतें. ह्मणून दुसऱ्याचा विवाह करणें ह्मणजे परंपरेनें स्त्रीपुरुषांचा समागम केल्याप्रमाणेंच होत असल्यानें परविवाहकरण हें कर्म निषिद्ध ठरतें. आतां, हा अतिचार पूर्वीच्या अतिचाराप्रमाणें व्रतभंग करणारा नाहीं. कारण, व्रती श्रावक "मी केवळ दुसऱ्याचा विवाहच करीत आहे, दुसऱ्याकडून स्त्रीसंभोग करवीत नाहीं; तसें केलें असतां माझ्या व्रताचा भंग होईल, असें समजत असून" व्रतभंग न होऊं देण्याची इच्छा करीत असल्यानें व्रतभंग न होतां फक्त व्रताचा अतिक्रम केल्यासारखें होतें ह्मणून परविवाह केला असतां अतिचार होतो, व्रतभंग होत नाहीं. येथें एक अशी शंका उत्पन्न होते कीं - "दुसऱ्याच्या कन्येचा विवाह केल्यानें जसा अतीचार होतो, त्याप्रमाणेंच आपल्या मुलीचाहि विवाह केला असतां अतिचार कां होऊं नये?" ह्यावर समाधान असें कीं— जर आपल्या मुलीचा विवाह केला नाहीं तर ती स्वच्छंद वागणारी होईल व त्यायोगानें कुलाचार व लोकाचार ह्या दोन्हींच्या विरुद्ध असें वर्तन तिच्याकडून होऊन ती भ्रष्ट होईल. तसें होऊं नये, ह्मणून तिचा विवाह अवश्य केला पाहिजे. कारण, विवाह केला असतां, ती परतंत्र झाल्यामुळें तिच्या हातून तसें विरुद्ध वर्तन होणें शक्य नाहीं [पुत्राचे ठिकाणींही अशीच कल्पना समजावी] त्यांतूनही कुटुंबाची काळजी घेणारा आपला बंधु किंवा दुसरा कोणी असेल तर त्याच्याकडूनच आपल्या मुलाचा व मुलीचा विवाह करवावा. आपण करूं नये हेंच योग्य आहे. स्वदारसंतोष व्रत करणारा

श्रावक जर ह्या स्त्रीपासून व्हावा तितका संतोष होत नाहीं म्हणून-- दुसरी स्त्री करील; तर, तसें करणें हेंही 'परविवाहकारणच' असल्यानें अतीचार होतो.

'विटत्व' हा तिसरा अतिचार आहे. ह्याचा 'स्त्रियांबरोबर थट्टा करणें' असा अर्थ होतो. हा अतिचार वार्णीनच होतो..

'स्मरतीव्राभिनिवेश' हा चवथा अतीचार आहे. ह्याचा- स्त्री संभोगाविषयीं अत्यंत आसक्ती, म्हणजे दुसरीं सर्व कामें सोडून केवळ स्त्रीसंभोगाचेंच चिंतन करणें असा अर्थ होतो. ह्याच्या योगानें मनुष्य पश्वाप्रमाणें सर्वदा स्त्रीसमागम करण्यास प्रवृत्त होतो. आणि त्या योगानें शक्तीचा ऱ्हास झाला म्हणजे, पुनः शक्ती यावी ह्या बुद्धीनें वाजीकरण वगैरे औषधोपचार करतो.

'अनंगक्रीडा' हा पांचवा अतीचार आहे. ह्याचा अर्थ- मैथुनास अयोग्य अशा अवयवांचे ठिकाणीं मैथुनक्रीडा करणें असा आहे. ह्या सर्व अतीचारांचा त्याग करावा. कारण, पापभीक असा जो श्रावक ब्रह्मचर्यव्रत चालविण्याविषयीं नियम करूनही फार प्रबल झालेल्या मनोविकाराला सहन करण्यास असमर्थ झाला असेल, त्यानें केवळ ते प्रबलमनोविकार घालविण्याकरितांच स्वस्त्रीसंतोषव्रताचा स्वीकार करावा. मग अशा रीतीनें जर त्या मनोविकारापासून होणाऱ्या वेदनेची शांती होणे शक्य आहे; तर अर्थातच बाकीच्या व्यवहारांची आवश्यकता नाहीं, हें सिद्ध आहे व ह्या हेतूनेंच त्यांचा निषेध केला आहे. दुसरें असें कीं- वेदनांच्या शांतीकरितां म्हणून दुसरे व्यापार करण्याची जरूरहि पडत नाहीं. व त्यांत कांहीं गुणही नसून उलट त्यापासून बलक्षय होतो, अथवा राजयक्ष्मा (क्षय) रोग उत्पन्न होतो, आणि म्हणूनच वै-

यशास्त्रांत– स्त्रीसंभोगाविषयीं अत्यंत आसक्त न होतां फक्त वेद-नाशांतीकरितां– जसें क्षुधेच्या शांतीकरितांच आपण भोजन करितों, त्याप्रमाणें स्त्रीसंभोग करावा, त्याचें सर्वदा चिंतन मुळींच करूं नये,– असें सांगितलें आहे. ह्मणून शास्त्रानें त्याचा निषेध केलेला आहे. ह्या अतिचारांचा त्याग जसा पुरुषानें केला पाहिजे त्याप्रमाणें ब्रम्हचर्याणुव्रत स्वीकार केलेल्या स्त्रीनेंही अवश्य केलाच पाहिजे.

आता, परिग्रह परिमाणाचें स्वरूप सांगतात—

ममेदमिति सङ्कल्पश्चिदचिन्मिश्रवस्तुषु ॥
ग्रन्थस्तत्कर्शनात्तेषां कर्शनं तत्प्रमाव्रतम् ॥ ५९ ॥

अर्थ— चेतन (स्त्री, पुत्र वगैरे) अचेतन (गृह, सुवर्ण वगैरे) आणि मिश्र (चेतन व अचेतन ह्यांचें मिश्रण ज्यांत आहे अशीं बागबगींचे शेतें वगैरे) ह्या पदार्थांविषयीं 'हे माझे आहेत' असा जो निश्चय त्याला 'परिग्रह' असें ह्मणतात. आणि त्या चेतन अचेतन आणि मिश्र अशाप्रकारच्या पदार्थांच्या कमी करण्यानें जें 'हें माझें आहे' अशा प्रकारचा निश्चय शिथिल करणें ह्यास परिग्रहपरिमाण असें ह्मणतात.

आता, अंतरंगपरिग्रहत्यागाचा उपाय सांगतात.

उद्यत्क्रोधादिहास्यादिषट्कवेदत्रयात्मकम् ॥
अन्तरङ्गं जयेत्सङ्गं प्रत्यनीकप्रयोगतः ॥ ६० ॥

अर्थ— उत्पन्न होणारे क्रोध, मान, माया व लोभ हे चार कषाय; हास्य, रति, अरति, शोक, भय आणि जुगुप्सा हे सहा विकार; पुंवेद, नपुंसकवेद व स्त्रीवेद हे तीन वेद आणि मिथ्यात्व अशा भेदानें चौदा प्रकारचे अंतरंगपरिग्रह– उत्तमक्षमा वगैरे दहा प्रकारच्या धर्मांच्या भावनेनें– जिंकावे.

आतां बाह्यपरिग्रहांचा अवश्य त्याग करावा, असें सांगतात.

अयोग्यासँयमस्याङ्गं सङ्गं बाह्यमपि त्यजेत् ॥
मूर्छाङ्गत्वादपि त्यक्तुमशक्यं कृशयेच्छनैः ॥ ६१ ॥

अर्थ— श्रावकाच्या ठिकाणीं असण्यास अयोग्य अशा इंद्रियांच्या उच्छृंखलपणाला उत्पन्न करणारा बाह्यपरिग्रह (घर, शेत. स्त्री, पुत्र वगैरे) देखील मोह उत्पन्न करणारा आहे, ह्मणून अवश्य टाकावा. आणि जरी त्या परिग्रहाचा त्याग करणें अशक्य असलें तथापि तो हळू हळू कमी करावा. कारण परिग्रह हा एक जीवधर्म असल्यानें, जीवाचे ठिकाणीं त्याचा अनादिकालापासून संबंध आहे, ह्मणून एकदम त्याचा त्याग करणें फारच अशक्य आहे. आणि जरी तसा एकदम त्याग केला तथापि त्याची वासना दृढ असल्यानें कदाचित् व्रतभंग आहे.

आता हेंच किंचित् स्पष्टपणानें सांगतात—

देशसमयात्मजात्याद्यपेक्षयेच्छां नियम्य परिमायात् ॥
वास्त्वादिकमामरणात्परिमितमपि शक्तितः पुनः कृशयेत् ॥ ६२ ॥

अर्थ— श्रावकाने— देश, काल, शरीरशक्ती, आपली जाती, वंश, कुल, वय आणि आपली योग्यता इतक्यांच्या अनुरोधानें [ह्या सर्वांना निभावेल अशा रीतीनें] इच्छेनें नियमन करून, गृहादि [गृह, क्षेत्र [शेत], धन, धान्य- द्विपद, चतुष्पद, शयन, आसन, यान [वाहन] कुप्यभांड (तांबें, वगैरे धातूंचे पदार्थ)] दहा प्रकारचाही परिग्रह— मरणपर्यंत परिमित असावा. आणि अशाप्रकारें परिमित झालेला परिग्रहदेखील आपल्या शक्तीप्रमाणें आणखी कमीच करावा.

आता, वक्रोक्तीनें परिग्रहाविषयीं दोषोद्भावन करितात–

अविश्वासतमोनक्तं लोभानलघृताहुतिः ॥
आरम्भमकराम्भोधिरहो! श्रेयः परिग्रहः ॥ ६३ ॥

अर्थ— हा परिग्रह– अविश्वासरूपी अंधकारानें भरलेली रात्र, लोभरूपी अग्नीला प्रज्वलित करणारी तुपाची आहुती किंवा उदरपोषणाच्या उद्योगाचा (कृषि वगैरे) समुद्र– असा असूनही, ' हा कल्याणर आहे ' असें ह्मणणें हें मोठेंच आश्चर्य आहे.

आता त्याचे पाच अतीचार सागतात—

वास्तुक्षेत्रे योगाद्धनधान्ये बन्धनात्कनकरूप्ये ॥
दानात्कुप्ये भावान्न गवादौ गर्भतो मितिमतियात् ॥६४

अर्थ— १ घर व शेत ह्यांत दुसऱ्याची जागा मिसळून, परिमाणाचा अतिक्रम करूं नये. २ धन व धान्यें ह्यांच्या संबधानें विकण्यास प्रतिबंध करून (सचकार देऊन घेतलीं असें समजून तशींच ठेवण्यानें) परिमाणाचा अतिक्रम करूं नये. ३ सोनें व रुपें ह्यांविषयीं दुसऱ्यास देऊन परिमाणाचा अतिक्रम करूं नये. ४ धातुमय अथवा काष्टपाषाणमय अशा दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थासंबधानें, आपल्या संख्येपेक्षां अधीक वाढूं न देण्याच्या समजुतीनें परिमाणाचा अतिक्रम करूं नये. ५ आणि पक्षी, पशु, ह्यांत गर्भानें परिमाणाचा अतिक्रम करूं नये. प्रत्येक अतिक्रम केला असतां अतीचार होतो. [ह्या पांचही अतीचारांचें स्पष्टीकरण खालील विवेचनावरून कळेल.]

वास्तु ह्मणजे ज्यांना तळघर आहे अशीं व ज्यांना दुमजला आहे अशीं व ज्यांना तळघर व दुमजला हे दोन्हीं आहेत अशीं मिळून तीन प्रकारचीं घरें. क्षेत्र ह्मणजे विहिरीच्याच पाण्यानें

पिकणारीं, पावसाच्या पाण्यानें पिकणारीं व दोन्हीं प्रकारांनीं पिकणारीं अशीं तीन प्रकारचीं शेतें. ह्या दोहोंत दुसऱ्याची जागा मिसळल्यानें, ह्मणजे आपली भिंत दुसऱ्याच्या जागेंत बांधून, त्याची जागा आपल्या घरांत सामील केल्यानें व आपल्या शेताचें कुंपण काढून दुसऱ्याच्या जाग्यांत घालून ती जागा आपल्या शेतांत सामील केल्यानें— ज्या श्रावकानें, यावज्जीव किंवा चातुर्मास्यादि कांहीं नियमित कालपर्यंत परिमितपरिग्रहव्रत स्वीकारलें असेल त्याचा अतिचार होतो. हा 'वास्तुक्षेत्रप्रमाणातिक्रम' नांवाचा पहिला अतीचार होय.

गणिम (सुपारी, जायफळ वगैरे) दरिम (केशर, कापूर वगैरे) मेय (तेल, तूप, मीठ वगैरे) आणि परीक्ष्य (रत्न, वस्त्र वगैरे) अशा चार प्रकारच्या पदार्थांस 'धन' असें नांव आहे. आणि, भात, जव, मसूर, गहूं, मूग, उडीद, तीळ, हरभरा, जिरगे भात, राळे, हरीक, मटक्या, साळीचें भात, आढकी?, वाटाणा, कुळथ्या आणि तागाचें बीं अशा सतरा प्रकारच्या पदार्थांस 'धान्य' असें ह्मणतात. हें धनधान्य— ज्यानें 'अमुक इतकेंच संग्रह करावयाचें' असा संकल्प केला असेल त्या श्रावकानें— आपल्या घरांत असलेलें विकलें असतां अथवा कांहीं करणानें संपविलें असतां, पुढें ह्मणजे व्रताचा काल संपल्यावर— घेतां येईल अशा समजुतीनें, आजच सचकार देऊन— [त्या धनधान्याचा परिग्रहपरिमाणव्रत संपेपर्यंत घरांत संग्रह करावयाचा नसल्यामुळें] 'हें विकूं नको असें सांगून' विकणाऱ्याच्याच घरीं तें ठेवणें. हा परिग्रहपरिमाणाणुव्रत ज्यानें स्वीकारलें आहे अशा श्रावकाचा अतीचार होतो. हा दुसरा अतीचार होय.

संतुष्ट झालेला राजा अथवा दुसरा कोणीही ह्याच्यापासून आपल्यास मिळत असलेले सोनें किंवा रुपें व्रताचा काल संपेपर्यंत आपल्यास घ्यावयाचें नाहीं ह्मणून 'व्रतकाल संपल्यापर मी घेईन अशा बोलीनें दुसऱ्यास देणे. ह्यायोगानें परिग्रहपरिमाणाणुव्रत करणाऱ्या श्रावकाचा अतिचार होतो. ह्मणून तेंही करूं नये.

इतर धातूंचीं (कांसें, लोखंड, तांबें, शिसें, कथील वगैरेंचीं) व मातीचीं भांडी व लांकडाचे रथ, गाडी वगैरे पदार्थ, हे अमुक इतकेच असावयाचे असा निश्चय करूनही कांहीं कारणानें ते अधिक झाले असतां आपल्या पूर्वीच्या संख्येंतच त्या सर्वांचा समावेश करण्याच्या बुद्धीनें, थोरल्या भांड्यात धाकटें भांडें घालून दोन्हीं एकच मानून मोजणें अथवा दोन भांड्यांची जोडी ठरवून मोजणें, किंवा आपला व्रतकाल संपेपर्यंत दुसऱ्या कोणाजवळ 'पुढे आह्मी घेऊं' अशा बोलीनें ठेवणें, असें केलें असतां परिग्रहपरिमाणाचा अतिक्रम होतो ह्मणून तेंही करूं नये.

गाई, म्हशी वगैरे पशु, पक्षी किंवा दास, दासी वगैरे मनुष्ये, ह्यांत गर्भ उत्पन्न करवून, त्या गर्भाच्या योगानें ठरलेल्या परिमाणाचा अतिक्रम होतो. कारण गर्भयुक्त असलेली गाय, ह्मैस, घोडी किंवा पश्यांच्या स्त्रिया अथवा मनुष्यस्त्रिया ह्या दिसण्यांत जरी एकव्यक्तिस्वरूपच दिसतात तरी उदरांतील गर्भामुळें ते दोन जीव असल्यानें व्रतग्रहणकालीं ठरलेल्या संख्येचा अतिक्रम होतो ह्मणून व्रताचा काल संपेपर्यंत कोणासही गर्भ धारण होऊं देऊं नये. हे अतीचार तत्त्वार्थसूत्राच्या अभिप्रायाप्रमाणें सांगितले. श्रीस्वामी समंतभद्राचार्य ह्यांच्या मताप्रमाणें जे अतीचार मानिले आहेत, ते वर दाखविलेल्या अतीचारापेक्षां अगदींच

भिन्न आहेत. ते येणेंप्रमाणें--

१ 'अतिवाहन' ह्मणजे लोभामुळें बैल वगैरे पशूस अथवा मनुष्यास त्याच्या शक्तीच्या बाहेरची मजल करविणें. २ 'अतिसंग्रह' ह्मणजे ह्या धान्यादिकांपासून पुढें आपल्यास अधिकद्रव्यलाभ होईल अशा लोभानें त्या धान्यादिकांचा अधिक संग्रह करणें. ३ 'विस्मय' ह्मणजे, जें धान्य अथवा दुसरा कोणताही पदार्थ आपण थोड्याशा नफ्यानें पूर्वीं विकलें असेल, अथवा पूर्वींच त्याचा आपण संग्रह केला नसेल, व दुसऱ्यानें तेंच धान्य अथवा दुसरा पदार्थ विकून त्याला पुष्कळ नफा झालेला पाहिला असतां त्याबद्दल फार खेद होणें. ४ 'अतिलोभ' आपल्याला योग्य नफा झाला असतांही अधिक नफा मिळावा अशी इच्छा. ५ 'अतिभारवहन' ह्मणजे, लोभाच्या अधीन होऊन आपल्याला न जाईल इतकें ओझें घेणें. तसेंच सोमदेवपंडितांनीं 'पूर्वीं जे परिमाण स्वीकारलें असेल, त्यापेक्षां अधिक संग्रह लोभामुळें केला असतां व्रताचा अतिचार होतो' असें सांगितलें आहे. ह्या सर्वांचा समावेश करणें आवश्यक आहे ह्मणून 'दुसरेही कित्येक अतीचार होतात, ते तर्कानें जाणावेत' असें ग्रंथकारांनीं सांगितलें आहे. त्यायोगानें त्यांचाही संग्रह प्रकृत अतीचारांतच होतो, असें समजावें.

आता--- ह्याप्रमाणें सांगितलेले दोष ज्यांत नाहींत अशा प्रकारच्या परिग्रहव्रताचें पालन करणारास फल काय प्राप्त होतें, तें, उदाहरणानें स्पष्ट करून सांगतात—

यः परिग्रहसंख्यानव्रतं पालयतेऽमलम् ॥
जयवज्जितलोभोऽसौ पूजातिशयमश्नुते ॥ ६५ ॥

अर्थ— जो मनुष्य परिग्रहाचें प्रमाण करण्याचें व्रत निरतिचार पाळतो तो हा निर्लोभ मनुष्य जयकुमाराप्रमाणें पूजातिशया पोंचतो.

ह्याप्रमाणें वर्णन केलेल्या— पांचही प्रकारच्या व अतीचारवर्जित अशा अणुव्रताच्या रक्षणाकरिता पुढें सांगितलेल्या निर्मलशीलसप्तकाच्या पालना-विषयीं उपासकाची प्रवृत्ती व्हावी ह्मणून त्या अणुव्रती जीवांचा प्रभाव कसा असतो हें सांगतात.

पञ्चाप्येवमणुव्रतानि समतापीयूषपानोन्मुखे ।
सामान्येतरभावनाभिरमलीकृत्यार्पितान्यात्मनि ॥
त्रातुं निर्मलशीलसप्तकमिदं ये पालयन्त्यादरा- ।
त्ते सन्न्यासविधेः प्रमुक्ततनवः सौर्वीः श्रियो भुञ्जते ॥

अर्थ— ह्याप्रमाणें सामान्यभावना व विशेषभावना ह्या दोहोंच्या योगानें अतिचारांचें निवारण करून, सर्वत्र समबुद्धी असणें हेंच जें अमृत त्याच्या पानाविषयीं (सर्वत्र समदृष्टी ठेवण्याविषयीं) उद्युक्त असलेल्या आत्म्याचे ठिकाणीं ज्यांचा संस्कार घडविला आहे अशीं पांचही अणुव्रतें रक्षण करण्याकरितां, जे भव्य जीव, पुढें (पुढल्या अध्यायांत) सांगितलेल्या शीलसप्तकाचें परमादरानें पालन करितात ते भव्य जीव ज्यांनीं सर्वासमक्ष संन्यास-विधीनें आपल्या देहाचा त्याग केला आहे असे होत्साते-- स्वर्गांतील संपत्तीचा अनुभव करितातं.

अध्याय चवथा समाप्त.

सागारधर्मामृतम्.

अथ पञ्चमोऽध्यायः

आतां शीलसप्तकाचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां तदंगभूत असलेल्या गुणव्रतांचें स्वरूप सांगतात—

यद्‍गुणायोपकारायाणुव्रतानां व्रतानि तत् ॥
गुणव्रतानि त्रीण्याहुर्दिग्विरत्यादिकान्यपि ॥ १ ॥

अर्थ– ज्याकरितां–दिग्विरती वगैरे हीं तीन व्रतें, अणुव्रतांचीच पूर्णता करणारीं आहेत– त्याकरितां ह्या दिग्विरत्यादि तीन व्रतांस जैनमतानुयायी पंडित गुणव्रतें असें ह्मणतात.

आता त्यांतील दिग्व्रत कोणतें तें सांगतात—

यत्प्रसिद्धैरभिज्ञानैः कृत्वा दिक्षु दशस्वपि ॥
नात्येत्यणुव्रती सीमां तत्स्याद्दिग्विरतिव्रतम् ॥२॥

अर्थ– जें अणुव्रती श्रावक प्रसिद्ध अशा नदी पर्वत वगैरे खुणांनीं दशदिशांचे ठिकाणीं एक मर्यादा ठरवून, यावज्जीवपर्यंत किंवा कांहीं कालपर्यंत, त्या मर्यादेचें उल्लंघन करीत नाहीं, तें ' दिग्विरतिव्रत ' होय!

ह्या दिग्विरतिव्रतानें अणुव्रतीदेखील महाव्रती होतो, असें उपपादन करितात–

दिग्विरत्या बहिः सीम्नः सर्वपापनिवर्तनात् ॥
तप्तायोगोलकल्पोऽपि जायते यतिवद्‍गृही ॥ ३ ॥

अर्थ– दिग्विरतिव्रताच्या योगानें, तें व्रत करणाऱ्या श्रावकाचीं सर्वप्रकारचीं पापें, आपण केलेल्या मर्यादेच्या बाहेर करणेचीं बंद झाल्यामुळें, तो श्रावक, लोखंडाच्या तापल्या गोळ्यासारखा जरी असला (ज्याप्रमाणें तापलेला लोखंडाचा गोळा उगींच

हलला तरी सहज हिंसा होते त्याप्रमाणें ज्याच्या हातून इच्छा नसतांही गमन, शयन, भोजन इत्यादि व्यापारांत सहज हिंसा होते असा असला) तथापि एखाद्या यतीप्रमाणें होतो.

हेंच ह्मणणें बरोबर आहे असें निश्चित होण्याकरिता सांगतात–

दिग्व्रतोद्रिक्तवृत्तघ्नकषायोदयमान्द्यत ॥
महाव्रतायतेऽलक्ष्यमोहे गेहिन्यणुव्रतम्॥ ४ ॥

अर्थ- व्रतविघातक अशा क्रोधादि कषायांस दिग्विरतिव्रताच्या उत्कर्षानें जो मंदपणा येतो त्यामुळें कोणतेंही व्रत- ज्याचे ठिकाणीं चारित्रमोह अवश्य असलाच पाहिजे असें ह्मणतां येत नाहीं अशा गृही श्रावकाचेठायीं- महाव्रताप्रमाणेंच होतें.

आता दिग्विरतिव्रताचे अतीचार सांगतात–

सीमविस्मृतिरूर्ध्वाधस्तिर्यग्भागव्यतिक्रमाः ॥
अज्ञानतः प्रमादाद्वा क्षेत्रवृद्धिश्च तन्मलाः ॥ ५ ॥

अर्थ— १ सीमाविस्मृति, २ उर्ध्वभागव्यतिक्रम, ३ अधोभागव्यतिक्रम, ४ तिर्यग्भागव्यतिक्रम आणि ५ क्षेत्रवृद्धि हीं पांच कर्में, न समजून अथवा चुकीमुळें (लक्ष नसून) झालीं असतां दिग्विरतिव्रताचे अतीचार होतात. ह्यांचें विवरण पुढें लिहील्याप्रमाणें- १ सीमविस्मृति ह्मणजे अज्ञान, बुद्धीचा अतुरपणा, संशय, चुकी, मनास सुचेनासें होणें किंवा तें दुसरीकडे गुंतलें ह्यापैकीं कोणत्याही कारणामुळें पूर्वीं ठरलेली मर्यादा विसरणें, होय. ह्यामुळें अतीचार होतो. तो असा कीं कोणी एका श्रावकानें पूर्वदिशेकडे शंभर योजनें पर्यंत मर्यादा ठरविली असून तो त्या दिशेकडे जाऊं लागला असतां ' आपण पूर्वीं शंभर योजनें मर्यादा ठरविली आहे कीं पन्नास योजनें ठरविली आहे ' ह्याचें

विस्मरण झाल्यामुळें जर पन्नास योजनांहून अधिक जाईल तर वास्तवीक मर्यादा पुढेंच असल्यानें अतीचार होतो. व शंभर योजनांहून अधिक जाईल तर वास्तवीक मर्यादेचा अतिक्रम झाल्यामुळें व्रताचा भंग होतो. २ उर्ध्वभागातिक्रम ह्मणजे पर्वत, वृक्ष वगैरे उंच प्रदेशावर अमूक इतकेंच जाईन अशी मर्यादा ठरवून तिचें उल्लंघन करणें. ३ अधोभागातिक्रम ह्मणजे तळघरें, आड, विहीरी वगैरे ह्यांत उतरण्या संबंधानें केलेल्या मर्यादेचा अतिक्रम करणें. तिर्यग्भागातिक्रम ह्मणजे तिरकस जाण्यासंबंधी केलेल्या मर्यादेचें उल्लंघन करणें. ऊर्ध्वभागातिक्रम वगैरे हे तीनही अतीचार पहिल्या अतिचारांत सांगितल्याप्रमाणें मर्यादेची विस्मृति होऊनही वास्तवीक असलेल्या मर्यादेचें उल्लंघन झालें नसेल तरच समजणेचें आहे. वास्तवीक ठरलेल्या मर्यादेचा अतिक्रम झाला असतां अतीचार न होतां पूर्वीप्रमाणें व्रतभंगच होतो असें समजावें. ५ क्षेत्रवृद्धि ह्मणजे चारी दिशेस जी मर्यादा ठरविली असेल ती वाढविणें. उदाहरण— पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे शंभर शंभर योजनें मर्यादा ठरविली असतां पूर्वेकडील मर्यादेंत आपल्या सोईकरितां पश्चिमेकडील कांहीं अंश सामील करून पूर्वेकडील मर्यादा सवाशें योजनें अथवा दीडशें योजनें असे समजून पश्चिमेकडील मर्यादा पाउणशें योजनें अथवा पन्नास योजनें असें समजणें. ह्यांत पूर्वेकडील मर्यादा जरी वाढविली आहे तथापि पूर्व व पश्चिम दोहोंकडील मिळून जें दोनशें योजनांचें क्षेत्र ठरलें आहे तें वाढविलें असें होत नाहीं ह्मणून व्रतभंग न होतां ह्या क्रियेनें केवल अतीचारच होतो. जर लक्ष नसल्यामुळें वास्तविक क्षेत्रमर्यादेचें उल्लंघन झालें असेल तर तेथूनच मागें परतावें. आणि जर आपण केलेल्या मर्यादेचें आपल्यास ज्ञान

असेल तर पुढें जाऊं नये. आतां अज्ञानानें जर एखाद्यानें क्षेत्र-मर्यादा [पूर्वीच्या मर्यादेचें विस्मरण झाल्यामुळें] अधिक कल्पिली असेल तर आपल्या पूर्वीच्या मर्यादेचें स्मरण झाल्यावर मागाहून कल्पिलेल्या मर्यादेंत पूर्वीच्या मर्यादेपेक्षां असलेल्या अधिक भागाचा त्याग करावा.

आतां अनर्थदंडव्रताचें लक्षण सांगतात–

पीडा पापोपदेशाद्यैर्देहाद्यर्थाद्विनाऽङ्गिनाम् ॥
अनर्थदण्डस्तत्त्यागोऽनर्थदण्डव्रतं मतम् ॥ ६ ॥

अर्थ– आपलें अथवा आत्मीय अशा दुसऱ्या कोणाचें योग्य कार्य व्हावयाचें असल्यावांचून पापोपदेशादि व्यापारांनीं–(पापोपदेश, हिंसादान, दुःश्रुति, अपध्यान व प्रमादचर्या हे पापोपदेशादिव्यापार असें समजावें. ह्यांचा अर्थ पुढें येणार आहे.) त्रस किंवा स्थावर जीवांस पीडा करणें, ह्यास 'अनर्थदंड' असें ह्मणतात आणि ह्या अनर्थदंडाचा जो त्याग त्यास 'अनर्थदंडव्रत' असें नांव आहे.

आतां पापोपदेशाचें स्वरूप सांगून त्याचा त्याग करावा असें सांगतात–

पापोपदेशो यद्वाक्यं हिंसाकृष्यादिसंश्रयम् ॥
तज्जीविभ्यो न तं दद्यान्नापि गोष्ठ्यां प्रसञ्जयेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— हिंसा, कृषि इत्यादिसंबंधी जें बोलणें त्यास ' पापोपदेश ' असें ह्मणतात. ह्मणून हिंसा कृषी इत्यादिकांवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या मनुष्यांस तो पापोपदेश करूं नये. इतकेंच नव्हे, तर त्यांचीं मनें हिंसादि व्यापारासंबंधी गोष्टींत आसक्त करूं नयेत. तात्पर्य, एखाद्या पारध्यास 'अरे तळ्यांत हरीण पाणी पिण्यास आले आहेत, तूं असा स्वस्थ कां बसलास' असें बोलूं नये.

कारण, त्या पारध्यास ह्या भाषणानें आपण हिंसेस प्रवृत्त केल्या-सारखें होतें. त्याचप्रमाणें कृषीसंबंधी भाषणही हिंसा करण्यास प्रवृत्त करणारें असल्यामुळें कृषीवलास ह्मणजे शेतकऱ्यास बोलूं नये.

आता हिंसेला साधनीभूत असलेल्या वस्तू न देणें (हिंसादान) ह्या-विषयीं सांगतात–

हिंसादानं विषास्त्रादिहिंसाङ्गस्पर्शनं त्यजेत् ॥
पाकाद्यर्थं च नाग्न्यादि दाक्षिण्याविषयेऽर्पयेत् ॥ ८ ॥

अर्थ— अनर्थदंडव्रत करणाऱ्या श्रावकानें हिंसादान--ह्मणजे विष, शस्त्र वगैरे हिंसेचीं साधनें दुसऱ्यानें मागितलीं असतां देणें हें करूंनये. तसेंच अन्नसिद्धि करण्याकरितां लागणारे अग्नि, उखळ, मुसळ वगैरे पदार्थ, ज्यांविषयीं आपल्यास भरंवसा नाहीं अशा मनुष्यांस देऊं नयेत.

आतां दुःश्रुति व अपध्यान ह्यांचें स्वरूप व त्यांचा त्याग हे सांगतात.

चित्तकालुष्यकृत्कामहिंसाद्यर्थश्रुतश्रुतिम् ॥
न दुःश्रुतिमपध्यानं नार्तरौद्रात्म चान्वियात् ॥ ९ ॥

अर्थ— अनर्थदंडव्रताची इच्छा करणाऱ्या श्रावकानें दुःश्रुति--ह्मणजे अंतःकरणास बिघडविणाऱ्या कामशास्त्र हिंसाशास्त्र वगैरे शास्त्रांचें श्रवण हें करूं नये. [कामशास्त्र ह्मणजे वात्स्यायनानें केलेलें अनंगशास्त्र, हिंसाशास्त्र ह्मणजे चरकादिकांनीं सांगितलेली शस्त्रक्रिया (फाडण्याची क्रिया), आरंभशास्त्र ह्मणजे परिग्रहावि-षयींचें शास्त्र, वार्ता ह्मणजे दंडनीति, साहसशास्त्र ह्मणजे वी-रांच्या गोष्टी, मिथ्यात्वशास्त्र ह्मणजे ब्रह्माद्वैतमत, मदशास्त्र ह्मणजे 'ब्राम्हण सर्व वर्णांचा गुरू आहे' अशा प्रकारचीं वाक्यें, रागशास्त्र

ह्मणजे वशीकरण वगैरे तंत्र,] तसेंच, अपध्यान ह्मणजे आर्तध्यान व रौद्रध्यान, हीं दोन्हीं टाकावींत. [ह्यांत आर्तध्यान व रौद्रध्यान ह्या शब्दांचा अर्थ 'दुःखाचें चिंतन' असा होतो. दुसरे कित्येक पंडित— 'आर्तध्यान ह्मणजे आपल्याला इंद्रत्व प्राप्त व्हावें किंवा आपण खेचर (विद्याधर) व्हावें, अथवा आपल्याला विद्याधरीचा समागम व्हावा अशा प्रकारचें चिंतन, व रौद्रध्यान ह्मणजे शत्रूचा घात करण्याविषयीं अथवा त्याच्या घरास आग लावण्याविषयीं वगैरे चिंतन— असा अर्थ करितात.]

आता दोन श्लोकानीं प्रमादचर्येचें स्वरूप व तिचा त्याग हें सांगतात.

प्रमादचर्यां विफलं क्ष्मानिलाग्न्यम्बुभूरुहाम् ॥
खानव्याघातविध्यापसेकच्छेदादि नाचरेत् ॥ १० ॥

अर्थ— प्रमादचर्या ह्मणजे कांहीं फल नसतां उगीच जमीन उकरणें, वारा आपल्याकडे येत असतां उगीच त्याला प्रतिबंध करणें, अग्नीवर उगीच पाणी शिंपडून विझविणें, वाटेल तेथें कारणावांचून जमीनीवर पाणी शिंपडणें, कारणावांचून एखाद्या वृक्षाची फांदी किंवा पानें अगर फळें तोडणें हे व्यापार करूं नयेत.

तद्वच्च न सरेद्व्यर्थं न परं सारयेन्न हि ॥
जीवघ्नजीवान्स्वीकुर्यान्मार्जारशुनकादिकान् ॥ ११ ॥

अर्थ— तसेंच आपण उगीच हातपाय वगैरे हालवूं नयेत व दुसऱ्यासही हालवावयास लावूं नयेत. आणि दुसऱ्या जीवांस मारणारे असे मांजर कुत्रा मुंगूस कोंबडा वगैरे प्राणी बाळगूं नयेत.

अनर्थदंडव्रताचे अतीचार सांगून त्यांचा त्याग करावा हें सांगतात.

मुञ्चेत्कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्याणि तदत्ययान् ॥
असमीक्ष्याधिकरणं सेव्यार्थाधिकतामपि ॥ १२ ॥

अर्थ— अनर्थदंडव्रती श्रावकानें कंदर्प, कौत्कुच्य, मौखर्य असमीक्ष्याधिकरण व सेव्यार्थाधिकता हे पांचही अतीचार सोडावेत! [ह्यांचें स्पष्टीकरण असें- १ कंदर्प ह्मणजे ज्यांत स्त्रीसंभोगेच्छा गर्भित आहे असें परिहासयुक्त ग्राम्य भाषण. २ कौत्कुच्य ह्मणजे चावटपणानें केलेला, नाक मुरडणें भोंवयी चढविणे वगैरे शरीरव्यापार. हे दोनीही प्रमादचर्याविरतीचे अतीचार आहेत. ३ मौखर्य उरमटपणानें खोटें व असंबद्ध असें पुष्कळ बोलणें. हा पापोपदेशविरतीचा अतीचार होतो. ४ असमीक्ष्याधिकरण ह्मणजे उपयोगांचा विचार न करता कोणतेंही कृत्य आवश्यक असल्यापेक्षां अधिक करणें. जसें एखाद्यास ' तूं पुष्कळ गवत काप! मला जेवढें पाहिजे आहे तेवढें मी घेईन!! राहिलेलें गवत दुसरे जरूरी असलेले लोक पुष्कळ आहेत, ते घेतील. नाहींतर मी विकून देईन!!! असें, विचार न करतां बोलून गवत कापण्यासंबंधानें अधीक हिंसा करावयास लावणें. तसेंच हिंसेस साधनीभूत असलेले उखळ, मुसळ, नांगर व फाळ, गाडी व तिचे जू धनुष्य व बाण वगैरे पदार्थ. एकमेकांशीं विलग न ठेवितां मुसळ उखळाजवळ ठेवणें, नांगरास फाळ लाऊन ठेवणें वगैरे हे पदार्थ संयुक्त असलेले जर कोणीं एखाद्यानें पाहिले तर तो धान्य कांडणें वगैरे त्यापासून होणारें आपलें कार्य करून घेण्यास प्रवृत्त होईल व ह्या योगानें हिंसेला मदत केल्यासारखें होईल. ह्मणून ते पदार्थ विलग असेच ठेवावेत. ह्मणजे त्या पदार्थांची इच्छा करणाऱ्या मनुष्याचा निषेध करता येतो. असमीक्ष्याधिकरण हा हिंसादानविरतीचा अतीचार आहे. ५ सेव्यार्थाधिकता ह्मणजे भोगोपभोगास साधनीभूत असलेले पदार्थ आपल्यास पा-

हिजे असतील त्यापेक्षां अधिक संपादन करणें. ह्यासंबंधानें प्राचीनांची अशी मवृत्ती आहे कीं– स्नानास लागणारे तेल, आवळा वगैरे पदार्थ पुष्कळ घेऊन स्नानाकरितां तळ्यास अथवा नदीस जातात. तसें केलें ह्मणजे त्या पदार्थांच्या लोभानें (स्नानाचे वेळीं आपल्यालाही ते अंगास लावण्यास मिळतील अशा लोभानें) पुष्कळ मंडळी स्नानाकारितां येतात मग तितक्या लोकांनीं ते तेल वगैरे पदार्थ आपापल्या डोक्यास लाऊन घासल्यानें पुष्कळ जीवांची हिंसा होते ह्मणून तसें न करता तेल वगैरे पदार्थांनीं आपण आपले शरीर घरींच मर्दन करावें व स्नानही घरींच करावें. तसें होणें शक्य नसेल तर तळ्यावर वगैरे स्नानास जावें, व वस्त्रपूत केलेल्या उदकानें आपल्या ओंजळीनें स्नान करावें– ह्याप्रमाणें केलें असतां हिंसेस मदत केल्यासारखें होत नसून हिंसाही अधिक होत नाहीं. ह्मणून सेव्यार्थाधिकतेचा त्याग केला पाहिजे. हा (सेव्यार्थाधिकता) प्रमादचर्या विरतीचाच अतिचार होतो.

आतां भोगोपभोगपरिमाण नांवाच्या तिसऱ्या गुणव्रताच्या स्वीकाराचा प्रकार सांगतात.

भोगोऽयमियान्सेव्यः समयमियन्तं न वोपभोगोऽपि ॥
इति परिमायानिच्छँस्तावधिकौ तत्प्रमाव्रतं श्रयतु ॥१३

अर्थ— गुणव्रत करणाऱ्या श्रावकानें ‘ हे भोग पदार्थ अमुक इतक्या प्रमाणाचे अमुक इतका कालपर्यंत सेवन करीन! अथवा हे अमुक भोग्य पदार्थ अमुक प्रमाणाचे अमुक कालपर्यंत सेवन करणार नाहीं, असे त्या भोग्य पदार्थांचें व त्यांच्या सेवनाच्या कालाचें प्रमाण कल्पून त्या प्रमाणापेक्षां अधिकांची इच्छा न करतां भोगपरिमाणव्रत करावें. ह्यास भोगपरिमाण ह्मणतात. आणि

ह्याप्रमाणेंच उपभोगपदार्थांविषयीं कालाची व पदार्थांची इयत्ता ठरवून, त्याप्रमाणें सेव्य उपभोगपदार्थांच्या इयत्तेचा अतिक्रम न होऊं देता, ठरविलेल्या कालापर्यंत त्यांचें सेवन करणें, व त्याज्या ठरविलेल्या उपभोगपदार्थांचा त्याग करणें, ह्यास उपभोगपरिमाण असें ह्मणतात. आणि हे दोन्ही (भोगपरिमाण व उपभोगपरिमाणीं एकत्र करून, भोगोपभोगपरिमाण नांवाचें गुणव्रत समजावें)

आतां भोग व उपभोग ह्यांचें लक्षण आणि त्याच्या त्यागाच्या मर्यादेची नांवें सांगतात—

भोगः सेव्यः सकृदुपभोगस्तु पुनः पुनः स्रगम्बरवत् ॥
तत्परिहारः परिमितकालो नियमो यमश्च कालान्तः ॥१४

अर्थ— एकवार सेवन करण्यास योग्य अशा वस्तूस ‘ भोग ’ ह्मणतात. उदाहरण— अन्न, उदक वगैरे. आणि ज्या वस्तूंचें अनेकवार सेवन करता येते त्यांस ‘ उपभोग ’ असें ह्मणतात. उदाहरण— माळा, वस्त्र, चंदन, स्त्री, गृह वगैरे. तसेंच ज्या कालाची महिना, वर्ष, दोन वर्षें वगैरे परिमिति आहे, त्या कालास ‘ नियम ’ ह्मणतात. आणि आपल्या आयुष्याच्या समाप्तीपर्यंतचा जो काल, त्यास ‘ यम ’ असें ह्मणतात.

आतां त्रसवध (द्वींद्रियजीववध) बहुवध (स्थावरजीववध) प्रमादविषय (ज्याच्या सेवनापासून मनुष्य धर्मभ्रष्ट होईल असे पदार्थ, भाग अफू वगैरे) अनिष्ट (न आवडणारे पदार्थ व अनुपसेव्य) ज्यांच्या सेवनाविषयीं शिष्टांचा आचार नाहीं असे पदार्थ) ह्या सर्वांचा त्यागही भोगोपभोगपरिमाणव्रतातच अंतर्भूत होतो, असें सांगतात.

पलमधुमद्यवदखिलत्रसबहुघातप्रमादविषयोऽर्थः ॥
त्याज्योऽन्यदाऽप्यनिष्टोऽनुपसेव्यश्च व्रताद्वि फलमिष्टम् ॥

अर्थ-- ज्याप्रमाणें त्रसघात होतो म्हणून मांस, अनेक स्थावर-जीवांचा वध होतो म्हणून मध व धर्मभ्रष्टता येते म्हणून मद्य, हे पदार्थ त्याज्य आहेत, त्याप्रमाणेंच देवनळ, कमलाचें देंठ, आंत पोकळ असल्यामुळें ज्यांत अनेक सूक्ष्म जीव राहण्यास जागा आहे असे पदार्थ व शेवग्याच्या शेंगा, ज्येष्ठमध, वेलफळ, उंबर वगैरे फळें हे पदार्थ टाकावेत. तसेंच स्थावरजीवहिंसा होते म्हणून मुळा, लशून, आलें, वगैरे पदार्थ सोडावेत. आणि बेसावध कर-णारे म्हणून भांग, अफू, वगैरे पदार्थ सोडावेत. [द्रव्यप्राप्तीक-रितां क्रूरव्यापारही करूं नयेत असें ह्यावरूच सिद्ध होतें. कारण भांग, अफू वगैरे मादक पदार्थ, ज्याप्रमाणें मनुष्यास विस्मृति उ-त्पन्न करितात, त्याचप्रमाणें क्रूरकर्मास प्रवृत्त होण्यानेंही सद्विचा-राची विस्मृति होते. तसेंच ज्यापदार्थांच्या भक्षणानें त्रसघात वगैरे होत नाहीं असे पदार्थ देखील आपल्यास प्रिय नसल्यास अगर सोसत नसल्यास सोडावेत. तसेंच जे पदार्थ आपल्यास इष्ट असूनही शिष्टसंप्रदायास अगदी विरुध्द असतील, तसले पदार्थ म्हणजे चित्रवस्त्र, भाड्याचे दागिने वगैरे पदार्थही स्वीकारूं नयेत. ह्याप्रमाणें केलें असतां व्रतापासून इष्टफलप्राप्ती होते.

आतां सदाचार सर्वांस नीट समजावा म्हणून, पुढल्या तीन श्लोकांत मागील श्लोकांत सांगितलेला विषयच पुनः सांगतात--

नालिसूरणकालिन्दद्रोणपुष्पादि वर्जयेत् ॥
आजन्म तद्भुजां ह्यल्पं फलं घातश्च भूयसाम् ॥ १६ ॥

अर्थ-- नालि, (पालाभाजी) सूरण, कालिंद (तरबूज), द्रोणपुष्प (?) वगैरे पदार्थ, यावज्जीव वर्ज करावेत. कारण, हे पदार्थ सेवन करणाऱ्यांस जरी थोडा वेळपर्यंत (तोंडांत घातल्या-

पासून चावून गिळेपर्यंत) सुख होतें, तथापि त्यांच्या भक्षणांत अनेक जीवांची हिंसाही होते!

हाच व्यवहार व्रताच्या दृढतेकरितां पुनः स्पष्ट विवेचन करून सांगतात.

अनन्तकायाः सर्वेऽपि सदा हेया दयापरैः ॥
यदेकमपि तं हन्तुं प्रवृत्तो हन्त्यनन्तकान् ॥ १७ ॥—

अर्थ-- दयाळु स्वभावाच्या श्रावकांनीं सर्वप्रकारचे अनंतकाय जीव, सर्वदा वर्ज करावेत. कारण त्या अनंतकाय जीवांपैकीं एकालाही मारण्याविषयीं प्रवृत्त झालेला श्रावक [त्या एका जीवा संबंधानें] अनंत जीवांस मारतो. [ह्या श्लोकांतील अनंतकाय जीव ह्मणजे वनस्पतिकायजीव असें समजावें. ते वनस्पतिकाय-जीव ' मूलज, अग्रज, सर्वज, कंदज, स्कंधज, बीजज आणि संमुच्छिम ' असे सात प्रकारचे आहेत. त्यांत मूलज ह्मणजे मूळालाच फुटणारे आलें, हळद वगैरे. अग्रज ह्मणजे शेंड्यास फुटणारे वाळा वगैरे. सर्वज ह्मणजे सर्व अवयवापासून फुटणारे देवनळ, ऊंस, वेत वगैरे. कंदज ह्मणजे गड्डयास फुटणारे कांदा, सुरण वगैरे. स्कंधज ढापीपासून फुटणारे सलई, वड वगैरे. बीजज ह्मणजे केवल बीजापासून उत्पन्न होणारे भात, गहूं, वगैरे. आणि संमुच्छिम ह्मणजे ज्यांच्या उत्पत्तीला साधनीभूत बीज वगैरे कांहीं जे एक प्रकारचे विजातीय परमाणू झाल्यामुळें उत्पन्न झाले आहेत असे माळावरील लहान झुडपें वगैरे. हे पदार्थ आपण भक्षण केले असतां अनेक जीवांची हिंसा होते.]

आमगोरससम्पृक्तं द्विदलं प्रायशोऽनवम् ॥
वर्षास्वदलितं चात्र पत्रशाकं च नाहरेत् ॥ १८ ॥—

अर्थ-- कच्चें दूध, किंवा कच्च्या दुधाचेंच बनलेलें दही, अगर

तसल्या दह्याचें केलेलें ताक, ह्यांत मिसळलेले द्विदल, (हरभरे, उडीद, तुरी, मूग वगैरे ज्यांची डाळ निघते असे पदार्थ) दयालु श्रावकानें भक्षण करूं नयेत. [कारण त्यांत अनेक सूक्ष्मजीव असतात असें शास्त्रांत सांगितलें आहे] तसेंच साधारणपणें जुनें वाटणारे असे द्विदल पदार्थही भक्षण करूं नयेत. [ह्या वाक्यांत ' साधारणपणें जुने वाटणारे ' असें ह्मटलें आहे, त्या योगानें, पूर्ण जुने झालेले असल्यानें काळसर दिसणारे कुळथ्या वगैरे पदार्थ घेण्यास मुळींच अडचण नाहीं असें सिद्ध होतें] त्याचप्रमाणें वर्षाऋतूंत ह्या द्विदल पदार्थांची (हरभरे वगैरे पदर्थांची) डाळ केली नसेल तर ते भक्षण करूं नयेत. [कारण वर्षाऋतूंत त्या धान्यांस आंत अंकूर फुटतात असें वैद्यशास्त्रांत सांगितलें आहे व ह्यावरून ज्यास अंकुर आले आहेत ते पदार्थ मुळींच खाऊं नयेत असें सिद्ध होतें] तसेंच वर्षाऋतूंत पाले भाज्याही खाऊं नयेत. [कारण त्या दिवसांत पाला भाजीवर अनेक स्थावर जीवांचा समूह असतो त्यामुळें त्यांची हिंसा होण्याचा पुष्कळ संभव आहे.]

आता हें व्रत मनुष्याचे ठिकाणी दयालुता संपादान करण्यास विशेष साधन आहे, असें सांगतात—

भोगोपभोगकृशनात्कृशीकृतधनस्पृहः ॥
धनाय कोट्टपालादिक्रियाः क्रूराः करोति कः ॥ १९ ॥

अर्थ— ह्याप्रमाणें भोगोपभोगपदार्थांच्या अल्पतेमुळें ज्यानें आपली धनेच्छाही कमी केली आहे असा कोणता मनुष्य, द्रव्य मिळविण्याकरितां- तटाचें रक्षण करणें, सैनापत्य वगैरे क्रूर व्यापार करील ? कोणीही करणार नाहीं. [कारण भोगोपभोगपरिमाणव्रतामुळें जर भोगोपभोगपदार्थच वर्ज केले, तर, द्रव्याची अपेक्षा

असण्याचे कारणच नाहीं, व तसें झाल्यावर ज्यांपासून जीवघात होणें अगदीं संभवनीय आहे असे क्रूर व्यापार करण्याचीही जरूर राहिली नाहीं.

आतां भोगोपभोगव्रताचे पांच अतीचार सांगतात—

सचित्तं तेन सम्बद्धं सम्मिश्रं तेन भोजनम् ॥

दुष्पक्वमप्यभिषवं भुञ्जानोऽत्येति तद्व्रतम् ॥ २० ॥

अर्थ— सचित्तपदार्थ भक्षण करणें, सचित्तपदार्थांशीं संबंध पावलेले पदार्थ भक्षण करणें, सचित्तपदार्थांनीं मिसळलेले पदार्थ भक्षण करणें, ज्यांचें पचन व्हावें तसें झालें नाहीं असे पदार्थ भक्षण करणें व अभिषव भक्षण करणें हे पांच व्यापार करणारा व्रती श्रावक, त्या भोगोपभोगव्रताचा अतीचार करतो (हे पांच व्यापार केलें असतां भोगोपभोगव्रताचा अतीचार होतो.) ह्याचें स्पष्टीकरण असें– १ 'सचित्तपदार्थ' ह्मणजे सजीव पदार्थ हिरव्या रंगाची न पिकलेली काकडी (वाळूक) वगैरे पदार्थ खाऊं नयेत, कारण ते सजीव असल्याने त्यांच्या भक्षणापासून जीवहिंसा होते. [हे सजीवपदार्थ न खाण्याविषयीं येथें सांगण्याची मुळींच जरूर नव्हती. कारण, मागील १५ व्या श्लोकांत त्रसघात व बहुघात, ह्याबद्दल केलेल्या निषेधानेंच प्रकृत सजीवपदार्थांच्या निषेधाची गती होते. ह्मणून ह्या श्लोकांत तोच निषेध पुनः केला असल्यानें त्यास व्यर्थता येते, आणि दुसरें असें कीं, पूर्वींच हे पदार्थ खाण्याविषयीं स्पष्ट निषेध केला असतांही जर हे पदार्थ भक्षण केले तर व्रताचा भंगच झाला पाहिजे हें योग्य आहे, असें असून अतीचार होतो असें ह्मणणे अगदीं विरुद्ध दिसतें अशी शंका संभवते. हें जरी खरें आहे तथापि थोडा विचार

केल्यानें ह्या शंकेचा सहज निरास होतो. तो असा — वर दाख-
विल्याप्रमाणें एकच निषेध दोन श्लोकांत आल्यानें दुसऱ्या श्लो-
कांतील निषेध व्यर्थ होतो ह्मणणें जरी संभवनीय आहे; तरी
त्यापासून असा एक तर्क होतो कीं, पूर्वींच्या निषेधांत आणि ह्या
निषेधांत कांहींतरी तात्पर्याचा फरक अवश्य असलाच पाहिजे.
तो असा कीं-- पूर्वीं ज्या पदार्थांचा निषेध केला आहे ते पदार्थ
बुद्धिपूर्वक भक्षण केले असतां व्रतभंग होतो हें पूर्वींच्या निषेधानें
सिद्ध होतें. आतां असें असून ज्यापेक्षां दुसऱ्या श्लोकांत पुनः
निषेध केला आहे त्यापेक्षां ते निषिद्ध पदार्थ जर न समजतां
चुकीनें भक्षण केले तर व्रतभंग न होतां अतिचार होतो असेंच
ह्मटले पाहिजे. ह्याप्रमाणें विचार मनांत आला असतां पूर्वींची
शंका सहज निघून जाते. आणि ग्रंथकारांचें असेंच तात्पर्य आहे.]
हा पहिला अतीचार झाला. सचित्तपदार्थाशीं संबंध पावलेले
पदार्थ भक्षण करणें हा दुसरा अतिचार होय. ह्यांतील 'सचित्त'
शब्दाचाही अर्थ पूर्वीप्रमाणेंच सजीव असा करावयाचा आहे. ह्यास
उदाहरण पक्कफल आंबा, खारीक वगैरे हें होय. कारण ह्या
फलांत असलेलें बीज हा सजीवपदार्थ आहे, आणि बाकीचा
ह्मणजे त्या बीजाहून निराळा राहिलेला भक्ष्य पदार्थ त्या सजी-
वपदार्थाशीं संबंध पावलेला पदार्थ आहे. ह्मणून ते पदार्थ, जर
एखाद्या व्रती श्रावकानें प्रमादानें भक्षण केले तर, निषिद्धपदार्थां-
च्या भक्षणाविषयीं त्याची प्रवृत्ती झाली असल्यानें तो अतिचार
होईल. किंवा 'बीज हें सजीव आहे ह्मणून तें टाकून देतो, व
वरील भक्षणयोग्य असलेला पदार्थच भक्षण करितो. कारण तो
कांहीं सजीव नव्हे' अशा बुद्धीनें जर कोणीं व्रती श्रावकानें एखा-

दा खारीक वगैरे पदार्थ तोंडांत टाकिला तर तें सचित्तपदार्थांशीं संबंध असलेल्या पदार्थाचेंच भक्षण झाल्यामुळें अतिचार झाला. सजीवपदार्थानें व्याप्त असलेले- ह्मणजे ज्यांतील सजीवपदार्थाच्या व बाकीच्या निर्जीव पदार्थाचा विभाग करता येत नाहीं असे पदार्थ भक्षण करणें किंवा सचित्तपदार्थ ज्यांत मिसळले आहेत असे पदार्थ भक्षण करणें, हा तिसरा अतिचार होय. ह्याचें उदाहरण आलें, डाळिंबाचे दाणे, चिबूड, किंवा तीळ ज्यांत मिसळले आहेत अशा लाह्या, हे पदार्थ कांहीं सजीवपदार्थांनीं व्याप्त आहेत. व कांहीं सजीवपदार्थ ज्यांत मिसळले आहेत असे आहेत. ह्मणून हे पदार्थही प्रमादानें भक्षण केले असतां अतीचार होतो. हा तिसरा अतीचार झाला. ज्यांचे पचन व्हावें तसें झालेले नाहीं असे पदार्थ भक्षण करणें हा चवथा अतीचार होय. ह्याचें उदाहरण-- ज्यांत तांदूळ शिजल्यावांचून तसेच राहिले आहेत किंवा कच्चे शिजले आहेत असें अन्न. ह्यांत, अर्धकच्चे पक्क झालेले व न पक्क झालेले असे तांदूळ गहूं वगैरे पदार्थ असल्यानें, त्यांपासून आमदोष उत्पन्न होतो, हा ऐहिक दोष. व ते तांदूळ वगैरे पदार्थ, जेवढ्या अंशानें पक्क झाले नसतील, तेवढ्या अंशानें, ते सचेतनच असल्यामुळें, तितक्या अंशानें परलोकाचीही हानी करतात, हा पारलौकिक दोष. ह्याप्रमाणें अपक्क अथवा अर्धपक्क अन्न भक्षण केल्यानें, दोन प्रकारचे दोष होत. असल्या अन्नाच्या भक्षणांत प्रमाद असल्यास अतीचार होतो, नाहीं तर व्रतभंग होतो. पोहे, चुरमुरे हे पदार्थही असेच कांहीं अंशानें सजीव व कांहीं अंशानें निर्जीव असे आहेत. ह्मणून, ह्यांच्या भक्षणानें देखील अतीचार होतो. हा चवथा अतीचार झाला. अभिषव

ह्मणजे पातळ पदार्थ, ह्याचें उदाहरण, आंबत ठेवलेली पेज, किंवा दुसरा एखादा वीर्यवर्धक पातळ पदार्थ 'उडदाच्या डाळीची खीर' वगैरे. हे पदार्थ भक्षण केले असतां अतीचार होतो. हा पांचवा अतीचार होय.

चारित्रसारांत सजीवपदार्थ भक्षण करणें हा अतीचार आहे असें युक्तीनें दाखविण्याकरितां असें लिहिलें आहे कीं– भोजनांत सजीव, अपक्क, अथवा अर्धपक्क अशा पदार्थांचा उपभोग केला असतां इंद्रियें अनावर होतात, व वातप्रकोपादिकही होतात. त्यांच्या उपशमाकरितां कांहीं औषधोपचार करावा तर पुनः वनस्पती वगैरे सजीव पदार्थांची हिंसा होऊन पापसंपादन होतें. ह्मणून व्रती मनुष्यानें अशा प्रकारच्या आहाराचा अवश्य त्याग करावा.

श्रीसमंतभद्रस्वामींनीं जे अतीचार लिहिले आहेत, ते पूर्वींपेक्षां निराळे आहेत. ते असे— विषयविषतोऽनुपेक्षाऽनुस्मृतिरतिलौल्यमतितृषानुभवौ ॥ भोगोपभोगपरिमाव्यतिक्रमाः पञ्च कथ्यन्ते ॥ १ ॥ ह्या कारिकेचा अर्थ— विषाप्रमाणें असलेल्या विषयांची उपेक्षा न करणें, ह्मणजे स्त्रीसंभोगानें वेदनेची निवृत्ती झाली असताही पुनः आपल्यास अत्यंत प्रिय असलेल्या स्त्रीबरोबर संभाषण करणें, आलिंगन करणें वगैरे व्यापारांचा त्याग न करणें, हा प्रथमातीचार होय. तसेंच विषयसंभोगानें एकदा वेदनेचा परिहार झाला असूनही पुनः त्याच विषयाचें सौंदर्य, सुखसाधनत्व ह्याचें चिंतन करणें, हें अत्यासक्तीचें साधन आहे, ह्मणून, हा दुसरा अतिचार होय. अतिलौल्य ह्मणजे ज्याच्या अनुभवानें वेदनाशांति झाली त्याच विषयाच्या पुनःपुनः अनुभवाची इच्छा करणें, हा तिसरा अतीचार. अतितृषा ह्मणजे पुढें सहज प्राप्त

होणारा विषय अधाशीपणामुळें ह्यावेळीं मिळावा अशी इच्छा करणें, हा चवथा अतीचार. आणि अत्यनुभव ह्मणजे नियमितकालीं जो विषयानुभव करावयाचा तो केवळ वेदना शांत होण्याकरितांच न करता, अत्यासक्तीनें करणें, हा पांचवा अतीचार होय.

चारित्रसारांत "परेऽप्यूह्यास्तदात्ययाः। ह्मणजे दुसरेही कित्येक व्यापार त्या व्रताचे अतीचार होतात, ते तर्कानें समजावे, अशा वाक्यानें ह्या सर्व अतीचारांचा संग्रह केलेला आहे. तसेंच श्रीसोमदेव पंडितांच्या मतानें 'दुष्पक्व, निषिद्ध, जंतुसंबंध, जंतुमिश्र व अवीक्षित' यांचें सेवन हे पांच अतीचार ठरविलेले आहेत.

आतां सितांबराचार्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं– भोगोपभोगास साधनीभूत जें द्रव्य, त्याच्या संपादनाकरितां जो व्यापार, तोही भोगोपभोगशब्दानेंच ग्रहण करावा. ह्मणजे तसा अर्थ मानिल्यानें दुर्गरक्षकाचे व्यापार (किल्ल्याचें रक्षण करण्याकरितां नेमलेल्या पुरुषाचें काम) हें भोगोपभोगास साधनीभूत असलेल्या द्रव्याचें साधक असून क्रूरकर्म आहे, तेंही त्याज्य ठरतें. व ह्यावरून अशाच प्रकारचीं असलेलीं अग्निजीविका वगैरे पंधरा प्रकारचीं क्रूर कर्मे, त्यांचाही त्याग करावा; व असें केल्यानें तुमच्या ग्रंथांत ज्या त्याज्य कर्मांचा संग्रह झाला नाहीं, त्यांचा संग्रहही केल्यासारखा होतो वगैरे. परंतु ह्या कल्पनेनें मुळींच संतोष होत नाहीं. कारण, ह्या कल्पनेंत क्रूरकर्मे पंधरा प्रकारचीं मानिलीं आहेत, पण जगांतील दुष्कर्मे इतकींच आहेत असें ठरविणें अगदींच अशक्य आहे. आतां 'अतिमंदबुद्धि लोकांस कळण्याकरितां आह्मी तसें ह्मणतों' असें जर सितांबराचार्य ह्मणत असतील, तर आमची हरकत नाहीं. कारण आमच्या व्याख्यानां-

तील ज्या ठिकाणीं त्रसघात व बहुघात ह्यांच्या त्यागाविषयीं उपदेश केला आहे त्या ठिकाणीं मंदबुद्धि जीवांस समजण्याकरितां क्रूरकर्मत्यागाचाही त्यांतच अंतर्भाव होत असल्याचें दाखविलें आहे. त्यामुळें मंदबुद्धिजीवांच्या जिज्ञासेची निवृत्ती होणें शक्य आहे. आतां राहिलेले जे अतिमंदबुद्धिजीव त्यांच्या करितां तुमचा हा खटाटोप आहेच आहे. [एकंदरींत सितांबराचार्यांचें पांडित्य व्यर्थ आहे, असें तात्पर्य.] हेंच तात्पर्य पुढल्या तीन श्लोकांनीं थोडक्यांत वर्णन करितात.

व्रतयेत् खरकर्मात्र मलान्पञ्चदश त्यजेत् ॥
वृत्तिं वनाग्न्यनस्फोटभाटकैर्यन्त्रपीडनम् ॥ २१ ॥
निर्लाञ्छनासतीपोषौ सरःशोषं दवप्रदाम् ॥
विषलाक्षादन्तकेशरसवाणिज्यमङ्गिरुक् ॥ २२ ॥
इति केचिन्न तच्चारु लोके सावद्यकर्मणाम् ॥
अगण्यत्वात्प्रणेयं वा तदप्यतिजडान्प्रति ॥ २३ ॥

अर्थ — व्रत करणाऱ्या श्रावकानें ह्या भोगोपभोगपरिमाणव्रतांत ज्यापासून कोणत्याही जीवांस पीडा होईल अशा प्रकारचा क्रूरकर्मांचा त्याग करावा. आणि वनजीविका, अग्निजीविका, अनोजीविका, स्फोटजीविका, भाटजीविका, यंत्रपीडन, निर्लांछन, असतीपोष, सरःशोष, दवप्रदा, ज्यापासून कोणत्याही जीवांस पीडा होईल अशा प्रकारचें विषवाणिज्य, लाक्षावाणिज्य, दन्तवाणिज्य, केशवाणिज्य आणि रसवाणिज्य ह्या कर्मादानसंज्ञक पंधरा मलांचा (दुष्कर्मांचा) ही त्याग करावा. असें कित्येकांचें (सितांबराचार्यांचें) ह्मणणें आहे. परंतु त्यांत मुळींच चमत्कार नाहीं. कारण, जगांत दुष्कर्मे इतकींच आहेत (पंधराच आहेत अशी

संख्या ठरवितां येत नाहीं. वरें, मंदबुद्धी अशा लोकांस ' अमुक व्यापार दुष्कर्म आहे , असें समजण्याकरितां हे वरील सितांबराचार्यांचें पांडित्य आहे ह्मणावें तर, पूर्वी (पलमधुमद्यवद्खिल ह्या श्लोकांत) ' त्रसजीव व स्थावरजीव ह्यांची ज्यापासून हिंसा होईल अशा प्रकारचे व्यापार ह्मणजे द्रव्यलाभाकरितां करावीं लागणारीं क्रूरकर्में ह्यांचा त्याग करावा ' असें सांगितलें असल्यानें सितांबराचार्यांच्या ह्मणण्याचा ह्यांत स्पष्टच समावेश होतो आहे. ह्मणून वरील विवेचन निष्फल ठरतें. आतां अतिमंदबुद्धिजीवांस ज्ञान होण्याकरितांच जर तें विवेचन असेल, तर मात्र आमची हरकत नाहीं. ह्यांतील शब्दांचे अर्थ-- १ ' वनजीविका ' ह्मणजे तोडलेल्या किंवा न तोडलेल्या वनस्पती विकून, अथवा गहूं, जोंधळे वगैरे धान्यें दळून किंवा कांडून उपजीविका करणें. ह्या व्यापारांत त्रसजीवांची हिंसा होते हे व्यक्तच आहे. २ ' अग्निजीविका ' ह्मणजे, सहा प्रकारच्या जीवनिकायांस पीडा करणाऱ्या-- 'अग्नि पेटविणें' ह्या क्रियेनें जीवन करणें. ह्यास अंगारजीविका असें दुसरें नांव आहे. ३ ' शकटजीविका ' ह्मणजे, गाडी रथ इत्यादिकांचीं चाकें वगैरे सामान, आपण स्वतः तयार करून, अथवा दुसऱ्याकडून तयार करवून ते विकून उपजीविका करणें. ह्यापासून अनेक जीवांचा घात होतो, तसेंच बैल वगैरेंचे बंधनादि व्यापारहि करावे लागत असल्यानें त्यांनाहि पीडा होते. हें स्पष्ट आहे. ४ ' स्फोटजीविका ' ह्मणजे, ज्यापासून पृथ्वीकायिकादि जीवांचा नाश होतो असे किल्ले बांधणें, भिंती बांधणें वगैरे व्यापार करून उपजीविका करणें. ५ ' भाटकजीविका ' ह्मणजे, गाडी वगैरेवरून ओझें वाहून त्याबद्दल भाडें घेऊन जीवन करणें.

६ ‘ यंत्रपीडन ’ तीळ वगैरे पदार्थ यंत्रांत (घाण्यांत) घालून, त्यांस रगडणें. किंवा दुसऱ्याकडून तसें करविणें. ह्या व्यापारांत तिळादिकांस रगडण्यानें त्यांत असलेल्या त्रसजीवांची हिंसा होते. ह्मणून, हा व्यापार दुष्कर्म आहे. ७ ‘ निर्लांछान ’ शरीराच्या अवयवांचा छेद किंवा भेद करणें. उदाहरण– बैलाचें नाक टोंचणें मुलांचे कान टोंचणें वगैरे. ८ ‘ असतीपोष ’ दुसऱ्या प्राण्यास मारणारे असे मांजर, कुत्रे वगैरे प्राणी बाळगणें किंवा जीचेवर कोणत्याही प्रकारानें भाडें उत्पन्न करितां येईल अशी एखादी दासी बाळगणें. ९ ‘ सरःशोष ’ ह्मणजे धान्य पिकविणें वगैरे कामाकरितां एखाद्या तलाव, विहीर, आड इत्यादि जलाशयांतून, मोरीनें अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें पाणी काढून घेणें. हा व्यापार केल्यानें जलकायिकजीव व जलांत असलेले त्रसजीव आणि जलाच्या योगानेंच ज्यांचें जीवन होतें असे दुसरे जीव (मासे वगैरे) इतक्यांची हिंसा होते. म्हणून, हा व्यापारही दुष्ट आहे. १० ‘ दवप्रदा ’ ह्मणजे, रानांतील गवत वगैरे जळून जावें म्हणून, वणवा पेटविणें. हें दोन प्रकारांनीं संभवतें. एक व्यसनानें (संवयीमुळें) उदाहरण– आपला कोणत्याही प्रकारचा फायदा नसतां रानांतील लोकांकडून रान पेटविणें. आणि दुसरें पुण्यबुद्धीनें, उदाहरण– कांहीं मादकद्रव्य सेवन केल्यानें मृत्यु प्राप्त झाला असतां त्यावेळीं एखादा मनुष्य अविचारानें असें ह्मणतो कीं– माझ्या पारलौकिककल्याणाकरितां इतके दीपोत्सव करावेत. तसेंच एखाद्यानें हें तृण जाळून टाकिलें असतां पुनः नवीन अंकुर फुटून त्यांत पशू चरतील! अशा समजुतीनें रान पेटविणें. किंवा धान्य यावें ह्मणून जमीन जाळणें, इत्यादि.

ह्यांत जीवनाश स्पष्टच आहे. ११ ‘ विषवाणिज्य ’ ह्मणजे, जीवघातास साधनीभूत असलेल्या विषादि वस्तूंचा विक्रय. १२ ‘ लाक्षावाणिज्य ’ ह्मणजे, लाख वगैरे वस्तूंचा विक्रय. ह्यांत लाख ही तिचें उत्पत्ति स्थान जें झाड त्यापासून काढावी लागते. आणि ती काढण्याच्या वेळीं अनेक त्रसजीवांचा घात होतो. तसेंच अनंतकायिक जीवस्वरूप असलेल्या पानांचाहि नाश होतो. ‘ लाक्षावाणिज्य ’ ह्या शब्दांतील ‘ लाक्षा ’ शब्दानें केवल लाख ह्याच अर्थाचें ग्रहण करावयाचें नसून लाक्षेप्रमाणेंच ज्यापासून जीवहिंसा होणें शक्य आहे अशा दुसऱ्याही कित्येक वस्तूंचें ग्रहण करावयाचें आहे. ह्मणजे लाक्षा शब्दाचा अर्थ लाक्षा व लाक्षेप्रमाणेंच असलेल्या दुसऱ्या कित्येक वस्तू असा करावयाचा आहे. तशा प्रकारच्या दुसऱ्यां वस्तू ह्मणजे टाकणखार मनशीळ वगैरे पदार्थ होत. हे पदार्थ काढावयाच्या वेळीं देखील ह्या पदार्थास चिकटून असलेल्या त्रसजीवांचा वध होतो. तसेंच गुग्गुळ हा जीवहिंसेवांचून होतच नाहीं, असा आहे. व धायटीचीं फुलें ही मद्य करण्यास उपयोगीं पडतात. मिळून हे सर्व पदार्थ हिंसेला साधनीभूत आहेत, ह्मणून ह्यांच्या विक्रयानें पापस्रव होतो. १३ ‘ दंतवाणिज्य ’ हस्तिदंत, वाघनखें वगैरे पदार्थ ज्या ठिकाणीं हस्तींचीं अरण्यें असतील व वाघांचीं जंगलें असतील त्या ठिकाणीं, दुसऱ्यास विकण्याकरितां त्या त्या जनावरांची शिकार करणाऱ्या लोकांकडून विकत घेणें. असें केलें असतां ते शिकार करणारे भिल्ल कोळी वगैरे लोक, ह्या पदार्थांच्या विक्रीकरितां त्या त्या पशूंचा वध करितात. व ते कृत्य त्यांजकडून आपण करविल्यासारखें होतें. ज्याठिकाणीं ह्या जनावरांचीं अरण्यें नसतील

अशा ठिकाणीं वरील पदार्थ विकत घेऊन दुसऱ्यास विकले असतां दोष नाहीं. कारण ज्या ठिकाणीं तशीं अरण्यें नसतील त्या ठिकाणीं हे पदार्थ मिळावयाचे ह्मणजे ते पशू - आपोआप मेल्यावांचून मिळावयाचें नाहींत. ह्मणून, त्यापासून हिंसेला मदत केल्यासारखें होत नाहीं. १४ 'केशवाणिज्य', ह्मणजे, मनुष्य, पशू वगैरे प्राणी विकणें. ह्यांत त्या जीवांस परतंत्र रहावें लागतें, व त्यांचा वध किंवा बंधन हीं ही होतात, आणि त्यांना क्षुधा, तृषा वगैरेंची पीडा होते. १५ 'रसवाणिज्य' ह्मणजे, लोणी वगैरे पदार्थ विकणें. लोण्यांत अनंत त्रसजीवांची व्याप्ती असते, हें प्रसिद्ध आहे. मध, मेंदू व चरबी हे पदार्थ प्राणिवध केल्यावांचून मिळत नाहींत. आणि मद्य हें भ्रांति उत्पन्न करणारें आहे. ह्मणून हे पदार्थ विकूं नयेत.

आतां शिक्षाव्रतांच्या कर्तव्याविषयीं सागतात.

शिक्षाव्रतानि देशावकाशिकादीनि संश्रयेत् ॥
श्रुतचक्षुस्तानि शिक्षाप्रधानानि व्रतानि हि ॥ २४ ॥

अर्थ- शास्त्रज्ञानरूपी नेत्र ज्याला प्राप्त झाले आहेत (ज्याला शास्त्रज्ञान आहे) अशा श्रावकानें, देशावकाशिक वगैरे शिक्षाव्रतें अवश्य स्वीकारावींत. कारण, तीं व्रतें ज्यांत विद्यासंपादन करणें हें कृत्य मुख्य आहे अशीं आहेत.

आता दिग्व्रत शब्दाचा अर्थ दाखवून, दिग्व्रताचें स्वरूप दाखवितात.

दिग्व्रतपरिमितदेशविभागेऽवस्थानमस्ति मितसमयम्
यत्र निराहुर्देशावकाशिकं तद्व्रतं तज्ज्ञाः ॥ २५ ॥

अर्थ--- ज्या व्रतांत दिग्व्रतामुळें संकुचित केलेल्या प्रदेशांतील एका विभागांतच कांहीं परिमित कालपर्यंत राहावयाचें असतें,

त्या व्रतास,-- त्या व्रताचें स्वरूप ज्यांना माहिती आहे अशा प्रकारचे लोक, ' देशावकाशिकव्रत ' असें सांगतात.

आतां देशावकाशिकव्रती कोणास ह्मणावें तें सांगतात.---

स्थास्यामीदमिदं यावदियत्कालमिहाऽऽस्पदे ॥
इति सङ्कल्प्य सन्तुष्टास्तिष्ठन्देशावकाशिकी ॥ २६ ॥

अर्थ--- ' अमुक अमुक मर्यादेच्या आंतील ह्या स्थानावर, मी इतका कालपर्यंत राहीन ' असा मनाचा निश्चय करून, जो श्रावक संतुष्ट (मर्यादेच्या बाहेर जाण्याविषयीं इच्छा न करणारा) असा रहातो, तो श्रावक, देशावकाशिकव्रत करणारा होय.

आतां ह्या व्रताच्या अतीचारांचा त्याग करण्याकरितां सांगतात--

पुद्गलक्षेपणं शब्दश्रावणं स्वाङ्गदर्शनम् ॥
प्रैषं सीमबहिर्देशे ततश्चानयनं त्यजेत् ॥ २७ ॥

अर्थ- देशावकाशिकव्रत करणाऱ्या श्रावकानें पुद्गलक्षेपण वगैरे पांच क्रियांचा त्याग करावा. [कारण त्या क्रिया केल्यानें व्रताचा अतीचार होतो.] त्या पांच क्रिया येणें प्रमाणें

१ ' पुद्गलक्षेपण ' ह्मणजे, ज्या प्रदेशाच्या बाहेर आपण जावयाचें नाहीं असा नियम केला असेल त्या प्रदेशाच्या बाहेर असलेल्या लोकांस कांहीं काम करावयास लावण्याच्या हेतूनें त्यांना सुचविण्याकरितां, आपण बसलेल्या जाग्यावरून ढेंकूळ, दगड वगैरे फेंकणें. २ ' शब्दश्रावण ' ह्मणजे, आपल्या मर्यादेच्या बाहेर असलेल्या लोकांस आपल्याकडे बोलावण्याच्या हेतूनें त्यांना ऐकूं जाईल अशा रीतीनें चिटकी, टाळी वगैरे वाजविणें. ह्यालाच शब्दानुपातन नांवाचा अतीचार असेंही ह्मणतात. ३ ' स्वांगदर्शन ' ह्मणजे, आपण बोलावितों असें समजविण्याकरितां,

शब्दोच्चार न होऊं देतां, ज्यास बोलवावयाचें असेल त्यास आपलें शरीर अथवा शरीराचा अवयव दाखविणें (आपण त्याच्या दृष्टी पडणें) ह्यास रूपानुपातनातीचार असेंहि ह्मणतात. हे तीनहि व्यापार,— ते करणाऱ्याच्या मनांत जर कांहीं कपट असेल तरच अतीचार समजावेत; आणि जर कांहीं कपट नसेल— तर (ते व्यापार सहज घडले असतील तर) अतीचार होत नाहींत. हा ह्यांत विशेष आहे. ४ 'प्रेष' ह्मणजे, आपण पूर्वी मर्यादित केलेल्या प्रदेशांत राहून, सीमेच्या बाहेरील प्रदेशांत असलेलें आपलें काम करण्याविषयीं 'हें काम कर' अशी सेवकास आज्ञा करणें. वस्तुतः पाहिलें असतां, व्रत हें येणें जाणें ह्या व्यापारांनीं हिंसा होऊं नये अशा अभिप्रायानें स्वीकारलेलें असतें. ती हिंसा आपण करणें आणि दुसऱ्याकडून करविणें, ह्यांत न्यूनाधिक फल मुळींच नाहीं. इतकेंच नव्हे, उलट आपण केल्यापेक्षां दुसऱ्याकडून करविण्यांत दोष अधिक आहे. कारण व्रती श्रावकानें मर्यादातिक्रम केला असतां ईर्यापथशुद्धि केली असल्यानें दोष कमी संभवतो. आणि दुसऱ्याकडून करविण्यांत ईर्यासमिति नसल्यानें दोष अधिक होतो. ह्यालाच 'प्रेष्यप्रयोग' असेंहि ह्मणतात. ५ 'आनयनं' ह्मणजे आपल्यास इष्ट असलेली कोणतीही वस्तू, सीमेच्या बाहेर असल्यास दुसऱ्याकडून आपल्या सीमेंत आणणें किंवा 'सीमेच्या बाहेरील वस्तू आंत आण' असें सेवकास सांगणें. चवथा व पांचवा हे दोन अतीचार, धर्माचें ज्ञान चांगले नसल्यामुळें किंवा, अविचारामुळें होतात. वरील पांचही क्रिया व्रतसापेक्षश्रावकाकडून जर घडल्या असतील तरच त्या अतिचारस्वरूप होतात, आणि जर व्रतापेक्षा नसेल तर भंगस्वरूप होतात.

आतां ज्याचें स्वरूप समजलें नाहीं तें कृत्य होणें शक्य नाहीं, ह्मणून, प्रथम सामायिकाचें स्वरूप दाखवितात.

एकान्ते केशबन्धादिमोक्षं यावन्मुनेरिव ॥
स्वध्यातुः सर्वहिंसादित्यागः सामयिकव्रतम् २८

अर्थ— एकांतस्थलीं केशांस गांठ बांधल्यापासून ती सोडीपर्यंत एखाद्या मुनीप्रमाणें आत्मचिंतन करणाऱ्या श्रावकाचा जो सर्वत्र हिंसेचा त्याग होतो, त्यास 'सामायिकव्रत' किंवा सामयिक असें ह्मणतात.

ह्याचें स्पष्टीकरण— सामायिक शब्दाचा मुख्य अर्थ— शांतीपासून उत्पन्न होणारें सुख देणारी अशी— प्रिय व अप्रिय ह्या दोहों प्रकारच्या वस्तूंविषयी— समता ठेवणें, असा होतो. व सामायिकशब्दाचा आप्तोपदेशांत सांगितलेलें कर्म. (श्रीजिनाचें स्तवन, अर्चन, जप वगैरे.) अथवा आत्मध्यानरूप कर्म असा अर्थ होतो.

आतां वरील श्लोकांत जो सामायिक शब्द आहे तो आह्मी स्पष्टीकरणांत दाखविलेल्या अर्थी नसून 'सर्वत्र हिंसेचा त्याग करणें, ह्या अर्थी आहे. तेव्हां अर्थात् ही गोष्ट सिद्ध आहे कीं— हा जो श्लोकांत सामायिक शब्दाचा प्रयोग आहे तो मुख्यार्थी नसून पारिभाषिकार्थी आहे. ह्मणून श्लोकार्थांत जो सामायिक शब्दाचा अर्थ दाखविला आहे तो पारिभाषिक अर्थ आहे असें समजावें. ह्या हिंसात्यागाचा काल श्लोकांत 'केशबन्धादिमोक्षं यावत् (केशांस गांठ बांधणें किंवा वस्त्रास गांठ बांधणें अथवा मुष्टिबंध करणें वगैरे केल्यापासून तें सोडीपर्यंत)' असा सांगितला आहे. त्याचें तात्पर्य असें आहे कीं— सामायिक करण्यास तयार झालेल्या श्रावकानें आरंभीं 'ही केशांची गांठ अथवा वस्त्राची गांठ

थी स्वतः सोडीपर्यंत समता ठेवीन' अशी प्रतिज्ञा करावी लागते. ह्या प्रतिज्ञेनें असें होतें कीं— जितक्या कालपर्यंत आपली तशी समता रहात आहे, तितक्या कालपर्यंतच सामायिकव्रत करिता येतें. आणि समतेंत चंचलपणा येण्याबरोबर व्रताचा विसर्ग करिता येतो. तसेंच जर समता पुष्कळ वेळ- ह्मणजे तास, दोन तास, प्रहर, दिवस वगैरे कितीही कालपर्यंत— राहील, तर, गांठ सोडणें आपल्या आधीन असल्यामुळें पाहिजे तितका काल वाढविता येतो.

आता सामायिकाच्या अभ्यासाचा नियमित काल सांगतात—

परं तदेव मुक्त्यङ्गमिति नित्यमतन्द्रितः ॥
नक्तं दिनान्तेऽवश्यं तद्भावयेच्छक्तितोऽन्यदा ॥ २९ ॥

अर्थ— तें सामायिकव्रतच मुक्तीचें मुख्यसाधन आहे ह्याकरितां, श्रावकानें अळस न करता, दररोज, रात्रीच्या समाप्तीच्या वेळीं (पहाटेस) व दिवसाच्या समाप्तीच्या वेळीं (सायंकाळीं) त्याचा अभ्यास अवश्य करावा! आणि बाकीच्या वेळीं आपल्या शक्तीप्रमाणें (अंतःकरणाचा उत्साह जितका असेल त्याप्रमाणें) त्याचा अभ्यास करावा.

आता सामयिकव्रत करणाऱ्या श्रावकानें, परीषहाची पीडा उत्पन्न झाली असता तिचा नाश करण्याविषयीं कशाचें चिंतन करावें, तें सांगतात.

मोक्ष आत्मा सुखं नित्यः शुभः शरणमन्यथा ॥
भवोऽस्मिन्वसतो मेऽन्यत्किं स्यादित्यापदि स्मरेत् ॥ ३०

अर्थ— मोक्ष हा अनंतज्ञानादिरूप असल्यानें आत्मस्वरूप आहे. तसेंच तो निरुपाधिचित्स्वरूप असल्यानें सुखस्वरूप आहे, नित्य आहे, शुभकर्मापासून प्राप्त होणारा असल्यानें शुभ आहे, तसेंच तो सर्वप्रकारच्या विपत्तींना अगम्य असल्यानें शरण ह्मणजे

सर्वविपत्तीपासून रक्षण करणारा आहे. आणि संसार हा त्याच्या अगदीं विरुद्ध ह्मणजे अनात्मा, दुःखरूप, अनित्य, अशुभ व अशरण असा आहे. अशा ह्या संसारांत राहाणाऱ्या मला दुसरें काय प्राप्त व्हावयाचें आहे! तर बारंवार दुःखच प्राप्त व्हावयाचें आहे!! असें, विपत्तींत श्रावकानें चिंतन करावें.

आतां सामायिकाचे सिद्धीकरितां दुसऱ्या वेळीं श्रावकानें काय करावें ह्याविषयीं सांगतात—

स्नपनार्चास्तुतिजपान्साम्यार्थं प्रतिमार्पिते ॥
युञ्ज्याद्यथाऽऽम्नायमाद्यादृते सङ्कल्पितेऽर्हति ॥३१॥

अर्थ— मुक्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या श्रावकानें, प्रतिमेवर आवाहन केलेल्या अर्हत् देवाचे ठिकाणीं स्नान घालणें, पूजा करणें, स्तुति करणें व जप करणें ह्यांचा उपयोग, यथाशास्त्र करावा. आणि मनानें कल्पिलेल्या (निराकार अशा) अर्हद्देवाचे ठिकाणीं पहिल्या क्रियेवांचून (स्नान घालणें ह्या क्रियेवांचून) बाकीच्यांचा- ह्मणजे पूजा (मानसपूजा) स्तुति, जप ह्यांचा- यथाशास्त्र उपयोग करावा. (ह्या क्रिया निराकारास उद्देशून कराव्या.)

आता 'सामायिक हें दुष्कर आहे' अशा शकेचें निवारण करतात—

सामायिकं सुदुःसाधमप्यभ्यासेन साध्यते ॥
निम्नीकरोति वार्बिन्दुः किमाश्मानं मुहुः पतन् ॥३२॥

अर्थ— सामायिकव्रत करण्यास जरी कठीण आहे तथापि अभ्यासानें साधिता येतें. वारंवार पडणारा पाण्याचा थेंब दगडास देखील खळगा पाडीत नाहीं काय?

आतां त्याच्या अतीचारांचा त्याग करण्याविषयीं सांगतात—

पश्चात्राऽपि मलानुज्झेदनुपस्थापनं स्मृतेः ॥

कायवाङ्मनसां दुष्टप्रणिधानान्यनादरम् ॥ ३३ ॥

अर्थ— ह्या सामायिकव्रतांत देखील पांच प्रकारच्या अतीचारांचा श्रावकानें त्याग करावा. त्या अतीचारांस १ स्मृत्यनुपस्थापन, २ कायदुष्प्रणिधान, ३ वाक्‌दुष्प्रणिधान, ४ मनोदुष्प्रणिधान आणि ५ अनादर अशा संज्ञा आहेत. ह्यांचा अर्थ- 'स्मृत्यनुपस्थापन, ह्मणजे सामायिकाविषयीं एकाग्रता नसणें. किंवा मीं सामायिकव्रत करावें किंवा न करावें अशी मनाची द्विधाप्रवृत्ती, अथवा मीं सामायिक केलें किं नाहीं असा संशय, अशा प्रकारच्या तीव्र प्रमादामुळें सामयिकाविषयीं विस्मृति होणें. हा सामायिकव्रताचा अतीचार आहे. कारण मोक्षप्राप्तीच्या अनुष्ठानांत स्मृती ही अवश्य असलीच पाहिजे. जर स्मृति नसेल तर केलें काय, व करावयाचें काय, ह्याचें अनुसंधान मुळींच रहावयाचें नाहीं. २'कायदुष्प्रणिधान' ह्मणजे, हात पाय वगैरे अवयव निश्चल व झांकलेले नसणें. ३' वाक्‌दुष्प्रणिधान, बोबडे शब्द उच्चारणें, अथवा अस्पष्ट शब्द उच्चारणें किंवा त्वरेनें शब्दोच्चार करणें, ४ 'मनोदुष्प्रणिधान'- ह्मणजे, क्रोध, लोभ, द्रोह, अभिमान, ईर्ष्या वगैरे उत्पन्न होणें. अथवा, एखाद्या कामांत गढून असणें. किंवा अंतःकरणाची व्यग्रता असणें. हें तीन्ही प्रकारचे दुष्प्रणिधान अतीचार होय. आतां येथें असाही एक संशय येतो कीं- मनोदुष्प्रणिधान आणि स्मृत्यनुपस्थान ह्यांत मुळींच भेद दिसत नाहीं. परंतु, तसें नाहीं, त्या दोहोंत भेद आहे. तो असा कीं- क्रोधादिकांच्या वेगामुळें सामायिकांत मनाचें चांचल्य असणें हें मनोदुष्प्रणिधान, आणि वारंवार एकाप्रकारच्या विचाराच्या ऊर्मी उठत असल्यामुळें जी व्यग्रता असते तें स्मृत्यनुप-

स्थापन होय. ५ 'आनादर' ह्मणजे, सामायिकाविषयीं उत्साह नसणें, व ह्या मुळेंच नियमित वेळीं सामायिक न होणें, किंवा तें हयगयीनें कसेंतरी करणें. अथवा केल्याबरोबर भोजनादिकांची आसक्ती बाळगणें. येथें एक शंका येते, ती अशी कीं—वर जे सामायिक व्रताचे अतीचार सांगितले, त्यापैकीं एखादातरी अतीचार व्रती श्रावकाकडून होणें अगदीं संभवनीय आहे. मग अशा प्रकारें अविधि व्रत केल्यापेक्षां न केलेलें बरें.- हें ह्मणणें अगदीं बरोबर नाहीं, कारण, सामायिकव्रत करण्यास प्रारंभ केल्याबरोबर, व्रती मनुष्य यती जरी असला तथापि पूर्वीं सामायिकव्रत कधीं केलेलें नसल्यानें त्याच्याकडून देखील वरील अतिचारांपैकी एखादा अतीचार होऊन, व्रताच्या एकदेशाचा भंग होणें शक्य आहे. मग इतर श्रावकांच्या हातून तसें झालें तर आश्चर्य काय? बरें असें झालें ह्मणून सामायिकव्रताचा सर्वथा भंग होतो असें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण, व्रती श्रावकानें 'मी मनानें निंद्य कर्म करणार नाहीं' असा पूर्वीं संकल्प केला असल्यानें, मानसिक सर्व निंद्यकर्मांचा त्याग केला असें होत असल्यामुळें, जरी एकदेशाचा भंग झाला, तथापि, सर्व व्रताचा भंग होणें शक्य नाहीं ह्मणूनच वरील व्यापार हे अतिचार आहेत. त्यांच्या योगानें व्रताचा नाश मुळींच होत नाहीं. ह्यावरून अतिचारांवांचून सामायिक होणें शक्यच जर नाहीं तर त्यांच्या त्यागाकरितां उपदेश करणें व्यर्थ आहे असेंही समजूं नये. कारण, जर श्रावकास निरतिचार सामायिकव्रत साध्य होईल तर तो श्रावक, सामायिक ह्या तिसऱ्या पदवीस प्राप्त होतो. नाहीं पेक्षां तो तिसऱ्या पदवीस प्राप्त न होता केवळ व्रती मात्र होतो. ह्मणून अतीचारांना त्याग करणें

अगदीं अवश्य आहे.

आतां प्रोषधोपवासव्रताचें लक्षण सांगतात.—

स प्रोषधोपवासो यच्चतुष्पर्व्यां यथागमम् ॥
साम्यसँस्कारदार्ढ्याय चतुर्भुक्त्युज्झनं सदा ॥ ३४ ॥

अर्थ— सामायिकाचा संस्कार दृढ व्हावा ह्मणजे- परिषह प्राप्त झाला असतांही मनाच्या साम्यावस्थेंत बिघड येऊं नये-- ह्याकरितां चारी पर्वांच्या दिवशीं जो चार भोजनांचा यावज्जीव यथाशास्त्र त्याग करावयाचा, त्यास प्रोषधोपवास असें ह्मणतात. [पर्वें- शुक्लपक्षांतील अष्टमी व चतुर्दशी हीं दोन, व कृष्णपक्षांतील अष्टमी व चतुर्दशी हीं दोन, मिळून चार आहेत. त्यांतील प्रत्येक पर्वासंबंधानें चार भोजनांचा त्याग करावयाचा, ह्मणजे, अष्टमी ह्या पर्वासंबंधानें अष्टमीच्या पूर्वदिवशीं (सप्तमी दिवशीं) संध्याकाळचें भोजन, अष्टमी दिवशींचीं दोन भोजनें व पारणेच्या दिवशींचें (नवमीच्या दिवशींचें) एक सायंकाळचें भोजन, अशा चार भोजनांचा त्याग करावा लागतो. याप्रमाणेंच प्रत्येक पर्वासंबंधानें समजावें.]

ह्याप्रमाणें उत्तमप्रोषधोपवासाचा विधी सांगून, आतां मध्यम व कनिष्ट प्रकारच्या प्रोषधोपवासाविषयीं उपदेश करितात—

उपवासाक्षमैः कार्योऽनुपवासस्तदक्षमैः ॥
आचाम्लनिर्विकृत्यादि शक्त्या हि श्रेयसे तपः ॥ ३४

अर्थ—वरील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें उपवास करण्यास असमर्थ असलेल्या श्रावकांनीं अनुपवास (पाण्यावांचून बाकीच्या सर्व भोज्य पदार्थांचा त्याग) करावा. आणि अनुपवासासही असमर्थ असलेल्यांनीं, नुसत्या पेजेबरोबर भात खावा किंवा निर्विकृतिभोजन करावें. कारण आपल्या शक्तीप्रमाणें केलेलें

तप, पुण्य अथवा मोक्ष देणारें होत. [निर्विकृति भोजन ह्मणजे ज्यांत विकृति नाहीं असें अन्न. ह्यांतील विकृति शब्दाचा अर्थ- रुचि उत्पन्न करणारे पदार्थ असा आहे. हे पदार्थ गोरस, इक्षुरस फळरस व धान्यरस असे चार प्रकारचे आहेत. (गोरस ह्मणजे दूध, दही, तूप वगैरे पदार्थ इक्षुरस ह्मणजे खडीसाखर, गूळ वगैरे पदार्थ. फलरस ह्मणजे द्राक्ष, आंबे वगैरे पदार्थांचा रस. आणि धान्यरस ह्मणजे पेज किंवा तेल वगैरे.)

आतां पूर्वीच्या श्लोकांत यथाशास्त्र असें ह्मटलें आहे, तें शास्त्र पुढील चार श्लोकात सांगतात—

पर्वपूर्वदिनस्यार्द्धे भुक्त्वाऽतिथ्यासितोत्तरम् ॥
लात्वोपवासं यतिवद्विविक्तवसतिं श्रितः ॥ ३५ ॥
धर्मध्यानपरो नीत्वा दिनं कृत्वाऽपराह्णिकम् ॥
नयेत्त्रियामां स्वाध्यायरतः प्रासुकसँस्तरे ॥ ३६ ॥

अर्थ— श्रावकानें, पर्वाच्या (अष्टमी व चतुर्दशी ह्या दोन दिवसांच्या) पूर्वदिवशीं, मध्यान्हकाळीं अतिथीच्या भोजनानंतर भोजन करून यतीप्रमाणें (यती भोजनोत्तर उपवासाचा संकल्प करितात. व तो आपण केलेला संकल्प पंडिताजवळ सांगतात. आणि निंद्य व्यापार, शरीरसंस्कार म्ह० अंग चोळणें किंवा रगडणें, अब्रह्मचर्य इत्यादिकांचा त्याग करितात. त्याप्रमाणें) उपवास ग्रहण करावें. मग एकांतस्थळीं बसून धर्मध्यानांत आसक्त राहून दिवस घालवा. मग सायंकालिक विधि करून निर्जंतुक प्रदेशांत घातलेल्या निर्जंतुक अशा तृणासन अथवा दर्भासन ह्यांवर, स्वाध्याय करण्यांत आसक्त राहून, ती रात्र घालवावी.

ततः प्राभातिकं कुर्यात्तद्वद्यामान्दशोत्तरान् ॥

नीत्वाऽतिथिं भोजयित्वा भुञ्जीतालौल्यतः सकृत् ॥३७॥

अर्थ— मग दुसऱ्या दिवशीं (अष्टमी किंवा चतुर्दशी ह्या दिवशीं) सकाळीं करावयाचें सर्व कर्म करून, पुर्वीप्रमाणेंच (धर्मध्यान करून व स्वाध्याय करून) पुढले दहा प्रहर (त्या दिवशींचे आठ प्रहर व पारण्याच्या दिवशींचे मध्यान्हापर्यंत दोन प्रहर मिळून दहाप्रहर) घालवून, मग अतिथीस भोजन करवुन, आपण फार आसक्ती न करता, एक वार भोजन करावें.

पूजयोपवसन्पूज्यान्भावमय्यैव पूजयेत् ॥
प्रासुकद्रव्यमय्या वा रागाङ्गं दूरमुत्सृजेत् ॥ ३८ ॥

अर्थ-- उपवास करणाऱ्या श्रावकानें, पूजा करण्यास योग्य अशा पंचपरमेष्ठी, श्रुतगुरु इत्यादिकांस भावमय पूजेनें (मानस पूजेनें अथवा प्रेमपूर्वक त्यांच्या गुणांचें स्मरण करणें ह्या पूजेनें) पूजावें, अथवा निर्जंतुकद्रव्यांनीं (गंध अक्षता मौक्तिकमाला वगैरेच्या योगानें) पूजावें. आणि कानाला व इतर इंद्रियांना संतोष देणाऱ्या गीतनृत्यादि व्यापारांचा त्याग करावा.

आतां ह्या व्रताच्या अतीचारांचा त्याग करण्याकरितां सांगतात—

ग्रहणास्तरणोत्सर्गाननवेक्षाप्रमार्जनान् ॥
आनादरमनैकाग्र्यमपि जह्यादिह व्रते ॥ ३९ ॥

अर्थ- ज्यांत अवेक्षा (जंतू आहेत किंवा नाहींत हें डोळयानीं पहाणें) व प्रमार्जन (जंतू असतील अशा बुद्धीनें ते जाण्याकरितां हळूंच झाडणें) हे दोनही व्यापार नाहींत असेंग्रहण, (अर्हत्पुजेकरितां पुस्तक वगैरे घेणें किंवा आपल्यास परिधान करण्याकरितां वस्त्र घेणें) २आस्तरण (शय्या अंथरणें),३ उत्सर्ग (मलमूत्रांचा त्याग करणें) ह्या तीन्ही क्रिया (ग्रहण, आस्तरण, उत्सर्ग.) व्रती

श्रावकानें ह्या प्रोषधोपवासव्रतांत त्याग करावा. तसेंच ४ अनादराचा (व्रत करण्याविषयीं उत्साह नसणें ह्याचा) ही त्याग करावा. आणि ५ अनैकाग्र्या- (चित्ताची एकाग्रता नसणें) चा त्याग करावा.

आतां अतिथिसंविभागव्रताचें स्वरूप दाखवितात—

व्रतमतिथिसंविभागः पात्रविशेषाय विधिविशेषेण ॥
द्रव्यविशेषवितरणं दातृविशेषस्य फलविशेषाय ॥४०॥

अर्थ— विवक्षितफल मिळण्याकरितां, शास्त्रांत वर्णन केलेल्या विधीनें सत्पात्रीं निर्दोषपदार्थांचें- निर्दोषदात्यानें केलेलें - जें दान त्यास अतिथिसंविभागव्रत असें ह्मणतात.

आतां अतिथि शब्दाचा अर्थ दाखवून त्या अर्थावरून अतिथीचें लक्षण सांगतात—

ज्ञानादिसिध्यर्थतनुस्थित्यर्थान्नाय यः स्वयम् ॥
यत्नेनाततिं गेहं वा न तिथिर्यस्य सोऽतिथिः ॥४१॥

अर्थ— ज्ञानादिकांच्या प्राप्तीस साधन असलेल्या देहाच्या संरक्षणास उपयोगीं असलेल्या अन्नाकरितां जो स्वतः प्रत्येक घरीं श्रमानें हिंडतो त्यास अतिथि असें ह्मणतात. किंवा ज्याला तिथि नाहीं- ह्मणजे पर्व अथवा उपवासदिवस हे ज्याला भिक्षामागण्यास प्रतिबंधक नाहींत- त्यास अतिथि असें ह्मणतात.

आता पात्राचें (दान घेणाराचें) स्वरूप व त्याचे प्रकार, हे समजण्याकरितां सांगतात—

यत्तारयति जन्माब्धेः स्वाश्रितान् यानपात्रवत् ॥
मुक्त्यर्थगुणसंयोगभेदात्पात्रं त्रिधा मतम् ॥ ४२ ॥

अर्थ— आपल्याला आश्रय करून राहिलेल्यास (दात्यास)

जें आपल्यामध्यें असलेल्या- मुक्तिप्राप्तीस उपयोगी अशा- विशेष-गुणामुळें, नौकेप्रमाणें संसारसमुद्रापासून तारितें, तें पात्र होय. तें पात्र (दान घेणारा) तीन प्रकारचें आहे.

ते तीन प्रकारचें विशेषेंकरून सांगतात.

यतिः स्यादुत्तमं पात्रं मध्यमं श्रावकोऽधमम् ॥
सद्दृष्टिस्तद्विशिष्टत्वं विशिष्टगुणयोगतः ॥ ४३ ॥

अर्थ— यती (रत्नत्रयानें युक्त असलेला) हें उत्तम पात्र होय, श्रावक हें मध्यम पात्र होय, आणि सद्दृष्टि हा मध्यम पात्र होय. ह्यांत हा जो भेद आहे, तो, त्यांच्या त्यांच्या विशेष-गुणांमुळें आहे.

आता दानविधीचे प्रकार सांगतात–

प्रतिग्रहोच्चस्थानाङ्घ्रिप्रक्षालनार्चानतिर्विदुः ॥
योगान्नशुद्धिश्च विधीन्नवादरविशेषितान् ॥ ४४ ॥

अर्थ— १ प्रतिग्रह, २ उच्चस्थान, ३ अंघ्रिक्षालन, ४ अर्चा, ५ आनति, ६ तीन प्रकारच्या योगशुद्धी (काययोगशुद्धी, वाक्योगशुद्धि मनोयोगशुद्धि) ९ अन्नशुद्धि असे नऊ प्रकारचे विधि (दानाचे साधक व्यापार) आहेत, व ह्यांतील प्रत्येक व्यापार भक्तियुक्त असावा असें पूर्वाचार्य मानितात. [ह्यांचें स्पष्टीकरण. १ 'प्रतिग्रह, ह्मणजे आपल्या घराच्या द्वारांत प्राप्त झालेल्या यतीस पाहून त्याच्याजवळ जाऊन 'महाराज आह्मांवर कृपा करा, अशी प्रार्थना करून, नमोऽस्तु तिष्ठत' (आपल्यास नमस्कार असो, उभे रहा) असें तीन वेळ ह्मणून, आपण भक्तिपूर्वक त्या यतीचा स्वीकार करणें. २ 'उच्चस्थान, ह्मणजे, त्या यतीस घरांत नेऊन, निर्जंतुक अशा प्रदेशांत उच्चासनांवर बसविणें. ३ 'अंघ्रिक्षालन, ह्मणजे निर्जंतुक अशा उदकानें त्याचे

पाय धुणें, व तें उदक वंदन करणें. ४ 'अर्चा' गंध, अक्षता इत्यादि-द्रव्यांनीं त्या पायांची पूजा करणें. ५ 'आनति' ह्मणजे पूजित अशा यतीस पंचांगनमस्कार करणें. ६ 'काययोगशुद्धि' सर्वत्र आपलें शरीर झाकून संकोचानें चालणें. ७ 'वाक्योगशुद्धि' मर्मभेदक व कठोर भाषण न बोलणें. ८ 'मनोयोगशुद्धि' ह्मणजे, आर्त, रौद्र ध्यान वर्ज करणें ९ 'अन्नशुद्धि' चतुर्दश प्रकारच्या मलांनी रहित असें अन्न यतीच्या हातावर देणें.

आता निर्दोष द्रव्याचें ज्ञान होण्याकरितां सांगतात —

पिण्डशुध्युक्तमन्नादि द्रव्यं वैशिष्ट्यमस्य तु ॥
रागाद्यकारकत्वेन रत्नत्रयचयाङ्गता ॥ ४५ ॥

अर्थ— पिंडशुद्धिप्रकरणांत [पूर्वी अनगारधर्मस्कंधांत पंचमाध्यायांत] सांगितलेलें अन्न वगैरे [अन्न, औषध, वस्त्र, पुस्तक, पिच्छिका वगैरे] द्रव्य, हें निर्दोषद्रव्य असें समजावें. अशा प्रकारच्या द्रव्यांत विशेष असा आहे कीं, हें अन्नादिद्रव्य रागद्वेषादिकांस उत्पन्न करणारें नसून, रत्नत्रयांस साधक आहे.

आतां दान करणाऱ्याचें (दात्याचें) लक्षण व त्याचेच विशेषगुण सांगतात—

नवकोटीविशुद्धस्य दाता दानस्य यः पतिः ॥
भक्तिश्रद्धासत्वतुष्टिज्ञानालौल्यक्षमा गुणाः ॥ ४६ ॥

अर्थ— नवकोटींनीं शुद्ध [ह्मणजे जींत नऊ प्रकारच्या कोटी नाहींत] अशा दानक्रियेचा जो कर्ता, त्यास दाता असें ह्मणतात. [नऊ कोटी ह्मणजे- मन, वाणी, शरीर ह्यांतील प्रत्येकानें दोष करणें, करविणें व अनुमती देणें- ह्या नऊ कोटी होतात.] आणि १ भक्ती (ज्यांस दान करावयाचें त्याच्यां ठिकाणी असलेल्या स-

हुणांविषयीं प्रीति) २ श्रद्धा [योग्य ठिकाणीं दान केलें असतां त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलाविषयीं विश्वास] ३सत्त्व [ज्याचें द्रव्य थोडें आहे अशा मनुष्यानें आपल्यापेक्षां समर्थासहि आश्चर्य वाटेल असें दान करण्यास उपयोगीं पडणारें मनाचें धैर्य) ४ तुष्टि (दान करण्यासंबंधी संतोष) ५ ज्ञान (द्रव्य कसें असावें, पात्र कसें असावें ह्याविषयीं माहिती.) ६ अलौल्य (सांसारिक फलाची इच्छा नसणें) ७ क्षमा (अंतःकरण बिघडण्याचें जबर कारण उपस्थित झालें असतां देखील कोप न येणें) हे सात त्याचे (दात्याचे) विशेषगुण आहेत. हें दान सात्त्विक, राजस आणि तामस असें तीन प्रकारचें आहे. ज्यांत अतिथीची सेवा स्वतः केलेली असते व ज्यांत पात्राची योग्य परीक्षा झालेली असते आणि ज्यांत भक्ति श्रद्धा वगैरे दातृगुण आहेत असें जें दान तें सात्त्विकदान होय. ज्यांत दाता आपलें वर्णन करीत असतो व ज्यांत श्रद्धा भक्ति इत्यादि गुणांचा खोटाच डौल असतो व जें दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून (आपल्यास माहीत नसतांही) करतात तें राजसदान होय. आणि, ज्यांत पात्रापात्राचा विचार नाहीं, अतिथीचा सत्कार नाहीं व जें निंद्य आहे आणि ज्यासंबंधी सर्व उद्योग सेवकांनीं केलेले आहेत, असें जें दान तें तामसदान होय. ह्यांत सात्त्विकदान हें उत्तम, राजस, मध्यम व तामस अधम समजावें.

आतां दानाचें फल व त्याचा विशेषधर्म हे सांगतात—

रत्नत्रयोच्चयो भोक्तुर्दातुः पुण्योच्चयः फलम् ॥
मुक्त्यन्तचित्राभ्युदयप्रदत्वं तद्विशिष्टता ॥ ४७ ॥

अर्थ— दान केलेल्या पदार्थाचा उपभोग करणाऱ्यास रत्नत्र-

याची प्राप्ती होते. व देणाऱ्यास पुण्यसमुदाय प्राप्त होतो. मुक्ति हा ज्यांचा शेवट आहे असे अनेकप्रकारचे अभ्युदय (इंद्रपद, चक्रिपद, बलदेवपद, तीर्थंकरपद इत्यादि अनेक पदांची प्राप्ती) देणें हा त्या दानाचा विशेषधर्म होय. [ह्याबद्दल शास्त्रकारांनीं असें सांगितलें आहे कीं– 'पात्रदाने फलं मुख्यं मोक्षः सस्यं कृषेरिव । पलालमिव भोगास्तु फलं स्यादानुषङ्गिकम् ॥१॥ ज्याप्रमाणें भूमी नांगरण्याचें मुख्यफल धान्य आहे, त्याप्रमाणें सत्पात्रीं दान केल्याचें मुख्यफल मोक्ष हें आहे. आणि, बाकीचे इंद्रपदादि भोग हे धान्यावरील कोंड्याप्रमाणें अप्रधान फल आहे.

आतां मुनीला केलेल्या दानास गृहव्यापारापासून होणारें पातक घालविण्याचें सामर्थ्य आहे, असें सांगतात––

पञ्चसूनापरः पापं गृहस्थः सञ्चिनोति यत् ॥
तदपि क्षालयत्येव मुनिदानविधानतः ॥ ४८ ॥

अर्थ–– पंचसूना (दळणें, कांडणें, चूल पेटविणें, पाणी भरणें व लोटणें ह्यांपासून होणाऱ्या हिंसेस पंचसूना' असें नांव आहे) करण्यांत आसक्त असलेला गृहस्थधर्मी श्रावक, जें पातक सांठवितो तें पातक देखील तो मुनिदानविधीनें निःसंशय घालावितो.

आतां मुनीस दान केलें असतां कोणतें फल प्राप्त होतें, तें उदाहरण देऊन स्पष्टपणें दाखवितात––

यत्कर्ता किल वज्रजङ्घनृपतिर्यत्कारयित्री सती ।
श्रीमत्यप्यनुमोदका मतिवरव्याघ्रादयो यत्फलम् ॥
आसेदुर्मुनिदानतस्तदधुनाऽप्याप्तोपदेशाब्दक- ।
व्यक्तं कस्य करोति चेतसि चमत्कारं न भव्यात्मनः॥

अर्थ–– मुनिदानापासून तें करणारा वज्रजंघराजा जें फल प्राप्त

होता झाला आणि तें करविणारी त्याची महापतिव्रता श्रीमती नांवाची पत्नी जें फल प्राप्त होती झाली तसेंच त्याला अनुमोदन देणारे मतिवर, व्याघ्र इत्यादि प्रधान वगैरे जीव जें फल प्राप्त होते झाले तें फल आतां आप्तांच्या (यथार्थ भाषण करणाऱ्याच्या) सांगण्यावरून स्पष्ट समजलें असतां कोणत्या भव्यजीवाच्या मनास आनंद उत्पन्न करणार नाहीं!

आतां अतिथीस हुडकण्याचा विधि दोन श्लोकांनीं सांगतात—

कृत्वा मध्याह्निकं भोक्तुमुद्यतोऽतिथये ददे ॥
स्वार्थं कृतं भक्तमिति ध्यायन्नतिथिमीक्षताम् ५० ॥

अर्थ-- मध्यान्हीं करावयाची क्रिया संपवून भोजनास तयार असलेल्या श्रावकानें 'हें आपल्याकरितां व आपल्या संबंधी लोकांकरितां केलेलें अन्न, अतिथीस देतों, असें चिंतन करीत अतिथीस हुडकावें.

द्वीपेष्वर्धतृतीयेषु पात्रेभ्यो वितरन्ति ये ॥
ते धन्या इति च ध्यायेदतिथ्यन्वेषणोद्यतः ॥ ५१ ॥

अर्थ— तसेंच अतिथीस हुडकूं लागलेल्या श्रावकानें 'या अडीच द्विपांत (१ जंबूद्वीप १ धातकीखंड आणि पुष्करवरद्वीप अर्धे, मिळून अडीच द्विपांत) योग्य पात्रास जे दान करितात, ते धन्य आहेत' असेंही चिंतन करावें.

आतां, भूमी वगैरे दिलें असतां हिंसा होते, व ग्रहणादिक जे मिथ्यादृष्टींनीं पर्वकाल मानिले आहेत, त्यावेळीं दान केलें असतां नैष्ठिकश्रावकाच्या सम्यक्त्वाचा नाश होतो, असें दाखवून त्याचा निषेध करितात—

हिंसार्थत्वान्न भूगेहलोहगोऽश्वादि नैष्ठिकः ॥
दद्यान्न ग्रहसंक्रान्तिश्राद्धादौ च सुदृग्द्रुहि ॥ ५२ ॥

अर्थ— नैष्ठिक श्रावकानें भूमि, घर, लोह, गाय, घोडा वगैरे पदार्थ, ते दान केले असतां हिंसा होते ह्मणून, ह्यांचें दान करूंनये. तसेंच आपल्या सम्यक्त्वाचा नाश करणाऱ्या ग्रहण, संक्रांति, श्राद्ध वगैरे ह्या दिवशीं दान करूं नये. [श्लोकांत 'नैष्ठिक' असा शब्द असल्यानें पाक्षिक श्रावकानें भूमि, घर वगैरे पदार्थ दान केले असतां चालेल, असें जरी सिद्ध होत आहे, तथापि, त्यानें देखील ग्रहण वगैरे दिवशीं दान करूं नये. कारण, पाक्षिक श्रावकानेंहि सम्यक्त्वाची हानि न होऊं देण्याविषयीं अवश्य जपलें पाहिजे.]

ह्या व्रताच्या अतीचारांचा त्याग करण्याकरितां सांगतात—

त्याज्याः सचित्तनिक्षेपोऽतिथिदाने तदावृतिः ॥
सकालातिक्रमपरव्यपदेशश्च मत्सरः ॥ ५३ ॥

अर्थ— अतिथिसंविभागव्रत करणाऱ्या श्रावकानें– ह्या व्रतांत १ सचित्त निक्षेप करूं नये. ह्मणजे भूमि, हिरवें पान, पाण्याची घागर ह्यांवर दान करण्याची वस्तू ठेवू नये. कारण त्या सजीव पदार्थांतील सूक्ष्मजंतू दान करण्याच्या पदार्थांत शिरतात, व त्या योगानें हिंसा होते. तसेंच २ तदावृत्ति करूंनये ह्मणजे सजीव-पदार्थानें (हिरव्या पानानें) द्यावयाची वस्तू झांकूं नये. तसें केलें असतां पूर्वींप्रमाणेंच हिंसा होत असल्यामुळें संयतयति तो पदार्थ स्वीकारीत नाहीं. यतीनें न स्वीकारिला तर तो पदार्थ आपल्या उपयोगीं पडेल, असें म्हणणें ही तुच्छ बुद्धी होय! ही बुद्धी असणें निंद्य आहे. ३ कालातिक्रम करूं नये. ह्मणजे यतीच्या भोजनास योग्य असलेली वेळ दवडूं नये. योग्य समय जाऊंदिला असतां अयोग्य समयीं यतीकडून भोजन करविल्यानें अतिथिसंवि-

भागव्रताचा अतीचार होतो. ४ परव्यपदेश करूंनये. म्हणजे दान करण्यास योग्य असलेला कोणताही आपला पदार्थ कपटानें दुसऱ्याचा आहे असें सांगूं नये. तसें सांगण्यानेंहि अतीचार होतो. ५ मत्सर करूं नये. ह्मणजे एखादा अतिथि आपल्या घरीं शोध काढीत आला असतां त्यावर कोप करूंनये, त्याला पाहिजे असलेले पदार्थ नाहींत असें ह्मणूं नये. व दान करीत असतां अतिथीचा अनादर करूं नये. आणि दान करणाऱ्या कोणत्याही मनुष्याचा द्वेष करूं नये.

आतां आरंभ केलेल्या प्रतिपादनाची समाप्ती करून व त्यांत सांगावयाचें राहिलेलें थोडक्यांत सांगून, त्याप्रमाणें वागणाऱ्या श्रावकास महाश्रावकत्व प्राप्त होतें असें सांगतात—

एवं पालयितुं व्रतानि विधिवच्छीलानि सप्तामला-
न्यागूर्णः समितिष्वनारतमनोदीप्राप्तवाग्दीपकः ॥
वैय्यावृत्यपरायणो गुणवतां दीनानतीवोद्धरन्
चर्यां दैवसिकीमिमां चरति यः सः स्यान्महाश्रावकः

अर्थ— ह्याप्रमाणें वर सांगितलेलीं सात प्रकारचीं शीलव्रतें, अतीचार न होऊं देतां यथाविधि पाळण्याकरितां शास्त्रांत सांगितलेल्या क्रमानें संयम करण्याविषयीं उद्युक्त असलेला व ज्याच्या मनांत आप्तोपदेशरूपी दीप निरंतर प्रज्वलित आहे असा व रत्नत्रयाचें अराधन करणाऱ्यांस प्राप्त झालेलीं संकटें टाळविण्यास तत्पर असलेला व दीन झालेल्यास दुःखापासून सोडविणारा जो श्रावक, प्रतिदिनीं करण्याविषयीं सांगितलेली ही क्रिया आचरण करीतो, तो महाश्रावक (इंद्रादिकांनाहि पूज्य असा) होतो.

॥ अध्याय ५ वा समाप्त. ॥

सागारधर्मामृत.

अध्याय सहावा.

आतां अहोरात्रांत करावयाच्या क्रियांचा श्रावकास उपदेश करण्याकरितां प्रथम मध्यान्हापर्यंत करावयाचीं कर्में चवदा श्लोकांनीं विवरण करून सांगतात—

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय वृत्तपञ्चनमस्कृतिः ॥
कोऽहं को मम धर्मः किं व्रतं चेति परामृशेत् ॥ १ ॥

अर्थ— श्रावकानें पहांटेच्या दोन घटका रात्रीं उठून, पंचनमनस्कारांचें पठन करून, मी कोण? माझा धर्म कोणता? माझें व्रत कोणतें? याचा विचार करावा.

अनादौ बम्भ्रमन् घोरे संसारे धर्ममार्हतम् ॥
श्रावकीयमिमं कृच्छ्रात्किलाऽऽपं तदिहोत्सहे ॥ २ ॥

अर्थ— अनादि अशा ह्या भयंकर संसारांत वरनेंवर फिरणारा असा मी, मोठ्या कष्टानें, श्रावकानें आचरण करण्यास योग्य व सर्वज्ञ श्रीजिनेंद्रानें प्रतिपादित अशा, ह्या जिनधर्मामृत प्राप्त झालों आहे. ह्मणून, ह्या धर्मांत, प्रमाद न होऊं देतां वागेन!

इत्यास्थायोत्थितस्तल्पाच्छुचिरेकायनोऽर्हतः ॥
निर्मायाष्टतयीमिष्टिं कृती कर्म समाचरेत् ॥ ३ ॥

अर्थ— ह्याप्रमाणें प्रतिज्ञा करून शयनावरून उठावें, आणि मुखमार्जन स्नान वगैरेनीं शुद्ध होऊन एकाग्रमनानें जल गंध अक्षता वगैरे आठ द्रव्यांच्या योगानें श्रीजिनेंद्राची पूजा करून, पुण्यवान् श्रावकानें वंदनाविधि करावा.

समाध्युपरमे शान्तिमनुध्याय यथाबलम् ॥
प्रत्याख्यानं गृहीत्वेष्टं प्रार्थ्य गन्तुं नमेत्प्रभुम् ॥ ४ ॥

अर्थ— मग धर्म्यध्यान समाप्त झाल्यावर शांतिभक्तीचा पाठ करून आपल्या शक्तीप्रमाणें भोगोपभोगपरिमाणादिव्रताचा स्वीकर करून व इष्ट असलेल्या समाधिमरणादिकांविषयीं प्रार्थना करून, इच्छितस्थलीं जाण्याकरितां प्रभूस नमस्कार करावा.

साम्यामृतसुधौतान्तरात्मराजज्जिनाकृतिः ॥
दैवादैश्वर्यदौर्गत्ये ध्यायन्गच्छेज्जिनालयम् ॥ ५ ॥

अर्थ— मग, जगणें व मरणें ह्या दोहोंविषयीं समबुद्धीरूपी अमृतानें शुद्ध झालेल्या ज्याच्या अंतःकरणांत श्रीजिनेंद्राची मूर्ति विराजित झाली आहे (शुद्धांतःकरणांत जिनमूर्तीचें ध्यान करणाऱ्या) अशा श्रावकानें, संपत्ति व विपत्ति ह्या दैवाधीन आहेत असा विचार करून, जिनमंदिरास गमन करावें.

आतां चैत्यालयांत जाण्याचा प्रकार सांगतात—

यथाविभवमादाय जिनाद्यर्चनसाधनम् ॥
व्रजन्कौत्कुटिको देशसँयताः सँयतायते ॥ ६ ॥

अर्थ— आपल्यास द्रव्याची अनुकूलता जशी असेल त्या मानानें श्रीजिनेंद्रादिकांच्या पूजेचें साहित्य घेऊन जो देशसँयत श्रावकाचार हात लांबीपेक्षां अधिक लांब प्रदेशांकडे न बघणारा अशा हातसाता- जिनालयांत गमन करतो, तो श्रावक यतीप्रमाणें वागत आहे, असें समजावें. (अशा श्रावकास यतीप्रमाणें मानावें)

दृष्ट्वा जगद्बोधकरं भास्करं ज्योतिरार्हतम् ॥
स्मरतस्तद्गृहशिरोध्वजालोकोत्सवोऽघहृत् ॥ ७ ॥

अर्थ— जगास जागृत करणाऱ्या (उदय पावत असलेल्या)

सूर्यास पाहून तेजोमय अशा अर्हत्परमेश्वराचें स्मरण करणाऱ्या श्रावकास– जिनमंदिराच्या शिखरावर असलेल्या ध्वजांच्या अवलोकनानें– होणारा आनंद, त्याचें सर्व पाप घालविणारा होतो.

वाद्यादिशब्दमाल्यादिगंधद्वारादिरूपकैः ॥
चित्रैरारोहदुत्साहस्तं विशेन्निसहीगिरा ॥ ८ ॥

अर्थ––आल्हाद देणारे असे वाद्यादिकांचे शब्द, पुष्पादिकांचा सुगंध व द्वारादिकांचे आकार ह्यांच्या योगानें ज्याचा आनंद वाढत आहे अशा श्रावकानें 'निसही' असा शब्द उच्चारीत त्या जिनमंदिरांत प्रवेश करावा.

क्षालिताङ्घ्रिस्तथैवान्तः प्रविश्यानन्दनिर्भरः ॥
त्रिःप्रदक्षिणयेन्नत्वा जिनं पुण्याः स्तुतीःपठन् ॥ ९ ॥

अर्थ––– मग पादप्रक्षालन करून, पूर्वीप्रमाणेंच 'निसही' ह्या शब्दाचा उच्चार करीत आंत प्रवेश करून, आनंदित झालेल्या श्रावकानें, श्रीजिनेंद्रास नमस्कार करून, पुण्यकारक अशा जिनस्तोत्रांचा पाठ करीत तीन प्रदक्षिणा कराव्या.

सेयमास्थायिका सोऽयं जिनस्तेऽमीसभासदाः ॥
चिन्तयन्निति तत्रोच्चैरनुमोदेत धार्मिकान् ॥ १० ॥

अर्थ––मग त्यानें, मंदिरांतील भूमि हीच शास्त्रांत वर्णन केलेली समवसरणप्रभा, शास्त्रांत वर्णिलेला तोच हा जिन व ह्या ठिकाणीं असलेले भव्यजन हेच शास्त्रांत सांगितलेले समवसरणसभेंतील सभासद आहेत, ह्याप्रमाणें चिंतन करीत त्या वस्तूंचें व धार्मिक भव्यजनांचें मनानेंच स्तवन करावें.

अथेर्यापथसंशुद्धिं कृत्वाऽभ्यर्च्य जिनेश्वरम् ॥
श्रुतं सूरिं च तस्याग्रे प्रत्याख्यानं प्रकाशयेत् ॥ ११ ॥

अर्थ-- ह्याप्रमाणें प्रदक्षिणा झाल्यावर ईर्यापथसंशुद्धि करून, मग, श्रीजिनेश्वराची पूजा करावी. नंतर शास्त्र व साधु ह्यांची पूजा करून त्या साधूंच्या अग्रभागीं आपण घेतलेलें व्रत सांगावें.

ततश्चावर्जयेत्सर्वान् यथाऽर्हं जिनभाक्तिकान् ॥
व्याख्यातः पठतश्चार्हद्वचः प्रोत्साहयेन्मुहुः ॥ १२ ॥

अर्थ-- नंतर, श्रीजिनाची आराधना करणाऱ्या उपासकांचा त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें विनय दाखवून, संतोष करावा. [त्याचा प्रकार असा--, जे दिगंबरमुनि असतील त्यांस 'नमोऽस्तु' (आपल्यास नमस्कार असो) असें ह्मणावें. आर्यिकास 'वन्दे' (मीं नमस्कार करतों) आणि श्रावकांस 'इच्छामि' (तुम्ही सुखी असावें असें मी इच्छितों) असें ह्मणावें.] आणि, अर्हद्देवाच्या वचनांचें युक्तिप्रयुक्तीनें व्याख्यान करणारे किंवा त्या वचनांचा मुखपाठ करणारे अशा उपाध्याय वगैरे लोकांस प्रोत्साहन द्यावें.

आणखी काय करावें? तें सांगतात—

स्वाध्यायं विधिवत्कुर्यादुद्धरेच्च विपद्धतान् ॥
पक्कज्ञानदयस्यैव गुणाः सर्वेऽपि सिद्धिदाः ॥ १३ ॥

अर्थ— यथाविधि स्वाध्याय करावा! विपत्तीनें पीडित झालेल्यांस त्यापासून मुक्त करावें!! कारण, ज्या पुरुषाचें ज्ञान व दया हे दोनी गुण पक्कदशेस प्राप्त झाले असतील त्याचे बाकी सर्व गुण सिद्धि देणारे (मुक्ति देणारे) होतात!!!

ह्याप्रमाणें कर्तव्याविषयीं उपदेश करून आता निषिद्धाविषयीं सांगतात—

मध्येजिनगृहं हासं विलासं दुष्कथां कलिम् ॥
निद्रां निष्ठ्यूतमाहारं चतुर्विधमपि त्यजेत् ॥ १४ ॥

अर्थ— जिनमंदिरांत-- हंसणें, स्त्रियांबरोबर शृंगार करणें,

मनाला बिघडविणाऱ्या गोष्टी, कलह, निद्रा, थुंकणें वगैरे आणि चारही प्रकारच्या पदार्थांचें भक्षण, हीं करूं नयेत. [भक्ष्यपदार्थ--- नुसतेच गिळण्याचे, चावण्याचे, पिण्याचे व चोखण्याचे असे चार प्रकारचे आहेत]

ह्याप्रमाणें, सकाळच्या प्रहरीं करणेचा सर्व विधि सांगून, आता त्यानंतर करणेचा द्रव्यर्जनाचा विधि सांगतात--

ततो यथोचितस्थानं गत्वाऽर्थेऽधिकृतान् सुधीः ॥
अधितिष्ठेद्व्यवस्येद्वा स्वयं धर्माविरोधतः ॥ १५ ॥

अर्थ-- मग, द्रव्यसंपादनास योग्य असलेल्या स्थळीं (दुकानांत अथवा बाजारांत) जाऊन, द्रव्यसंपादनाकरितां व संपादित द्रव्याच्या वृद्धीकरितां नेमलेल्या लोकांवर, सुबुद्धी अशा श्रावकानें देखरेख करावी. अथवा, धर्माचा भंग न होऊं देता स्वतः देखील द्रव्यसंपादनाचा उद्योग करावा. [तो उद्योग राजानें स्वतः करावयाचा असल्यास, दरिद्री व श्रीमान, प्रतिष्ठित व अप्रतिष्ठित, उत्तम व नीच अशा लोकांत अगदीं निर्‍हाईतपणानें असून करावा. तसेंच त्याकरितां नेमलेल्या मनुष्यानें करणें झाल्यास, राजा व प्रजा ह्या दोघांचेंही नुकसान न होईल अशा रीतीनें करावा. आणि वैश्यानें करावयाचा असल्यास, खोटें माप न करतां करावा.]

आता, उद्योग निष्फल झाला असता व सफल झाला असता, त्यासंबंधानें, खेद व आनंद मानू नयेत, अशाबद्दल सांगतात—

निष्फलेऽल्पफलेऽनर्थफले जातेऽपि पौरुषे ॥
न विषीदेन्नान्यथा वा हृष्येल्लीला हि सा विधेः ॥ १६ ॥

अर्थ-- उद्योग निष्फल झाला असतां, किंवा त्यापासून फल स्वल्प झालें असतां, अथवा मुळींच फल झालें नसतां, खेद करूं नये!

तसेंच उद्योगापासून उत्कृष्ट फल मिळालें असतां आनंदही मानूं नये!! कारण, उद्योगाचें फल येणें अथवा न येणें ही पूर्वजन्मीं केलेल्या कर्मांची लीला आहे!! अर्थात् फल येणें अथवा न येणें हें आपल्या आधीन नाहीं.

आता पुढल्या नऊ श्लोकांनीं शरीररक्षण करण्याबद्दल सांगतात—

कदा माधुकरी वृत्तिः सा मे स्यादिति भावयन् ॥
यथालाभेन सन्तुष्ट उत्तिष्टेत तनुस्थितौ ॥ १७ ॥

अर्थ— मग, जेवढा लाभ झाला असेल तेवढ्यानेंच संतोष पावलेल्या श्रावकानें— ती माधुकरी वृत्ति (भिक्षावृत्ति) मला केव्हां प्राप्त होईल! असें चिंतन करीत; शरीराच्या स्वस्थतेकरितां (भोजनाकरितां) उद्योग करावा. [ह्या माधुकरीवृत्तीचा अभिलाप करण्याचें प्रयोजन असें आहे कीं— तीपासून दान करणाऱ्यावर भार न होतां, आपलें कार्य होतें. ह्या माधुकरीवृत्ति शब्दाचा अर्थ— भ्रमरासारखा व्यापार, ज्याप्रमाणें भ्रमर अनेक पुष्पांवर हिंडून त्यांना पीडा न करितां आपलें पोषण करतो त्याप्रमाणें दान करणाऱ्यास त्रास न होऊं देतां आपलें पोषण करणें. असा आहे. अर्थात् दिगंबरपणा.]

नीरगोरसधान्यैधश्शाकपुष्पाम्बरादिभिः ॥
क्रीतैः शुध्द्यविरोधेन वृत्तिः कल्प्याऽघलाघवात् ॥ १८ ॥

अर्थ— पाणी, दूध दहीं वगैरे गोरस, धान्य, इंधन, पालाभाजी व फळभाजी, फुलें, वस्त्र वगैरे विकत घेतलेल्या पदार्थांच्या योगानें, आपल्या सम्यक्त्वाची हानि न होऊं देतां, कोणत्या पदार्थाच्या सेवनांत न्यून पातक आहे हें मनांत आणून श्रावकानें शरीरनिर्वाहाचा व्यापार करावा.

सधर्मिणोऽपि दाक्षिण्याद्विवाहादौ गृहेऽप्यदन् ॥
निशि सिद्धं त्यजेद्धीनैर्व्यवहारं च नावहेत् ॥ १९ ॥

अर्थ— आग्रहामुळें विवाहादि समारंभांत एखाद्या सधर्मीयाच्या घरीं देखील भोजन करीत असतां रात्रीं शिजविलेलें अन्न खाऊं नये. व जातीनें हीन असलेल्या मनुष्यांशीं कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार करूं नये.

उद्यानभोजनं जन्तुयोधनं कुसुमोच्चयम् ॥
जलक्रीडान्दोलनादि त्यजेदन्यच्च तादृशम् ॥ २० ॥

अर्थ— उद्यानभोजन (बागेंत भोजन), जंतुयोधन (कोंबड्यांची अथवा बकऱ्यांची झूज लावणें), कुसुमोच्चय (फुलें तोडणें),जल-क्रीडा (पाण्यांत विहार करणें) आणि आंदोलन (झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेणें) हे व्यापार करूं नयेत. कारण ह्यापासून फार हिंसा होते. तसेंच ह्याप्रमाणेंच ज्यांत द्रव्यहिंसा व भावहिंसा होणें शक्य आहे असे दुसरेहि व्यापार चांदण्यांत खेळणें, उड्या मारणें, नाटक पहाणें, युद्ध पहाणें, पुष्कळ स्त्रिया जमवून त्यांच्या बरोबर खेळणें व चैत्रकृष्णप्रतिपदेस (फाल्गुनकृष्णप्रतिपदेस) धुळवड खेळणें व अश्लील शब्द उच्चारणें वगैरे करूं नयेत.

यथादोषं कृतस्नानो मध्यान्हे धौतवस्त्रयुक् ॥
देवाधिदेवं सेवेत निर्द्वन्द्वः कल्मषच्छिदे ॥ २१ ॥

अर्थ— मध्यान्हकालीं आपल्याकडून झालेल्या दोषास अनु-सरून ज्यानें त्या दोषाच्या नाशाकरितां स्नान केलें आहे व धुतलेलीं दोन (नेसावयाचें व पांघरावयाचें) वस्त्रें ज्यानें धारण केलीं आहेत व ज्यानें आपलें अंतःकरण स्थिर ठेविलें आहे अशा श्रावकानें पातकाच्या नाशाकरितां श्रीजिनेंद्राची आराधना करावी.

आतां स्नपनादि उपासनेचा विधि सांगतात—

आश्रुत्य स्नपनं विशोध्य तदिलां पीठ्यां चतुष्कुम्भयुक्-।
कोणायां सकुशश्रियां जिनपतिं न्यस्यान्तमाप्येष्टदिक्॥
नीराज्याम्बुरसाज्यदुग्धदधिभिः सिक्त्वा कृतोद्वर्तनं।
सिक्तं कुम्भजलैश्च गन्धसलिलैः सम्पूज्य नत्वा स्मरेत्॥

अर्थ-- श्रीजिनेंद्राराधन करण्यास सज्ज झालेल्या श्रावकानें प्रथम स्नपन करण्याविषयीं प्रतिज्ञा करून, मग ती भूमी शुद्ध करून ज्याच्या च्यारी कोपऱ्यांस चार कुंभ ठेविले आहेत व ज्यावर दर्भ पसरले असून चन्दनानें अथवा तांदुळानें श्रींकार व ऱ्हींकार काढले आहेत अशा पीठावर श्रीजिनेशाची स्थापना करावी. नंतर त्या जिनबिंबासमीप जाऊन अष्टदिक्पालांचें पूजन करून मृतिका, दूर्वा, पुष्प अक्षता वगैरे पदार्थांनीं प्रभूस नीराजन करावें. (हे पदार्थ देवावरून ओंवाळावे व टाकून द्यावे) नंतर, उदक, उसांचा रस अथवा आंब्यत्चा रस किंवा द्राक्षांचा रस, दही, ह्या पदार्थांनीं स्नान घालून, मग सुगंधि पदार्थांची उटणी लाऊन, पूर्वीं स्थापन केलेल्या कलशांतील जलानें स्नान घालावें. नंतर, गंध, जल, अक्षता वगैरे पदार्थांनीं पूजा करून व नित्यवंदनाविधीनें नमस्कार करून, प्रभूचें ध्यान करावें.

अन्यदेवतांच्या पूजनाविषयीं सांगतात —

सम्यग्गुरूपदेशेन सिद्धचक्रादि चार्चयेत्॥
श्रुतंच गुरुपादाँश्च को हि श्रेयसि तृप्यति॥ २३॥

अर्थ-- गुरूनें केलेल्या सम्यगुपदेशाप्रमाणें सिद्धचक्र वगैरे (सिद्धचक्र, पार्श्वनाथयंत्र, गणधरवलय, सारस्वतयंत्र व जिनशास्त्रांत सांगितलेल्या दुसऱ्या ऐहिक व पारलौकिक फल देणाऱ्या

देवता ह्यांचें पूजन करावें. तसेंच शास्त्र व गुरुचरण ह्यांचेंही पूजन करावें. येथें--श्रीजिनपूजनानेंच मनोरथसिद्धि होत असतां इतर देवतांच्या पूजनाचा विधि करण्याचे प्रयोजन काय! अशी-शंका येते परंतु, तो बरोबर नाहीं. कारण, ज्यांपासून ऐहिक व पारलौकिक दोन्ही प्रकारचें कल्याण व्हावयाचें अशा व्यापारांविषयीं शाणे पुरुष 'पुरें, अशी बुद्धी धारण करील! अर्थात् कोणीही धारण करणार नाहीं.

ततः पात्राणि सन्तर्प्य शक्तिभक्त्यनुसारतः ॥
सर्वांश्चाप्याश्रितान् काले सात्म्यं भुञ्जीत मात्रया ॥

अर्थ-- मग आपली शक्ती व भक्ती ह्यांस अनुसरून, 'मागें सांगितलेल्या गुणांनीं युक्त असलेल्या, अतिथींना अन्नदानानें तृप्त करून व आपल्या आश्रयास असलेल्या मनुष्य, पशु, पक्षी इत्यादिकांसही तृप्त करून, तीव्र क्षुधा लागल्या वेळीं, जे पदार्थ आपल्यास सोसत असतील ते पदार्थ, पीडा न होईल अशा प्रमाणानें भक्षण करावेत. [ह्या श्लोकांत भोजनाचा काल, तीव्रक्षुधा लागेल तो असा सांगतला आहे. त्यावरून तीव्रक्षुधा उत्पन्न झाली असतां मध्यान्हकालाची वाट पहात राहिलें पाहिजे असें होत नाहीं. कारण मध्यान्हाच्या पूर्वीं देखील तीव्रक्षुधा उत्पन्न होण्याचा संभव आहे व ह्मणूनच 'तीव्रक्षुधा लागल्या वेळीं' भोजन करण्यास सांगितलें आहे. वरील श्लोकावरून जिनपूजनाच्या पूर्वीं भोजन करूं नये एवढे मात्र सिद्ध होतें. ह्यावरून, तीव्रक्षुधा उत्पन्न झाली असतां, जिनपूजन करून व अतिथीस अन्नदान करून, केव्हांही भोजन करण्यास दोष नाहीं, असें सिद्ध होतें.]

त्रिवर्गक्रियाविरोधीनि द्रव्यादीनि सदा भजेत् ॥

यतेत व्याध्यनुत्पत्तिच्छेदयोः स हि वृत्तहा ॥ २५ ॥

अर्थ— ह्या लोकीं व परलोकीं पुरुषार्थाचा नाश न करणारे असेच द्रव्य, काल, क्षेत्र, भाव, कर्म व सहाय इत्यादि पदार्थ, सर्वदा उपयोगांत आणावे. आणि व्याधी उत्पन्न न होऊं देणें व उत्पन्न झालेला व्याधि दूर करणें ह्यांविषयीं सर्वदा प्रयत्न करावा, कारण, कोणताही व्याधि संयमाचा नाश करतो.

त्यानंतर काय करावें हें समजण्याकरिता सांगतात—

विश्रम्य गुरुसब्रह्मचारिश्रेयोऽर्थिभिः सह ॥
जिनागमरहस्यानि विनयेन विचारयेत् ॥ २६ ॥

अर्थ— शास्त्रोपदेश करणारा गुरु, आपला सहाध्यायी व आत्म्यास मुक्ति प्राप्त व्हावी असें इच्छिणारे लोक ह्यांच्यापाशीं सह विश्रांती घेऊन, जिनशास्त्रांतील सिद्धांताचा नम्रपणानें विचार करावा.

सायमावश्यकं कृत्वा कृतदेवगुरुस्मृतिः ॥
न्याय्ये कालेऽल्पशः स्वप्याच्छक्त्या चाब्रह्म वर्जयेत्

अर्थ-- सायंकाळीं अवश्य करणेवें सामायिक वगैरे करून गुरु आणि देव ह्यांचे स्मरण करून योग्य वेळीं थोडीशी निद्रा करावी. तसेंच अंतःकरणाच्या नियमनाच्या शक्तीस अनुसरून मैथुन वर्ज करावें.

आता उत्तररात्रीं निद्रा पूर्ण होऊन जागृत झाल्यावर वैराग्याचा अभ्यास करावा असा उपदेश करण्याकरितां पुढील श्लोक सांगतात—

निद्राछेदे पुनश्चित्तं निर्वेदेनैव भावयेत् ॥
सम्यग्भावितनिर्वेदः सद्यो निर्वाति चेतनः ॥ २८ ॥

अर्थ- निद्रासमाप्ती झाली असतां विशेषतः अंतःकरण वैराग्या-

नेंच संस्कृत करावें. कारण, वैराग्याचा ज्यानें चांगला अभ्यास केला आहे असा आत्मा, त्याच वेळीं शांतिसुखाचा अनुभव करतो.

संसाराच्या विरक्तीबद्दल सांगतात—

दुःखावर्ते भवाम्भोधावात्मबुध्याऽध्यवस्यता ॥
मोहादेहं हहाऽऽत्माऽयं बध्दोऽनादिर्मुहुर्मया ॥ २९ ॥

अर्थ-- अनेक प्रकारचीं दुःखें हीं ज्यांत भोंवऱ्याप्रमाणें आहेत असा ह्या संसाररूपी समुद्रांत अज्ञानामुळें देहास आत्मा असें मानणारा (देह हाच आत्मा असें समजणारा) अशा माझ्याकडून, हा अनादि असा आत्मा वारंवार ज्ञानावरणादि कर्मांनीं बद्ध केला गेला! हें फार वाईट झालें!!!

तदेन मोहमेवाहमुच्छेत्तुं नित्यमुत्सहे ॥
मुच्येत तत्क्षये क्षीणरागद्वेषःस्वयं हि ना ॥ ३० ॥

अर्थ— ह्मणून, मी ह्या अज्ञानाचा नाश करण्याकरितांच नेहमीं उद्योग करतो! कारण त्या अज्ञानाचा नाश झाला असतां,ज्याचे रागद्वेषादि कषाय क्षीण झाले आहेत असा हा आत्मा, आपोआपच मुक्त होईल!!!

आतां बंधापासून होणाऱ्या अनर्थाचा विचार करून त्या बंधास कारण अ-सलेल्या विषयसेवनाचा त्याग करण्याची प्रतिज्ञा जीव करितो, असें सांगतात

बन्धाद्देहोऽत्र करणान्येतैश्च विषयग्रहः ॥
बन्धश्च पुनरेवातस्तदेनं संहराम्यहम् ॥ ३१ ॥

अर्थ— पापपुण्यात्मककर्मापासून देह प्राप्त होतो, ह्या देहांत इंद्रियें असतात, त्यांच्या योगानें विषयग्रहण होतें, आणि त्या विषयग्रहणामुळें पुनः आत्म्यास पापपुण्यात्मककर्माचा बंध होतो. ह्मणून मीं त्या विषयवासनेचाच निर्मूल नाश करतो.

त्या विषयवासनेच्या नियमाचा उपाय योजून [जीव] म्हणतो-

ज्ञानिसङ्गतपोध्यानैरप्यसाध्यो रिपुःस्मरः ॥
देहात्मभेदज्ञानोत्थवैराग्येणैव साध्यते ॥ ३२ ॥

अर्थ— ज्ञानी जीवांचा समागम, तप, ध्यान ह्यांच्या योगानेंही ताब्यांत ठेवण्यास अशक्य असा कामरूपी शत्रू, देह व आत्मा हे दोनी भिन्न आहेत अशा प्रकारच्या ज्ञानापासून उत्पन्न झालेल्या वैराग्यानेंच ताब्यांत ठेविला जातो.

आता तो जीव, आत्मा व देह ह्यातील भेद समजावा अशी इच्छा असल्यामुळें, ज्यानीं सर्वसंगपरित्याग केला आहे अशा प्राचीन लोकांची स्तुति करून, केवल स्त्रीचाही त्याग करण्यास असमर्थ असलेल्या आपली निंदा करणारा होत्साता म्हणतो—

धन्या स्ते येऽत्यजन् राज्यं भेदज्ञानाय तादृशम् ॥
धिङ्मादृशकलत्रेच्छातन्त्रगार्हस्थ्यदुःस्थितान् ॥ ३३ ॥

अर्थ-- जे, देह व आत्मा ह्यांमधील भेदज्ञान होण्याकरितां सर्वसुखांस अनुकूल असलेले राज्य देखील सोडिते झाले ते भरत सगर वगैरे राजे फार धन्य होत! आणि माझ्याप्रमाणें स्त्रीविषयक इच्छेच्या स्वाधीन असलेल्या (स्त्रीवांचून ज्याचें आचरण होत नाहीं अशा) गृहस्थाश्रमांत दुःख भोगणाऱ्यांस धिक्कार असो!!

आपण स्वतः इच्छिलेली शांति व स्त्री ह्या दोघींपैकीं आपल्यास वश करण्यासंबंधानें कोणतीचें बल चालेल व कोणतीचें चालणार नाहीं, ह्याविषयीं विचार सांगतात—

इतः शमश्रीः स्त्री चेतः कर्षतो मां जयेत्तु का ॥
आ ज्ञातमुत्तरैवात्र जेत्री या मोहराड्चमूः ॥ ३४ ॥

अर्थ— मला एकीकडे शांति ओढत आहे व एकीकडे स्त्री

ओढत आहे, तेव्हां ह्या दोहोंत कोण बरें जय पावेल ! हं; आप्तांच्या उपदेशानें मला असें आठवतें कीं- ह्यां दोहोंतील दुसरी (स्त्री) हीच जिंकणारी आहे. कारण, ती मोहरूपी राजाच्या सैन्यापैकीं आहे.

स्त्रीचा त्याग करणें फार कठीण आहे असें सांगतात—

चित्रं पाणिगृहीत्रियं कथं मां विष्वगाविशत् ॥
यत्पृथग्भाविताऽऽत्माऽपि समवैम्यनया पुनः ॥ ३५

अर्थ— हें मोठें आश्चर्य आहे कीं- जिचें मी पाणिग्रहण केलें आहे अशी ही माझी स्त्री माझ्या आत्म्यांत सर्वत्र कशी बरें प्रवेश करती झाली; कारण, हिच्यापासून मी निराळा आहे असा विचार ज्याला आहे असा देखील मी, पुनः हिच्याशीं तादात्म्य पावत आहे !!

ह्याप्रमाणें विचारें करून स्त्रीपासून अंतःकरण निवृत्त झाल्यावर मग द्रव्याची इच्छा होणें योग्य नाहीं, असें युक्तीनें सांगतात—

स्त्रीतश्चित्त निवृत्तं चेन्ननु वित्तं किमीहसे ॥
मृतमण्डनकल्पोऽपि स्त्रीनिरीहे धनग्रहः ॥ ३६ ॥

अर्थ— हे मना ! तूं जर स्त्रीपासून परतलेलें आहेस, तर मग, द्रव्याची इच्छा कां करित आहेस ! कारण, स्त्रीविषयीं निरिच्छ झाल्यावर द्रव्याची इच्छा करणें हें प्रेतावर अलंकार घातल्याप्रमाणें व्यर्थ आहे. तात्पर्य, ज्याचा स्त्रीविषयीं अभिलाष नाहीं त्याला बाकीचे सर्व विषय व्यर्थ आहेत.

ह्याप्रमाणें वैराग्यभावना करणाऱ्यानें उत्तमप्रकारें सामयिकक्रिया करावी, ह्याविषयीं सात श्लोकांनीं सांगतात—

इति च प्रतिसन्दध्यादुद्योगं मुक्तिवर्त्मनि ॥

मनोरथा अपि श्रेयोरथाः श्रेयोऽनुबन्धिनः ॥ ३७ ॥

अर्थ — आणि मोक्षमार्गाविषयीं पुढें सांगितल्याप्रमाणें उद्योगाची वारंवार भावना करावी. 'येथें– जर मनांत आल्याप्रमाणें आचरण होत नाहीं तर, उगीच भावना (मनोरथ) करून काय उपयोग आहे– अशी शंका येते तिच्या निरासाकरितां सांगतात– ज्यांपासून मोक्षप्राप्ति होणार आहे अशा कर्माविषयींचे मनोरथ देखील प्रत्येक जन्मांत कल्याण करणारेच असतात.

आतां जीवित ह्म० 'आयुःकर्म व शरीर ह्या दोहोंचा संबंध' असें असल्यानें त्या दोहोंस अपाय झाल्यानें जीविताचा नाश होतो हें दाखवून त्यामुळें आपल्या इष्टसिद्धीचाही नाश होतो असें दाखवितात—

क्षणे क्षणे गलत्यायुः कायो ऱ्हसति सौष्ठवात् ॥
ईहे जरां नु मृत्युं नु सध्रीचीं स्वार्थसिद्धये ॥ ३८ ॥

अर्थ-- प्रत्येक क्षणीं आयुष्य नाश पावत आहे, आणि शरीर हें सामर्थ्यानें कमी होत आहे ह्मणून मी इष्टाच्या प्राप्तीस सहाय करणाऱ्या वृद्धपणाची इच्छा करावी ! किंवा मृत्यूची इच्छा करावी !! ह्यांतील तात्पर्य असें– आयुष्य व शरीर हीं दोन कोणत्याही पुरुषार्थाचीं मुख्य साधनें आहेत, आणि तीं तर स्वतःच विनाशिस्वभावाचीं आहेत. ही गोष्ट जर सिद्ध आहे तर, पुरुषार्थाची प्राप्ती कशी होणार ? केव्हांही होणार नाहीं. ह्मणून वृद्धपणा व मृत्यु ह्या दोहोंचीही इच्छा करणें योग्य नाहीं.

आतां जिनधर्माचरणात प्राप्त होणाऱ्या विपत्तींची स्तुति करून, व जिनधर्मत्यागानें प्राप्त होणाऱ्या संपत्तीचाही तिरस्कार करून परधर्मत्यागाविषयीं दृढ भावना दाखवितात—

क्रियासमभिहारोऽपि जिनधर्मजुषो वरम् ॥

विपदां सम्पदां नासौ जिनधर्ममुचस्तु मे ॥ ३९ ॥

अर्थ– जिनधर्माचें आचरण करणाऱ्या अशा मला वारंवार जरी विपत्ति प्राप्त झाल्या तरी बरें! परंतु, जिनधर्माचा त्याग करणाऱ्या मला वारंवार संपत्ति प्राप्त झाली तरी बरी नव्हे!!

यतिधर्माच्या अभ्यासानें सर्वत्र समबुद्धि प्राप्त करून घेण्याची इच्छा दाखवितात–

लब्धं यदिह लब्धव्यं तच्छ्रामण्यमहोदधिम् ॥
मथित्वा साम्यपीयूषं पिबेयं परदुर्लभम् ॥ ४० ॥

अर्थ– ह्या गृहस्थाश्रमांत जें मिळवावयाचें तें मी मिळविलें आहे. म्हणून आतां, मूलोत्तरगुणाचरणरूपी यतिधर्मसमुद्राचें मंथन करून, दुसऱ्यास प्राप्त होण्यास अशक्य असें समबुद्धिरूपी अमृत, प्राशन करीन.

ही वरील भावना दृढ होण्याकरितां पुनः तीच दाखवितात—

पुरेऽरण्ये मणौ रेणौ मित्रे शत्रौ सुखेऽसुखे ॥
जीविते मरणे मोक्षे भवे स्यां समधीः कदा ॥ ४१ ॥

अर्थ– नगर व अरण्य, रत्न व ढेंकूळ, मित्र व शत्रु, सुख आणि दुःख, जगणें व मरणें तसेंच मोक्ष आणि संसार, ह्यांविषयीं सारखीच ज्याची बुद्धि आहे असा मी केव्हां होईन!

यतिधर्माचरणाच्या परमावधीस चढण्याची इच्छा दाखवितात–

मोक्षोन्मुखक्रियाकाण्डविस्मापितबहिर्जनः ॥
कदा लप्स्ये समरसस्वादिनां पङ्क्तिमात्मदृक् ॥ ४२ ॥

अर्थ– मोक्षाच्या प्राप्तीकरितां आचरलेल्या अनेक सत्कर्मांच्या योगानें ज्यानें बहिरात्मलोकांस आश्चर्यचकित केलें आहे असा व ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे असा

मी समबुद्धीपासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचा अनुभव घेणाऱ्या मुनींच्या सजातीयत्वास केव्हां बरें प्राप्त होईन! ह्मणजे त्या मुनीसारखा केव्हां होईन!!

योगाच्या पराकाष्ठेची इच्छा दाखवितात--

शून्यध्यानैकतानस्य स्थाणुबुध्याऽनडुन्मृगैः ॥
उद्घृष्यमाणस्य कदा यास्यन्ति दिवसा मम ॥ ४३ ॥

अर्थ-- निर्विकल्पसमाधींत गढून गेलेला व त्यामुळें हें शुष्क काष्ठ आहे अशा बुद्धीनें अरण्यांतील बैल हरिण वगैरे पशू ज्याच्या अंगास आपलें अंग घांशीत आहेत अशा माझे दिवस, केव्हां बरें जातील!

काळोख्याच्या रात्रीं देखील अरण्यांत राहून प्रोषधोपवासव्रत करून जे कायोत्सर्गानें राहिले आहेत, व सर्वप्रकारच्या उपसर्गास ज्यानीं जिंकिलें व जे योगसमाधीपासून केव्हाही प्रचलित होत नाहींत अशा प्राचीन श्रावकाची स्तुति करितात-

धन्यास्ते जिनदत्ताद्या गृहिणोऽपि न येऽचलन् ॥
तत्तादृगुपसर्गोपनिपाते जिनधर्मतः ॥ ४४ ॥

अर्थ- ते जिनदत्त वगैरे श्रावक मोठे धन्य होत! जे सागार असून देखील, प्रसिद्ध असलेले भयंकर उपसर्ग प्राप्त झाले असतांही जिनधर्मापासून भ्रष्ट झाले नाहींत!!

आतां व्रतिक प्रतिमेची समाप्ति करून तीं व्रतें करण्यानें कोणतें फल प्राप्त होतें तें सांगतात—

इत्याहोरात्रिकाचारचारिणि व्रतधारिणि ॥
स्वर्गश्रीः क्षिपते मोक्षश्रीर्षयेव वरस्रजम् ॥ ४५ ॥

अर्थ— ह्या प्रमाणें अहोरात्रांत सांगितलेलीं कर्मे करणारा जो

व्रतिक श्रावक त्याच्या कंठांत स्वर्गलक्ष्मी ही मोक्षलक्ष्मीच्या ईर्ष्येनेंच कीं काय ह्मणजे मोक्षलक्ष्मी ह्या श्रावकास प्रथम वरील तें बरें नव्हे; अशा समजुतीनेंच कीं काय! उत्कृष्ट माला घालिते.
तात्पर्य— वर दाखविलेलीं कर्में करणाऱ्या श्रावकास मोक्षप्राप्तीच्या आधीं स्वर्गही सहज प्राप्त होतो.

इत्याशाधरविरचिते सागारधर्मामृते षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

सहावा अध्याय समाप्त.

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

॥ सप्तमाध्यायप्रारंभः ॥

॥ अध्याय सातवा ॥

आतां सामायिकादि नऊ प्रतिमांचें स्वरूप सांगण्यास आरंभ करतात· त्यांत ज्या व्रतांत सामायिक हें शील ह्मणून (ह्मणजे अमुख्य ह्मणून) सांगितलें आहे तेंच सामायिक व्रतरूपानें ग्रहण करणें ह्यास सामायिक प्रतिमा असें ह्मणतात. हा विषय पुढील श्लोकांत सांगतात—

सुदृङ्मूलोत्तरगुणग्रामाभ्यासविशुद्धधीः ॥
भजंस्त्रिसन्ध्यं कृच्छ्रेऽपि साम्यं सामायिकी भवेत् ॥१॥

अर्थ— जो व्रतिक श्रावक सम्यक्त्वी असून मूलगुण व उत्तर गुण यांच्या अभ्यासानें ज्याची बुद्धी संयमानुष्ठानाला समर्थ झाली आहे असा होत्साता प्रातःकाल मध्यान्हकाल व सायंकाल ह्या तिन्ही कालीं परीषह व उपसर्ग हे प्राप्त झाले असतांही त्यांस न जुमानतां समबुद्धी ठेवतो तो श्रावक सामायिक प्रतिमावान असा होतो.

ह्या प्रमाणें व्यवहारसामायिक विधीचा उपदेश करून निश्चयसामायिक

करण्याविषयी स्तुतिपूर्वक उपदेश करतात.

कृत्वा यथोक्तं कृतिकर्म सन्ध्या-।
त्रयेऽपि यावन्नियमं समाधेः॥
यो वज्रपातेऽपि न जात्वपैति।
सामायिकी कस्य स न प्रशस्यः॥ २॥

अर्थ— जो सामायिकव्रत करणारा श्रावक पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें वंदना कर्म करून तिन्हीं कालींही जितकाकालपर्यंत नियम केला असेल तितकाकालपर्यंत वज्रपाताचा प्रसंग आला असतां सुद्धां केव्हांही समाधीपासून भ्रष्ट होत नाहीं तो श्रावक कोणी स्तुति करण्यास योग्य नाहीं बरें ?– अर्थात सर्वांस स्तुत्य आहे.

आता निश्चय सामायिकाच्या पराकाष्ठेस पोंचलेल्या श्रावकाची स्तुति करतात.

आरोपितः सामयिकव्रतप्रासादमूर्धनि॥
कलशस्तेन येनैषा भूरारोहि महात्मना॥ ३॥

अर्थ— ज्या महात्म्यानें हें निश्चयसामायिकव्रत प्राप्त करून घेतलें त्यानें सामायिकव्रतरूपी प्रासादाच्या शिखरावर कळस ठेविला असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

आता कशा प्रकारचा श्रावक प्रोषधोपवास करणारा होतो, हें सांगतात–

स प्रोषधोपवासी स्याद्यः सिद्धः प्रतिमात्रये॥
साम्यान्न च्यवते यावत्प्रोषधानशनव्रतम्॥ ४॥

अर्थ— जो प्रतिमात्रयांत (दर्शन व्रत व सामायिक ह्यांत) सिद्धि पावला असेल व जोंपर्यंत प्रोषधोपवासव्रत केलें असेल तोंपर्यंत (सोळा प्रहर पर्यंत) जो साम्यावस्थेपासून भ्रष्ट होत नाहीं तो श्रावक प्रोषधोपवासी होतो.

आतां प्रोषधोपवास करणाऱ्या श्रावकाच्या महत्वाची मर्यादा सांगतात-

त्यक्ताऽऽहाराङ्गसंस्कारव्यापारः प्रोषधं श्रिताः ॥
चेलोपसृष्टमुनिवद्भाति नेदीयसामपि ॥ ५ ॥

अर्थ- ज्यानें भोजन व अंगसंस्कार करणें- ह्म० स्नान करणें, उटणी लावणें, गंध लावणें, माला धारण करणें-- वगैरे व्यापार सोडिले आहेत असा प्रोषधोपवास करणारा श्रावक, सर्वदा समीप असणाऱ्या लोकांस देखील, मशकादिकांचा त्रास न व्हावा ह्मणून वस्त्र परिधान करणाऱ्या निर्ग्रंथमुनीप्रमाणें वाटतो.

प्रोषधोपवासास व्रत कां ह्मणावें? याबद्दल युक्ति सांगतात—

यत्प्राक् सामायिकं शीलं तद्व्रतं प्रतिमावतः ॥
यथा तथा प्रोषधोपवासोऽपीत्यत्र युक्तिवाक् ॥ ६ ॥

अर्थ-- पूर्वी ह्मणजे व्रतप्रतिमानुष्ठानाच्या वेळीं जें सामायिक शील म्हणजे मुख्य व्रताचें रक्षक होतें, तें सामायिक जसें चतुर्थसंयमस्थानांत असलेल्या श्रावकास व्रत होत असतें त्याप्रमाणेंच तृतीयसंयमस्थानांत असलेल्या श्रावकास प्रोषधोपवासही व्रतस्वरूप होतो हें प्रोषधोपवासास व्रत ह्मणण्यासंबंधाचें समाधान आहे.

आतां पराकाष्ठेस पावलेल्या प्रोषधोपवास करणाऱ्याची स्तुति करितात-

निशां नयन्तः प्रतिमायोगेन दुरितच्छिदे ॥
ये क्षोभ्यन्ते न केनापि तान्नुमस्तुर्यभूमिगान् ॥ ७ ॥

अर्थ— अनुभवकर्मांच्या नाशाकरितां कायोत्सर्ग करून रात्र घालविणारे जे श्रावक कोणत्याही उपसर्गानें किंवा परीषहानें समाधीपासून चळत नाहींत, त्या चवथ्या संयमस्थानीं असलेल्या श्रावकांची आम्ही स्तुती करतों.

आतां सचित्तविरत कोणास ह्मणावें तें सांगतात–

हरीताङ्कुरबीजाम्बुलवणाद्यप्रासुकं त्यजन् ॥
जाग्रत्कृपश्चतुर्निष्ठः सचित्ताविरतः स्मृतः ॥ ८ ॥

अर्थ— हिरवे मोड व बीं, पाणी, मीठ वगैरे (गड्डा, मूळें, फळें, साली) ह्या जीवयुक्त पदार्थांचा त्याग करणारा व ज्याच्या अंतःकरणांत दया निरंतर वास करीत आहे असा व पूर्वी सांगितलेल्या चार प्रकारच्या व्रतांचें आचरण करणारा जो श्रावक तो, 'सचित्तविरत' (सजीव पदार्थांचा त्याग करणारा) असा समजावा. [ह्या श्लोकांतील दुसऱ्या चरणांत नऊ अक्षरें आहेत हा जरी छंदःशास्त्रप्रमाणें दोष आहे; तथापि कित्येक ठिकाणीं (ऋषभाद्या वर्द्धमानान्ता जिनेन्द्रा दश पञ्च च) विद्वानांचे तसे प्रयोग दृष्टीस पडतात. ह्मणून, त्या दोषाची उपेक्षा करावी]

वरील श्लोकात 'ज्याच्या अंतःकरणांत दया निरंतर वास करीत आहे तो श्रावक सचित्तविरत असा समजावा' असें सांगितलें आहे. त्यांत, दया असल्यानें सचित्तविरति कशी होते? ह्याची उपपत्ति सांगतात–

पादेनाऽपि स्पृशन्नर्थवशाद्योऽति ऋतीयते ॥
हरीतान्याश्रितानन्तनिगोतानि स भोक्ष्यति ॥ ९ ॥

अर्थ— जो श्रावक, कांहीं कारणामुळें एखाद्या पदार्थास पायानें स्पर्श करीत असतांहि दयेनें अत्यंत कळवळतो, तो श्रावक, ज्यांवर अनंत जीव रहात आहेत असे कोंवळे मोड, बीं वगैरे पदार्थ भक्षण करील काय? केव्हांही करणार नाहीं!

सचित्तविरतांची स्तुति करतात–

अहो जिनोक्तिनिर्णीतिरहो अक्षजितिः सताम् ॥
नालक्ष्यजन्त्वपि हरित् प्सान्त्येतेऽसुक्षयेऽपि यत् ॥ १० ॥

अर्थ— सज्जनांचा श्रीजिनोक्तीविषयीं विश्वास व इंद्रियनिग्रह हे दोन्ही मोठे आश्चर्यकारक आहेत! कारण, जिनोक्तीवर विश्वास ठेवणारे व इंद्रियनियमन करणारे सत्पुरुष, ज्यांतील जंतू दिसत नाहींत असे कोंवळे पदार्थ, प्राण जाण्याच्या प्रसंगींही भक्षण करीत नाहींत!!

आतां,— मागें भोगोपभोगपरिमाणव्रताचा अतिचार ह्मणून सांगितलेलें सचित्तभोजन, (जीवयुक्त पदार्थांचें भक्षण) ह्या प्रसंगीं सोडिलें असता तें व्रतत्वास प्राप्त होतें— असें सांगतात—

सचित्तभोजनं यत्प्राङ्मलत्वेन जिहासितम् ॥
व्रतयत्यङ्गिपञ्चत्वचकितस्तच्च पञ्चमः ॥ ११ ॥

अर्थ— हा सचित्तविरति नांवाच्या पांचव्या प्रतिमेंत असलेला श्रावक, जें सजीवपदार्थांचें भक्षण, भोगोपभोगपरिमाणव्रताचा अतीचार ह्मणून टाकिता झाला होता; तेंच सजीवपदार्थांचें भक्षण, त्या सजीवपदार्थांत असलेल्या अनेक जीवांची हिंसा होईल ह्या भीतीनें सोडून देतो. तात्पर्य— सचित्तविरतिरूपी पांचव्या पदावर आरूढ झालेल्या श्रावकाचें अंतःकरण फार दयाळु असल्यानें तो सजीवपदार्थांच्या भक्षणाच्या त्यागाचें व्रत करितो.

आतां पुढील चार श्लोकानीं रात्रिभोजनव्रताचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां प्रथम त्याचें लक्षण सांगतात—

स्त्रीवैराग्यनिमित्तैकचित्तः प्राग्व्रतनिष्ठितः ॥
यस्त्रिधाऽह्नि भजेन्न स्त्रीं रात्रिभुक्तव्रतस्तु सः ॥ १२ ॥

अर्थ— स्त्रियांविषयीं वैराग्य उत्पन्न होण्यास जीं पांच (इच्छेंतील दोष, स्त्रियांमध्यें असलेले दोष, स्त्रीसमागमांत असलेले दोष, अशुद्धपणा आणि सज्जनांची संगति) साधनें आहेत त्यांत

ज्याचें मन गढून गेलें आहे असा व पूर्वींच्या पांचही प्रतिमांस योग्य असा आचार ठेवणारा असा जो श्रावक, मन, वाणी व शरीर ह्या तीहींच्या योगानें दिवसा कोणत्याही स्त्रीचा उपभोग करीत नसेल; तो श्रावक रात्रिभुक्तव्रत (रात्रीं भोजन न करणें हें व्रत) करीत आहे असें समजावें.

सहाव्या प्रतिमेंत असलेल्या श्रावकाची स्तुति करितात—

अहो चित्रं धृतिमतां सङ्कल्पच्छेदकौशलम् ॥
यन्नामापि मुदे साऽपि दृष्टा येन तृणायते ॥ १३ ॥

अर्थ— धैर्यशाली पुरुषांचें आपल्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या कामविकारास दाबून ठेवण्याचें सामर्थ्य फारच चमत्कारिक असतें! कारण, जिचें नांव ऐकिलें तरी देखील आनंद होतो अशा स्त्रीस, प्रत्यक्ष पाहून सुध्दां, ते पुरुष, ज्या सामर्थ्यामुळेंच अगदीं तुच्छ मानितात.

अशा विरक्तपुरुषाचें रात्रींदेखील स्त्रीसमागमाविषयीं औत्सुक्य नसतें असें युक्तीनें दाखवितात—

रात्रावपि ऋतावेव सन्तानार्थमृतावपि ॥
भजन्ति वशिनः कान्तां न तु पर्वदिनादिषु ॥ १४ ॥

अर्थ— जे इंद्रियनिग्रह करणारे पुरुष असतात, ते, स्त्री ऋतुमती होऊन चवथ्या दिवशीं तिनें स्नान केल्यावर रात्रीं तिचा उपभोग करितात, तो उपभोगतरी केवल संततीकरितांच करितात; तिच्यावर अनुरक्त होऊन करीत नाहींत. आणि तो देखील पर्वाच्या दिवशीं करीत नाहींत.

आतां चारित्रसारादि ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणें रात्रिभुक्तव्रताचें लक्षण सांगून रत्नकरंडकांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा अर्थ दाखवितात—

रात्रिभक्तव्रतो रात्रौ स्त्रीसेवावर्तनादिह ॥
निरुच्यतेऽन्यत्र रात्रौ चतुराहारवर्जनात् ॥ १५ ॥

अर्थ-- चारित्रसारादि ग्रंथांत "आह्मी रात्रीच्या वेळींच स्त्री-संभोग करूं, दिवसास करणार नाहीं" असें व्रत घेणें ह्यास रात्रिभक्तव्रत असें मानिलें आहे; आणि दुसऱ्या ह्मणजे रत्नक-रंडकांत "रात्रीं चारी प्रकारच्या आहाराचा (अन्न ह्म० नुसते गिळण्याचे पदार्थ, पान ह्म० पिण्याचे पदार्थ, खाद्य ह्म० चावाव-याचे पदार्थ आणि लेह्य ह्म० चाटावयाचे पदार्थ, असा चार प्र-कारचा आहार आहे.) त्याग करणें" असा अर्थ केला आहे.

आतां ब्रह्मचर्य नावाच्या सप्तमप्रतिमेचें व्याख्यान करितात—

तत्तादृक्संयमाभ्यासवशीकृतमनास्त्रिधा ॥
यो जात्वशेषा नो योषा भजति ब्रह्मचार्यसौ ॥१६॥

अर्थ— मागील श्लोकांत दाखविलेल्या सहा प्रतिमांतील क्र-मानें केलेल्या इंद्रियनिग्रहाच्या अभ्यासानें ज्यानें आपलें अंतःक-रण ताब्यांत ठेविलें आहे असा जो श्रावक, कोणत्याही स्त्रीचा (मनुष्यस्त्रीचा, देवस्त्रीचा अथवा पशुपक्ष्यांतील स्त्रियांचा) मनानें वाणीनें अथवा शरीरानें केव्हांही (रात्रीं किंवा दिवसा) उपभोग करीत नाहीं, तो श्रावक ब्रह्मचारी समजावा.

ब्रह्मचारी श्रावकाची स्तुति करतात—

अनन्तशक्तिरात्मेति श्रुतिर्वस्त्वेव न स्तुतिः ॥
यत्स्वद्रव्ययुगात्मैव जगज्जैत्रं जयेत्स्मरम् ॥ १७ ॥

अर्थ—आत्मा हा ज्याचें सामर्थ्य फार विलक्षण आहे असा आहे ह्याप्रमाणें प्राचीन पंडितांनीं केलेला उपदेश, आत्म्याचें खरें स्वरूप दाखविणारा आहे; स्तुति (नसलेल्या गुणांचें वर्णन)

न्हे. कारण, आत्मा, जर आपल्याहून भिन्न अशा द्रव्यानें युक्त न होता-- ह्मणजे आत्म्याहून भिन्न द्रव्य असा जो देह त्याचे ठिकाणीं मीपणा न मानितां-- स्वद्रव्यानें युक्त ह्मणजे स्वस्वरूपांत गढलेला असा असला तर तो सर्वजगास जिंकणाऱ्या मदनासही जिंकतो. तात्पर्य- 'ब्रह्मचारी' शब्दाचा "सम्यक्चारित्र पाळणारा, आत्मनिष्ठ, आणि ज्ञानसम्पादन करणारा" असा अर्थ आहे. ह्मणून ब्रम्हचारी श्रावकाचा आत्मा हा आत्मनिष्ठ ह्मणजे स्वस्वरूपांत गढलेला असा असल्यानें तो मदनाचा पराभव करण्यास समर्थ असतो. कारण आत्मनिष्ठ अशा आत्म्याची देहाविषयीं अहंभावना (मीपणा) नसल्यानें तो आपल्याहून भिन्न द्रव्य ह्मणजे देहरूपी द्रव्य त्यानें युक्त नसल्यामुळें देहाविषयीं अहंभावना असल्यानें उत्पन्न होणारी विषयभोगाची इच्छा त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होत नाहीं. म्हणून ब्रह्मचारी श्रावकाचा आत्मा स्वस्वरूपीं गढलेला असल्यामुळें तो फारच स्तुत्य आहे.

आता मंदबुद्धि मनुष्यास चागलें समजावें आशाविषयींच्या कळव-ळ्यानें ब्रह्मचर्याचें माहात्म्य सांगतात.

विद्या मन्त्राश्च सिध्यन्ति किङ्करन्त्यमरा अपि ॥
क्रूराः शाम्यन्ति नाम्नाऽपि निर्मलब्रह्मचारिणाम् १८

अर्थ—ज्यांनीं निर्दोषब्रह्मचर्य पाळलें असेल त्यांच्या सर्वविद्या व त्यांनीं पठण केलेले सर्वमंत्र हे त्यास योग्य फल देतात, देव-देखील त्यांचे सेवक होतात; आणि त्यांच्या नुसत्या नांवानें देखील क्रूरजीव शांत होतात.

सहज प्रसंगामुळें ब्रह्मचर्याश्रमाची थोडी माहिती सांगतात—

प्रथमाश्रमिणः प्रोक्ता ये पञ्चोपनयादयः ॥

तेऽधीत्य शास्त्रं स्वीकुर्युर्दारानन्यत्र नैष्ठिकात्॥ १९ ॥

अर्थ— उपनयब्रह्मचारी, अवलंबब्रह्मचारी, अदीक्षाब्रह्मचारी गूढब्रह्मचारी व नैष्ठिकब्रह्मचारी असे जे पांचप्रकारचे ब्रह्मचारी सांगितले आहेत ते शास्त्राचें अध्ययन करून नंतर स्त्रीचा स्वीकार करितात ह्मणजे गृहस्थाश्रम स्वीकारितात. परंतु त्यांत जे नैष्ठिकब्रह्मचारी असतात त्यांवाचून बाकीचे चार प्रकारचे ब्रह्मचारी मात्र गृहस्थाश्रम स्वीकारितात. नैष्ठिकब्रह्मचारी त्याचा स्वीकार करीत नाहींत.

त्यांत जे गणधरसूत्राचें व जैनागमाचें अध्ययन करून गृहस्थधर्माचा स्वीकार करणारे असतात, ते 'उपनयब्रह्मचारी' होत. जे क्षुल्लकस्वरूपानें फक्त आगमाचें अध्ययन करून गृहस्थ होणारे असतात ते 'अवलंबब्रह्मचारी' असतात. जे ब्रह्मचर्यास योग्य अशा प्रकारचा वेष न धारण करिता शास्त्राभ्यास करून गृहस्थ होणारे असतात ते 'अदीक्षाब्रह्मचारी' समजावेत. जे बालपणींच मुनि होऊन शास्त्राभ्यास करून पुढें आपल्या आप्त इष्टांच्या आग्रहामुळें किंवा थंडी वारा सोसत नसल्यामुळें अथवा आपल्यालाच बरें न वाटल्यामुळें किंवा राजाच्या भीतीमुळें दिगंबरपणा सोडून गृहस्थाश्रम स्वीकारलेले असतात ते 'गूढब्रह्मचारी' समजावेत. आणि जे मस्तकावर शिखारूपी चिन्ह धारण करणारे व उरावर गणधरसूत्र (यज्ञोपवीत) धारणकरणारे आणि पांढरें किंवा तांबडें कौपीन (लंगोटी) कंबरेला धारण करणारे व भिक्षा मागून निर्वाह करणारे व सर्वदा जिनपूजेंत आसक्त असे असतात ते 'नैष्ठिकब्रह्मचारी' समजावेत.

आतां जिनशास्त्रांत वर्णाश्रमांची व्यवस्था असल्याचें सांगतात.

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्च सप्तमे ॥
चत्वारोऽङ्गे क्रियाभेदादुक्ता वर्णवदाश्रमाः ॥ २० ॥

अर्थ— त्याच्या त्याच्या कर्मभेदानें जसे चार वर्ण (क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य आणि शूद्र) सांगितले, त्याप्रमाणेंच कर्मभेदामुळें ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि भिक्षु असे चार आश्रम, उपासकाध्ययन नांवाच्या सातव्या अंगांत सांगितले आहेत. त्या आश्रमांचीं कर्में निरनिराळीं आहेत तीं पुढील प्रमाणें— त्यांत ब्रह्मचाऱ्याचें कर्म असें आहे कीं, क्षत्रिय, ब्राह्मण आणि वैश्य ह्या तीन वर्णांतील लोकांस द्विज असें ह्मणतात.' ह्या द्विजांपैकीं कोणत्याही वर्णाच्या मुलास, त्याच्या आईच्या उदरांत त्याचा गर्भ राहिल्यापासून आठवें वर्षी जिनमंदिरांत नेऊन त्याजकडून श्रीजिनाची पूजा करवून त्याचें मुंडन करावें. नंतर त्या मुलानें तिहेरी केलेली मुंज आपल्या कंबरेस बांधून सात पदरांनीं युक्त असें यज्ञोपवीत धारण करावें आणि स्थूलहिंसात्यागाचें व्रत आपल्या गुरूसमक्ष घ्यावें. ह्याचा विस्तार महापुराणांत सांगितला आहे. तो असा–* मस्तकावर शिखा धारण करणारा, पांढरें कौपीन नेसणारा, एक वस्त्र अंगावर घेणारा, आपल्या वेषांत बदल न करणारा आणि ब्रह्मचर्यव्रताचें चिन्ह जें यज्ञोपवीत तें धारण करणारा तो ब्रह्मचारी समजावा. तसेंच ह्याप्रमाणें जो ब्रह्मचारी असेल त्याचें त्याच्या आचरणाला योग्य असें दुसरें 'जिनदास' 'ज्ञानप्रकाश' वगैरे नांव ठेवावें. तो ब्रह्मचारी जर

---

*शिखी सितांशुकः सान्तर्वासा निर्वेषविक्रियः ॥ व्रतचिन्हं दधत्सूत्रं तदोक्तो ब्रह्मचार्यसौ ॥ १ ॥ चरणोचितमन्यच्च नामधेयं तदाऽस्य वै ॥ वृत्तिश्च भिक्षयाऽन्यत्र राजन्यादुरुवैभवात् ॥ २ ॥

राजपुत्र नसेल तर त्याने भिक्षा मागून आपलें जीवन करावें. राजपुत्राने भिक्षा मागूं नये वगैरे. २ पूर्वी सांगितलेल्या नित्य व नैमित्तिकक्रिया करणारा जो श्रावक तो गृहस्थ असें समजावें. ह्या गृहस्थांत दोन भेद आहेत. पहिला जातिक्षत्रिय आणि दुसरा तीर्थक्षत्रिय. त्यांत क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य आणि शूद्र असे जाति-क्षत्रिय आहेत. आणि तीर्थक्षत्रियाचे पुष्कळ भेद आहेत. ३ जे दिगंबर झालेले नाहींत व लहानसें वस्त्र धारण करितात आणि उग्रतपश्चर्या करितात ते वानप्रस्थ. आणि ४ दिगंबर झालेले जे ते भिक्षु समजावे. ह्या भिक्षूमध्ये बरेच भेद आहेत. ज्याला कांहीं प्रदेशाचें प्रत्यक्ष, किंवा केवलज्ञान आहे तो मुनि ऋषि समजावा. ज्याला ऋद्धि प्राप्त झाली आहे व जो दोनी श्रेणीवर (उपशमश्रेणि आणि क्षपकश्रेणि ह्यांवर) चढलेला आहे तो जिनयति आणि बाकी राहिलेले सर्व भिक्षु हे साधु असें समजावें. त्यांत ऋषि चार प्रकारचे आहेत. जो विक्रिया ऋद्धीने युक्त असून विलक्षण-शक्तिमान असेल तो राजर्षि. बुद्धिऋद्धि आणि औषधऋद्धि ज्यास प्राप्त झाल्या असतील तो ब्रह्मर्षि, स्याद्वादांत जो निष्णात असेल तो देवर्षि आणि जो सर्वज्ञ असेल तो परमर्षि असें समजावें.

आता पुढील दोन श्लोकानी आरम्भविरताविषयीं सांगतात–

निरूढसप्तनिष्ठोऽङ्गिघाताङ्गत्वात्करोति न ॥
न कारयति कृष्यादीनारम्भविरतस्त्रिधा ॥ २१ ॥

१ देशप्रत्यक्षवित्केवलभृदिह मुनिः स्यादृषिः प्राप्तऋद्धि-।
रारूढश्रेणियुग्मो जिनयतिरनगारोऽपरः साधुवर्गः ॥
राजा ब्रह्मा च देवः परम इति ऋषिर्विक्रियाऽक्षीणशक्ति-।
प्राप्तो बुध्यौषधीशो वियदयनपटुर्विश्ववेदी क्रमेण ॥ १ ॥

अर्थ— मागील सातही प्रतिमा ज्यास सिद्ध झाल्या आहेत असा जो श्रावक प्राणिहिंसेला कारणीभूत असल्यानें, मनानें, वाणीनें, व शरीरानें; कृष्यादि उद्योग दुसऱ्याकडून करवीत नाहीं व आपण करीत नाहीं तो आरंभविरत समजावा. [वरील श्लोकांत 'कृष्यादि ह्म० नांगरणें वगैरे' असा शब्द आहे, ह्यांतील वगैरे ह्या शब्दानें स्नान, दान, पूजा वगैरे क्रियांचें गृहण होत असल्यानें त्या क्रिया न करणें हें देखील आरंभविरताचें लक्षण होईल. परंतु, तसें समजूं नये. कारण, त्या स्नानादि क्रिया जरी 'वगैरे' ह्या शब्दानें गृहीत होतात तथापि त्या हिंसेला कारणीभूत नसल्यानें त्यांचा त्याग करण्याचें कारण नाहीं. आतां वाणिज्य (व्यापार) ही क्रिया देखील वरील वगैरे ह्या शब्दानें गृहण करण्यासारखी आहे. परंतु आरंभविरतिप्रतिमेंत तिचा त्याग करावा, किंवा न करावा असा संशय येतो. ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, वाणिज्य देखील जर हिंसेला कारणीभूत असेल तर त्याचा अवश्य त्याग केलाच पाहिजे. आणि तें जर हिंसासाधन नसेल तर करण्यास हरकत नाहीं. आतां आरंभविरताच्या लक्षणांत 'कृष्यादि उद्योग दुसऱ्याकडून करवीत नाहीं व आपण करीत नाहीं, असें सांगितलें आहे, त्यांत अनुमति देण्यासंबंधानें कांहींच उल्लेख नाहीं, ह्यांत बीज काय असावें? अशीही एक शंका ह्या ठिकाणीं उत्पन्न होते. ती शंका कांहीं अंशीं योग्य आहे. कारण, आरंभविरत श्रावक हा जरी कृष्यादि उद्योग आपण करीत नाहीं व दुसऱ्यास करावयासही लावीत नाहीं तथापि, पुत्रादिक आपण होऊनच करूं लागले असतां त्यांचें निवारण करीत नसल्यानें गर्भित अनु-

मति आहे असें अनुमान करण्यास सवड आहे. ह्मणून वरील श्लोकांतील लक्षणांत करणें व करविणें ह्या दोहोंचाच संग्रह केला आहे. अनुमतिचा केला नाहीं.

हा अष्टमप्रतिमेंत असलेला श्रावक कृष्यादिकर्मांचा त्याग का करितो? त्याचें थोडें कारण सांगतात—

यो मुमुक्षुरघाद्बिभ्यत्त्यक्तुं भक्तमपीच्छति ॥
प्रवर्तयेत्कथमसौ प्राणिसंहरणीः क्रियाः ॥ २२ ॥

अर्थ— जो मुक्त होण्याची इच्छा करणारा मनुष्य, प्राणिसंहाराचें पातक आपल्यास लागूं नये ह्मणून भिणारा असा होत्साता अन्न देखील सोडण्याविषयीं इच्छीत असतो तो मनुष्य, ज्यापासून प्राणिसंहार होणें अगदीं अनिवार्य आहे अशा क्रिया कशा बरें करील?

आता पुढील सात श्लोकानीं परिग्रहविरताबद्दल सांगतात—

स ग्रन्थविरतो यः प्राग्व्रतव्रातस्फुरद्धृतिः ॥
नैते मे नाहमेतेषामित्युज्झति परिग्रहान् ॥ २३ ॥

अर्थ— पूर्वी आचरण केलेल्या अनेक व्रतांच्या योगानें ज्याचा संतोष सर्वदा स्फुरण पावत आहे असा जो श्रावक, "पुत्रदारादिक हे माझे कोणी नव्हेत व मी ह्यांचा कोणी नव्हे" असें समजून त्यांचा त्याग करितो तो ग्रंथविरत किंवा परिग्रहविरत समजावा.

पुढील श्लोकात ह्या परिग्रहविरताच्या सर्वस्वदानाविषयीं सांगतात—

अथाहूय सुतं योग्यं गोत्रजं वा तथाविधम् ॥
ब्रूयादिदं प्रशान् साक्षाज्ज्ञातिज्येष्ठसधर्मणाम् ॥ २४ ॥

अर्थ— त्या शांतांतःकरण अशा परिग्रहविरतानें आपल्या

गुणवान् अशा पुत्रास अथवा तशा प्रकारच्या आपल्या गोत्रजास बोलावून आणून त्याला आपल्या धर्मातील वरिष्ठ जातीच्या मंडळी-समक्ष पुढीलप्रमाणें सांगावें.

तातायं यावदस्माभिः पालितोऽयं गृहाश्रमः ॥
विरज्यैनं जिहासूनां त्वमद्यार्हसि नः पदम् ॥ २५ ॥

अर्थः — बाबा! आजपर्यंत आम्हीं हा गृहस्थाश्रम यथाविधि चालविला. आतां विरक्त होऊन ह्याला सोडून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या आमच्या स्थानावर आज तूं योग्य आहेस!!!

पुत्रः पुप्रूषोः स्वात्मानं सुविधेरिव केशवः ॥
य उपस्कुरुते वप्तुरन्यः शत्रुः सुतच्छलात् ॥ २६ ॥

अर्थः— ज्याप्रमाणें सुविधिराजाचा केशव नांवाचा पुत्र होता त्याप्रमाणें जो आपल्या आत्म्यास पातकांपासून मुक्त करून पित्यापेक्षां उत्कर्ष पावतो तोच पुत्र होय! ह्यापेक्षां दुसऱ्या प्रकारचा (हे गुण ज्यांत नाहींत असा) जो पुत्र तो पुत्रमिषानें आपणास शत्रु उत्पन्न झाला आहे असें समजावें. [सुविधिराजा ह्मणजे जो पुढें दोन जन्म गेल्यावर श्रीवृषभनाथ झाला तो होय. ह्या सुविधिराजाची पूर्वजन्मीं श्रीमती नांवाची पत्नी होती. तीच पुढें सुविधिराजाच्या पुत्रत्वानें जन्मास आली. ही कथा महापुराणांत दहाव्या पर्वांत आहे.]

ह्याप्रमाणें गुणवान् पुत्राची प्रशंसा करून त्यास आणखी काय सांगावयाचें तें सांगतात.

तदिदं मे धनं धर्म्यं पोष्यमप्यात्मसात्कुरु ॥
सैषा सकलदत्तिर्हि परं पथ्या शिवार्थिनाम् ॥ २७ ॥

अर्थः— गुणवान् पुत्राची वरील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें

योग्यता आहे ह्मणून, हें माझें द्रव्य, चैत्यालय वगैरे धार्मिक पदार्थ आणि स्त्री जननी वगैरे पोष्यजन (ज्यांचें आपण पोषण केलें पाहिजे अशा जनांचा समूह) हें सर्व तूं आपल्या ताब्यांत घे! असें त्यास सांगावें. ह्याप्रमाणे केललें हें सर्वस्वाचे दान, आपल्या कल्याणाची इच्छा करणाऱ्या भव्य श्रावकांस फार सुखकर होतें. ह्मणजे रत्नत्रयाची प्राप्ति करून देणारें असें होतें.

विदीर्णमोहशार्दूलपुनरुत्थानशङ्किनाम् ॥

त्यागक्रमोऽयं गृहिणां शक्त्यारम्भो हि सिद्धिकृत् २८

अर्थः— पूर्वी सांगितलेल्या आठ प्रतिमारूपी शस्त्रांनीं जखमी केलेला (बलहीन केलेला) मोहरूपी व्याघ्र पुनः जोरानें उठेल कीं काय' असा संशय बाळगणाऱ्या गृहस्थाश्रमी श्रावकाचा हा त्यागक्रम (मोहोत्पत्तीच्या साधनांचा त्याग करण्याचा अनुक्रम) सांगितला आहे. ह्या क्रमानेंच त्यांनीं त्याग करावा. कारण, कोणतेंही कृत्य आपल्या शक्तीस अनुसरून केले असतां तें कार्यसिद्धि करणारें होतें.

एवं व्युत्सृज्य सर्वस्वं मोहाभिभवहानये ॥

किञ्चित्कालं गृहे तिष्ठेदौदास्यं भावयन्सुधीः ॥ २९ ॥

अर्थ— मोक्षप्राप्तीविषयीं ज्याची बुद्धि उत्सुक आहे अशा श्रावकानें पुत्रादिकांविषयीं आपल्या मनांत असलेल्या प्रेमामुळें— त्यांच्यासंबंधानें आपण केलेल्या उपेक्षेंत जी न्यूनता येते ती न यावी ह्मणून वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करून कांहीं काळपर्यंत उदासीनतेचा अभ्यास करीत घरांतच रहावें. [ह्या श्लोकांत 'कांहीं काळपर्यंत' असें असल्यानें श्वेतांबरांनीं प्रतिमांविषयीं त्या अमुककाळपर्यंतच असाव्यात अशी जी

काळाची मर्यादा केली आहे ती चुकीची आहे हें सिद्ध झालें. तसेंच 'घरांत रहावें' एवढेंच सांगितलें असल्यानें गर्भिताभिप्राय असा आहे कीं, फक्त शरीराच्या आच्छादनाकरितां वस्त्रधारण करावें. कारण वस्त्रधारणावांचून घरीं रहाणें योग्य होणार नाहीं. परंतु तेवढ्यावरून परिग्रहाचा स्वीकार करावा असें मात्र कोणी समजूं नये.]

आता पुढील सात श्लोकांनी अनुमतिविरताविषयीं सांगतात—

नवानुष्ठापरः सोऽनुमतिव्युपरतः सदा ॥
यो नानुमोदते ग्रन्थमारम्भं कर्म चैहिकम् ॥ ३० ॥

अर्थ — आतांपर्यंत सांगितलेल्या नऊ प्रतिमांत आसक्त असलेला असा जो श्रावक, परिग्रह, कृष्यादि कर्म व विवाहादिक ऐहिक कर्म ह्यांविषयीं मनानें, वाणीनें अथवा शरीरानें केव्हांही अनुमति देत नाहीं तो अनुमतिविरत असा जाणावा.

त्या अनुमतिविरताचा विशेष आचार सांगतात—

चैत्यालयस्थः स्वाध्यायं कुर्यान्मध्यान्हवन्दनात् ॥
ऊर्ध्वमामन्त्रितः सोऽद्याद्गृहे स्वस्य परस्य वा ॥ ३१ ॥

अर्थ— त्यानें चैत्यालयांत राहून स्वाध्याय करावा आणि माध्यान्हिक सामायिकानंतर घरच्या अथवा परक्या मनुष्यानें बोलाविलें असतां आपल्या घरीं अथवा दुसऱ्याच्या घरीं भोजन करावें.

त्या अनुमतिविरतानें आपल्यास इष्ट असलेल्या पदार्थांची उपेक्षा करण्याकरितां करावयाची भावना (अभ्यास) दोन श्लोकांनीं सांगतात—

यथाप्राप्तमदन् देहसिध्यर्थं खलु भोजनम् ॥
देहश्च धर्मसिध्यर्थं मुमुक्षुभिरपेक्ष्यते ॥ ३२ ॥

सा मे कथं स्यादुद्दिष्टं सावद्याविष्टमश्नतः ॥
कर्हि भैक्षामृतं भोक्ष्य इति चेच्छाज्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥

अर्थ— ज्यानें सर्व इंद्रियें जिंकिलीं आहेत व जो मिळेल तसलें अन्न देहनिर्वाहाकरितां भक्षण करीत आहे अशा श्रावकानें— "मुक्त होण्याची इच्छा करणाऱ्यांनीं धर्मसिद्धीकरितां देहाची इच्छा अवश्य केली पाहिजे. परंतु, ती धर्मसिद्धि, स्वतःस प्रिय व निषिद्ध असें अन्न भक्षण करणाऱ्या मला कशी बरें होईल? मी भिक्षेनें मिळविलेलें अमृतासारखें गुणकारी अन्न कधीं बरें भक्षण करीन!! अशी इच्छा करावी. (वरचेवर असें चिंतन करावें)

पञ्चाचारक्रियोद्युक्तो निष्क्रमिष्यन्नसौ गृहात् ॥
आपृच्छेत गुरून् बन्धून्पुत्रादींश्च यथोचितम् ॥ ३४ ॥

अर्थः— पांच प्रकारचे आचार (ज्ञानाचार, दर्शनाचार, चारित्राचार, तपआचार आणि वीर्याचार) पाळण्याविषयीं तत्पर असलेल्या व गृहांतून निघून जाणाऱ्या (गृहत्याग करणाऱ्या) श्रावकानें, आपले मातापितर, बंधु व पुत्र इत्यादिकांस त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेस अनुसरून विचारावें.

विनय आणि आचार ह्या दोहोंतील भेद पूर्वी विस्तारानें सांगितला आहे. तरी त्याची सहज स्मृति व्हावी म्हणून ह्या ठिकाणीं पुन. संक्षेपानें सांगतात.

सद्दृङ्निवृत्ततपसां मुमुक्षोर्निर्मलीकृतौ ॥
यत्नो विनय आचारो वीर्याच्छुद्धेषु तेषु तु ॥ ३५

अर्थः— सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र आणि तप ह्यांमधील दोष घालविण्याकरितां जो मुमुक्षूचा प्रयत्न तो 'विनय'

होय. आणि ज्यांतील दोष गेले आहेत अशा त्या चारींविषयीं (सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र आणि तप यांविषयीं) जो प्रयत्न तो आचार होय.

आता आरंभ केलेलें अनुमतिविरताचें प्रकरण संपवितात.

इति चर्यां गृहत्यागपर्यन्तां नैष्ठिकाग्रणीः ॥
निष्ठाप्य साधकत्वाय पौरस्त्यपदमाश्रयेत् ॥ ३६ ॥

अर्थः-- सर्व प्रकारच्या नैष्ठिकांत मुख्य अशा श्रावकानें वर सांगितल्याप्रमाणें गृहत्याग करावयापर्यंतची क्रिया समाप्त करून आपल्या आत्म्याच्या शुद्धीकरितां पुढील 'उद्दिष्टविरति' नांवाच्या अकराव्या प्रतिमेचा स्वीकार करावा.

आता उद्दिष्टविरति नावाच्या प्रतिमेचें पुढील तेरा श्लोकांनीं व्याख्यान करितात—

तत्तद्व्रतास्त्रनिर्भिन्नश्वसन्मोहमहाभटः ॥
उद्दिष्टं पिण्डमप्युज्झेदुत्कृष्टः श्रावकोऽन्तिमः ॥ ३७ ॥

अर्थ— पूर्वी सांगितलेल्या प्रत्येक व्रतरूपी शस्त्राच्या प्रहारानें घायाळ झाला असल्यामुळें आतां केवल श्वासोच्छ्वासमात्र करणारा (आपलें कार्य करण्यास असमर्थ- दुर्बल झालेला) असा ज्याचा मोहरूपी महायोद्धा झाला आहे अशा शेवटच्या पदवीस प्राप्त झालेल्या उत्तम श्रावकानें, आपल्या भक्षणाकरितां तयार केलेलें अन्न देखील त्याग करावें. [ह्या प्रतिमेचा स्वीकार करणाऱ्यास 'उद्दिष्टविरत' असें ह्मणतात.]

त्याचे भेद समजण्याकरिता सांगतात—

स द्वेधा प्रथमः श्मश्रुमूर्धजानपनाययेत् ॥
सितकौपीनसंव्यानः कर्तर्या वा क्षुरेण वा ॥ ३८ ॥

अर्थ— त्या उद्दिष्टविरताचे दोन प्रकार आहेत, त्यांतील प-हिल्या प्रकारच्या श्रावकानें पांढरी लंगोटी घालावी व पांढरें वस्त्र पांघरावें, आणि आपल्या मिशा, दाढी व डोकीवरील केश हे कातरीनें कातरवावेत अथवा वस्तऱ्यानें काढवावेत.

स्थानादिषु प्रतिलिखेन्मृदूपकरणेन सः ॥
कुर्यादेव चतुष्पर्व्यामुपवासं चतुर्विधम् ॥ ३९ ॥

अर्थ— त्यानें आपल्या निजण्याबसण्याच्या ठिकाणचे झाडणें वगैरे व्यापार फार मृदु पदार्थानें म्हणजे वस्त्र वगैरेनें करावेत. कारण, हिंसा होण्याचा अधिक संभव असतो. तसेंच चारी पर्वांच्या दिवशीं (प्रत्येक महिन्यांतील शुक्लाष्टमी, कृष्णाष्टमी, शुक्लचतुर्दशी व कृष्णचतुर्दशी ह्या दिवशीं) भक्ष्य, पेय वगैरे चारी प्रकारच्या आहाराचा त्याग करावा.

स्वयं समुपविष्टोऽद्यात्पाणिपात्रेऽथ भाजने ॥
स श्रावकगृहं गत्वा पात्रपाणिस्तदङ्गणे ॥ ४० ॥
स्थित्वा भिक्षां धर्मलाभं भणित्वा प्रार्थयेत वा ॥
मौनेन दर्शयित्वाऽङ्गं लाभालाभे समोऽचिरात् ॥४१॥
निर्गत्याऽन्यद्गृहं गच्छेद्भिक्षोद्युक्तस्तु केनचित् ॥
भोजनायार्थितोऽद्यात्तद्भुक्त्वा यद्भिक्षितं मनाक् ॥४२॥
प्रार्थयेतान्यथा भिक्षां यावत्स्वोदरपूरणीम् ॥
लभेत प्रासु यत्राम्भस्तत्र संशोध्य तां चरेत् ४३(चतुष्कम्)

अर्थ— उद्दिष्टविरतश्रावकानें हात हेंच पात्र करून अथवा निराळ्या पात्रांत अन्न ठेवून निश्चल बसून भोजन करावें. तसेंच त्यानें हातांत पात्र घेऊन भिक्षेकरितां श्रावकांच्या घरांत जाऊन त्याच्या अंगणांत उभें रहावें व "धर्मलाभ" असा शब्द उच्चारून

भिक्षा मागावी, किंवा प्राप्ति व अप्राप्ति ह्या संबंधानें बुद्धि सारखी ठेऊन कांहीं न बोलतां आपण भिक्षेकरितां आलों आहोंत एवढें घरांतील मनुष्यांना समजण्याकरितां आपलें शरीर त्यांच्या दृष्टीस पाडावें. आणि लगेच त्या घरांतून निघून दुसऱ्या घरीं जावें. ह्याप्रमाणें भिक्षा मागत असतां जर कोणी श्रावकानें आपल्या घरीं भोजन करण्याविषयीं प्रार्थना केली तर, आपण भिक्षा मागून जें थोडेंसें अन्न मिळविलें असेल तें त्यांत मिसळून भोजन करावें. जर कोणी भोजनास बोलाविलें नाहीं तर आपलें पोट भरेल इतकें अन्न भिक्षेनें मिळवावें. आणि ज्या ठिकाणीं निर्जंतुक असें पाणी मिळेल त्या ठिकाणीं तें भिक्षान्न शुद्ध करून खावें.

आकांक्षन्संयमं भिक्षापात्रप्रक्षालनादिषु ॥
स्वयं यतेत चादर्पः परथाऽसंयमो महान् ॥ ४४ ॥

अर्थः— जीवहिंसा न व्हावी अशी इच्छा करणाऱ्या व ज्याला कोणत्याही प्रकारचा गर्व नाहीं अशा श्रावकानें भिक्षापात्र प्रक्षालन करणें वगैरे कृत्यांत स्वतःच मेहनत घ्यावी; कारण तसें न केलें असतां ह्मणजे आपण स्वतः काम न करितां दुसऱ्याकडून करविलें असतां त्यांत जास्त हिंसा होण्याचा संभव असतो.

ततो गत्वा गुरूपान्तं प्रत्याख्यानं चतुर्विधम् ॥
गृण्हीयाद्विधिवत्सर्वं गुरोश्चालोचयेत्पुरः ॥ ४५ ॥

अर्थः —ह्याप्रमाणें केल्यानंतर त्या श्रावकानें गुरूच्याजवळ जाऊन चारही प्रकारच्या आहाराच्या त्यागाचें व्रत यथाविधि स्वीकारावें आणि आपला प्रत्येक व्यवहार त्या गुरूस कळवावा.

ह्याप्रमाणें ३८ व्या श्लोकांत उद्दिष्टविरत श्रावक दोन प्रकारचे ह्मणून जे सांगितले त्यांतील अनेकगृहांत भिक्षा मागणारा असा

जो पहिला उत्कृष्ट श्रावक त्याच्या भोजनाचा विधि येथपर्यंत सांगितला.

आतां त्याचाच एकाच घरांत भिक्षा मागण्याविषयींचा नियम सांगतात.

यस्त्वेकभिक्षानियमो गत्वाऽद्यादनुमुन्यसौ ॥
भुक्त्यभावे पुनः कुर्यादुपवासमवश्यकम् ॥ ४६ ॥

अर्थः— ज्यानें एकाच घरांत भिक्षा मागण्याविषयीं नियम केला असेल त्या श्रावकानें भिक्षेकरितां गृहस्थाच्या घरीं जाऊन त्या ठिकाणीं जर कोणी संयमीमुनी प्राप्त झाला असेल तर त्याच्या भोजनानंतर आपण भोजन करावें, आणि जर भोजनाची प्राप्ती झाली नाहीं तर त्या दिवशीं —दुसऱ्या घरांत भिक्षा मागावयाची नसल्यानें — अवश्य उपवास करावा.

त्याचेंच विशेष कर्म सांगतात.

वसेन्मुनिवने नित्यं शुश्रूषेत गुरूंश्चरेत् ॥
तपो द्विधाऽपि दशधा वैय्यावृत्यं विशेषतः ॥ ४७ ॥

अर्थः—त्यानें सर्वदा संयमी मुनींच्या आश्रमांत रहावें. गुरूंची सेवा करावी. अंतरंग व बाह्य अशी दोन्हीं प्रकारची तपश्चर्या करावी, आणि दुसऱ्याचें दुःख घालविण्याचा यत्न विशेषतः करावा.

आता दुसऱ्या उद्दिष्टविरताचें लक्षण सांगतात.

तद्वद्द्वितीयः किन्त्वार्यसंज्ञो लुञ्चत्यसौ कचान् ॥
कौपीनमात्रयुग्धत्ते यतिवत्प्रतिभासनम् ॥ ४८ ॥

अर्थः—दुसरा उद्दिष्टविरत हा बहुतेक सर्व क्रिया पहिल्या उद्दिष्टविरताप्रमाणेंच करीत असतो. विशेष एवढाच कीं, त्याला आर्य हें नांव असून तो मस्तकावरील वगैरे केश हातानें उपटून

काढतो आणि देहाच्या आच्छादनाकरितां दुसरें कोणतेंही वस्त्र न घेतां फक्त कौपीन धारण करीत असून यतीप्रमाणें पिञ्छिकाही हातांत धारण करीत असतो.

स्वपाणिपात्र एवात्ति संशोध्यान्येन योजितम् ॥
इच्छाकारं समाचारं मिथः सर्वे तु कुर्वते ॥ ४९ ॥

अर्थः--आपला हात हेंच ज्याचें पात्र आहे असा तो श्रावक दुसऱ्यानें त्या पात्रांत टाकिलेलें अन्न निरखून पाहून भक्षण करतो. हे वर सांगितलेले एकादश प्रतिमांमध्यें असलेले सर्व श्रावक "इच्छामि" (आपण अमुक गोष्ट कराल असें मी इच्छितों) ह्या पदाचा उपयोग करुन एकमेकांशीं व्यवहार करितात.

आतां पुढील दहा श्लोकांनीं राहिलेल्या गोष्टींचा संक्षेपानें गोषवारा सांगतात.

श्रावको वीरचर्याहःप्रतिमातापनादिषु ॥
स्यान्नाधिकारी सिद्धान्तरहस्याध्ययनेऽपि च ॥ ५० ॥

अर्थः—मधुकरी मागून भोजन करणें, दिनप्रतिमा करणें, तापनादि योग (ग्रीष्मऋतूंत पर्वताच्या शिखरावर उघडें बसून सूर्याचा ताप सहन करणें, वर्षाऋतूंत उघड्या अंगानें झाडाखालीं बसणें व शीतकालांत रात्रीं चव्हाट्यावर उघडें निजणें वगैरे कायक्लेश.) व जैनसिद्धान्ताच्या रहस्याचें अध्ययन करणें ह्यां विषयीं गृहस्थाश्रमी श्रावक हा अधिकारी होत नाहीं.

दानशीलोपवासार्चाभेदादपि चतुर्विधः ॥
स्वधर्मः श्रावकैः कृत्यो भवोच्छित्यै यथायथम् ॥ ५१ ॥

अर्थः— दान करणें, शील पाळणें, उपवास करणें व जिन-

पूजा करणें ह्याप्रमाणें चार प्रकारचा असलेला स्वधर्म श्रावकांनी संसाराच्या नाशाकरितां यथायोग्य आचरण करावा.

आता पुढें व्रताच्या रक्षणाकरिता प्रयत्न करण्याबद्दल आग्रहपूर्वक सांगतात.

प्राणान्तेऽपि न भंक्तव्यं गुरुसाक्षिश्रितं व्रतम् ।
प्राणान्तस्तत्क्षणे दुःखं व्रतभङ्गो भवे भवे ॥ ५२ ॥

अर्थः-- आपल्या गुरूच्या समक्ष ग्रहण केलेलें व्रत प्राण जाण्याच्या प्रसंगीही सोडूं नये. कारण प्राण जाण्यापासून त्या वेळेपुरतेंच दुःख होतें आणि व्रतभंग झाला असता प्रत्येक जन्मांत दुःख होतें.

शीलवान्महतां मान्यो जगतामेकमण्डनम् ।
स सिध्दः सर्वशीलेषु यः सन्तोषमधिष्ठितः ॥ ५३ ॥

अर्थः-- शुद्धाचारसंपन्न असा जो श्रावक असतो तो इंद्रादिदेवांनाही मान्य होतो व तो सर्व जगाचा उत्कृष्ट अलंकारच होतो; आणि जो सर्वदा संतोषानें रहातो त्यानें संपूर्ण सदाचार आपलासा केला असें समजावें.

तत्र त्यजन्ति नो विवेकतपनो नाश्नत्यविद्यातमी ।
नाभाति स्खलितं कृपामृतसरिन्नोदेति दैन्यज्वरः ॥
विस्तिस्यन्ति न सम्पदो न दृशमप्यासूत्रयन्त्यापदः ।
सेव्यं साधुमनस्विनां भजति यः सन्तोषमंहोमुषम् ॥

अर्थः— साधु आणि अभिमानी पुरुष ह्यांनीं सेवन केलेल्या व पातकांचा नाश करणाऱ्या सन्तोषाचें जो पुरुष सेवन करतो. त्याचे ठिकाणीं सदसद्विचाररूपी सूर्य केव्हांही अस्त पावत नाहीं अज्ञानरूपी रात्र त्या ठिकाणीं व्यापीत नाहीं. त्याची कृपारूपी

अमृताची नदी कोठेंही अडथळा पावत नाहीं, त्याचेठिकाणीं खेद-रूपी ज्वर उत्पन्न होत नाहीं. तसेंच सर्वप्रकारच्या संपत्ति त्या पुरुषाविषयीं विरक्त होत नाहींत आणि विपत्ति ह्या त्या पुरुषाकडे ढुंकूनही पहात नाहींत.

स्वाध्यायमुत्तमं कुर्यादनुप्रेक्षाश्च भावयेत ॥
यस्तु मन्दायते तत्र स्वकृत्ये स प्रमाद्यति ॥ ५५ ॥

अर्थ— कोणत्याही श्रावकानें उत्तम स्वाध्याय करावा आणि बारा प्रकारच्या अनुप्रेक्षांची भावना करावी. जो श्रावक ह्यां विषयीं आळस करतो तो आपल्या कृत्यांत चुकी करतो.

धर्मान्नान्यः सुहृत्पापान्नान्यः शत्रुः शरीरिणाम् ।
इति नित्यं स्मरन्न स्यान्नरः सङ्क्लेशगोचरः ॥ ५६ ॥

अर्थ-- ह्या जीवांस धर्मावांचून दुसरा मित्र नाहीं व पापावांचू-न दुसरा शत्रु नाहीं. ह्याप्रमाणें निरंतर ध्यान करणारा पुरुष रागद्वेषमोहादिकषायांचें स्थान होत नाहीं.

सल्लेखनां करिष्येऽहं विधिना मारणान्तिकीम् ॥
अवश्यमित्यदः शीलं सन्निदध्यात्सदा ह्वदि ॥५७॥

अर्थ— मी मरणापर्यंत सल्लेखना यथाविधि अवश्य करीन अशाप्रकारचें हें सल्लेखनानांवाचें शील श्रावकानें आपल्या अन्तःक-रणांत सर्वदा चिंतित असावें [ह्या श्लोकांतील सल्लेखना शब्दाचा " बाह्य व अभ्यन्तर अशा तपश्चर्येच्यायोगानें देह आणि कषाय यांना कमी कमी करीत जाणें " असा अर्थ समजावा.]

सहगामि कृतं तेन धर्मसर्वस्वमात्मनः ।
समाधिमरणं येन भवविध्वंसि साधितम् ॥ ५८ ॥

अर्थ-- जन्ममरणरूपी संसाराचा नाश करणारें असें समाधि-

मरण ज्यानें साधिलें त्या पुरुषानें धर्माचा मुख्यांश जें रत्नत्रय तें जन्मांतरीं आपल्या बरोबर येईल असें केलें.

यत्प्रागुक्तं मुनींद्राणां वृत्तं तदपि सेव्यताम् ॥
सम्यङ्निरूप्य पदवीं शक्तिं च स्वामुपासकैः ॥ ५९ ॥

अर्थ— आपली प्रतिमा कोणती आहे याचा नीट विचार करून व आपली शक्ति किती आहे याचाही नीट विचार करून श्रावकांनीं नवव्या अध्यायापासून पुढील सहा अध्यायांत जो महामुनीचा आचार सांगितला आहे तोही करावा.

आता आरंभिलेलें प्रकरण संपवून सर्वसंगपरित्यागामुळें जी हिंसेपासून निवृत्ति व्हावयाची तिजविषयीं देशसंयतश्रावकाची प्रवृत्ति करितात.

इत्यापवादिकीं चित्रां स्वभ्यस्यन्विरतिं सुधीः ॥
कालादिलब्धौ क्रमतां नवधौत्सर्गिकीं प्रति ॥ ६० ॥

अर्थ— याप्रमाणें सग्रंथाच्या उद्देशानें अनेकप्रकारांनीं सांगितलेल्या हिंसात्यागाचा चांगला अभ्यास करून बुद्धिमान श्रावकानें योग्य कालाची प्राप्ति झाली असतां सर्वसंगपरित्यागामुळें होणाऱ्या नऊ प्रकारच्या (हिंसा त्याग नऊ प्रकारांनीं संभवतो: मन, वाणी व शरीर यांतील प्रत्येकानें हिंसा न करणें हे तीन प्रकार. या तीन प्रकारांत करणें, करविणें व अनुमति देणें; हे प्रत्येकाचे तीन प्रकार; मिळून एकंदर नऊ प्रकार समजावे. याजबद्दल मागें एका अंकांत विस्तृत विचार केला आहे.) हिंसात्यागाविषयीं अंतःकरण धरावें.

आता साधकत्वाचें व्याख्यान करण्याच्या इच्छेनें, त्याला अधिकारी 'कोण होतो' हें सांगतात—

इत्येकादशधाऽऽम्नातो नैष्ठिकः श्रावकोऽधुना ॥

सूत्रानुसारतोऽन्त्यस्य साधकत्वं प्रवक्ष्यते ॥ ६१ ॥

अर्थ— याप्रमाणें नैष्ठिक श्रावकाचे अकरा प्रकार गुरुपरंपरेनें प्राप्त झाल्याप्रमाणें सांगितले. आतां, परमागमसूत्रांस अनुसरून अकराव्या प्रतिमेंत असलेल्या श्रावकाच्या साधकत्वाचें उपपादन पुढील अध्यायांत करूं.

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्मामृतसागारधर्मटीकायां

भव्यकुमुदचन्द्रिकासञ्ज्ञायामादितः षोडशः प्रक्रमाच्च

सप्तमोऽध्यायः समाप्तिगममत्

अध्याय सातवा समाप्त.

श्रीवीतरागाय नमः

सागारधर्मामृत आठवा अध्याय.

आता सल्लेखनेचा प्रकार सांगण्याकरिता ती करण्यास योग्य जो श्रावक त्याचें स्वरूप सांगतात–

देहाहारेहितत्यागाध्यानशुध्याऽऽत्मशोधनम् ॥
यो जीवितान्ते सम्प्रीतः साधयत्येष साधकः ॥ १ ॥

अर्थ— जो श्रावक, सर्वप्रकारें संतुष्ट असा होत्साता, देहाविषयींचें ममत्व, चार प्रकारचा आहार आणि पूर्वी आपल्यास प्रिय असलेले शारीरिक, मानसिक व वाचिक व्यापार ह्या सर्वांचा त्याग करून प्राण जाण्याचा प्रसंग जरी आला तथापि आत्म्याची शुद्धीच संपादन करितो; तो साधक जाणावा.

आतां यती होऊन मोक्षमार्गाचें साधन कोणीं करावें, व श्रावकस्थितींत राहूनच मोक्षमार्गाचें साधन कोणीं करावें? असा प्रश्न करणाऱ्यास उत्तर सांगतात–

सामग्रीविधुरस्यैव श्रावकस्यायमिष्यते ॥
विधिः सत्यां तु सामग्र्यां श्रेयसी जिनरूपता ॥२॥

अर्थ— हा पूर्वी सांगितलेला व पुढें सांगावयाचा असा सर्व क्रियासमूह, ज्याच्या ठिकाणीं यतित्वाला योग्य अशी सामग्री (निर्दोषता) नसेल त्या श्रावकाकरितां आहे, आणि जर सामग्री असेल तर जिनरूपता (यतित्व) हींच कल्याणकारक आहे; असें पूर्वाचार्यांचें मत आहे.

जिनाचें चिन्ह स्वीकारण्याचें कारण सांगतात–

किञ्चित्कारणमासाद्य विरक्ताः कामभोगतः ॥

त्यक्त्वा सर्वोपधिं धीराः श्रयन्ति जिनरूपताम् ॥३॥

अर्थ— सर्वप्रकारचे उपसर्ग व परीषह सोसण्यास तयार असलेले धीर पुरुष, तत्त्वज्ञानाच्या प्राप्तीस प्रतिबंध होणें, अगर शत्रूपासून आपला पराजय होणें, अशाप्रकारचें कांहीं तरी निमित्त प्राप्त झाल्यानें पंचज्ञानेंद्रियांपासून मिळणाऱ्या सुखाविषयीं विरक्त झालेले असे होत्साते सर्वप्रकारच्या उपाधींचा त्यागकरून जिनलिंगाचा स्वीकार करितात.

जिनलिंग स्वीकाराचें माहात्म्य सांगतात—

अनादिमिथ्यादृगपि श्रित्वाऽर्हद्रूपतां पुमान् ॥
साम्यं प्रपन्नः स्वं ध्यायन् मुच्यतेऽन्तर्मुहूर्ततः ॥ ४ ॥

अर्थ— पहिल्यापासून मिथ्यादृष्टि असलेला असा देखील पुरुष, निर्ग्रंथचिन्हांचा स्वीकार करून सर्वत्र समबुद्धी पावलेला व आत्मचिंतन करणारा असा होत्साता, अंतर्मुहूर्तकालांत मुक्त होतो.

आतां, कांहीं कालपर्यंत टिकणाऱ्या शरीराचा मुद्दाम नाश करणें व कालक्रमानें नाश पावूं लागलेल्या शरीराविषयीं शोक करणें ह्या दोन्हींचाही निषेध करितात—

न धर्मसाधनमिति स्थास्नु नाश्यं वपुर्बुधैः ॥
न च केनापि नो रक्ष्यमिति शोच्यं विनश्वरम् ॥५॥

अर्थ— कांहीं कालपर्यंत टिकाऊ असें हें शरीर धर्माचें मुख्य साधन असल्यानें शहाण्या मनुष्यानें त्याचा नाश करूं नये. तसेंच तें नाशोन्मुख झालें असतां तें कोणाच्यानेंही राखितां यावयाचें नाहीं म्हणून त्याकरितां शोकही करूं नये.

देह हा पोषण, उपचार आणि त्याग ह्या तीन्हींसही योग्य आहे, असें सांगतात —

कायः स्वस्थोऽनुवर्त्यः स्यात्प्रतीकार्यश्च रोगितः ॥
उपकारं विपर्यस्यँस्त्याज्यो सद्भिः खलो यथा ॥ ६ ॥

अर्थ— सत्पुरुषांनीं जोपर्यंत शरीर स्वस्थ असेल तोपर्यंत त्याचें पोषण करावें, तें व्याधियुक्त झाले तर त्याला उपचार करावा; आणि केलेला उपचार व्यर्थ होऊन त्यांत अधिकच रोगवृद्धि होऊं लागेल तर, एखाद्या दुष्ट मनुष्याप्रमाणें त्याचा त्याग करावा.

शरीराच्या रक्षणाकरिता धर्माचा विच्छेद करणें ह्याचा निषेध करितात.

नावश्यं नाशिने हिंस्यो धर्मो देहाय कामदः ॥
देहो नष्टः पुनर्लभ्यो धर्मस्त्वत्यन्तदुर्लभः ॥ ७ ॥

अर्थ— केव्हांतरी निश्चयानें नाश पावणाऱ्या देहाकरितां इष्टफळ देणारा धर्म टाकूं नये. कारण, देह नष्ट झाला असतां पुनः मिळतो; परंतु धर्म हा अत्यंत दुर्लभ आहे.

यथाविधि प्राणत्याग करणाऱ्याची आत्मघाताची शंका दूर करितात—

न चात्मघातोऽस्ति वृषक्षतौ वपुरुपेक्षितुः ॥
कषायावेशतः प्राणान्विषाद्यैर्हिंसतः स हि ॥ ८ ॥

अर्थ— स्वधर्माचा नाश होण्याच्या प्रसंगीं देहाचा त्याग करणाऱ्याची (मरणाऱ्याची) आत्महत्या होत नाहीं; आणि क्रोधादिकषायांच्या वृद्धीमुळें किंवा खेदानें प्राणत्याग करणाऱ्यास मात्र आत्महत्या होते.

ह्याप्रमाणें आपण स्वीकारलेल्या व्रताचा नाश होण्याचा प्रसंग आला असतां देहाचा त्याग करण्याचें उपपादन करून, आता, वैश्यकाळ किंवा रोगादिकाची पीडा प्राप्त होऊन 'मी मरणार' असा निश्चय झाला असता उपोषणादिकानें त्या त्या व्रताची सफळता होते असें दाखविण्याकरिता सांगतात—

कालेन वोपसर्गेण निश्चित्यायुः क्षयोन्मुखम् ॥
कृत्वा यथाविधि प्रायं तास्ताः सफलयेत्क्रियाः ॥ ९ ॥

अर्थ-- वृद्धपणामुळें अथवा अनिवार्य अशा रोगामुळें आपलें जीवित आतां खचित नष्ट होणार असा निश्चय करून मुज्ञश्रावकानें यथाविधि उपोषण करून पूर्वी आपण स्वीकारलेलीं तीं तीं व्रतें सफल करावींत.

आपण स्वीकारलेल्या व्रताची संपूर्णता करण्यात देहत्याग झाला असता (मरण आलें असतां) मोक्ष आपल्या हातात आल्यासारखा आहे असा उपदेश करितात--

देहादिवैकृतैः सम्यङ्निमित्तैस्तु सुनिश्चिते ॥
मृत्यावाराधनामग्नमतेर्दूरे न तत्पदम् ॥ १० ॥

अर्थ— देहांत उत्पन्न होणारे अनेक विकार व दुःशकुन ह्यांच्या योगानें आपल्यास आतां खचित मृत्यु प्राप्त होणार असा निश्चय झाला असतां, आपण स्वीकारलेल्या संयमाची सांगता करण्याकडे ज्याचें अंतःकरण गढून गेलें आहे अशा श्रावकास मोक्षपद दूर नाहीं !

रोगादिकानीं 'अकालीं मरण येईल' असें वाटलें असता भोजनत्याग करण्याविषयीं सांगतात-

भृशापवर्तकवशात्कदलीघातवत्सकृत् ॥
विरमत्यायुषि प्रायमविचारं समाचरेत् ॥ ११ ॥

अर्थ— आपल्यास अपमृत्यु आणणाऱ्या रोगादि कारणाच्या सामर्थ्यामुळें आपलें आयुष्य केळीच्या झाडाप्रमाणें एकदम नाश पावणार असें वाटलें असतां कोणत्याही प्रकारचा विचार न करता भोजनाचा त्याग करावा. (उपोषण करूं लागावें)

योग्यकालीं देह मरणोन्मुख झाला असतां सल्लेखना करण्याविषयीं उपदेश करितात—

क्रमेण पक्त्वा फलवत्स्वयमेव पतिष्यति ॥
देहः प्रीत्या महासत्त्वः कुर्यात्सल्लेखनाविधिम् ॥ १२ ॥

अर्थ— देह क्रमानें जीर्ण (वृद्ध) होऊन जसें एखादें फल पिकून झाडावरून आपोआप पडतें त्याप्रमाणें पडणार असल्यानें धैर्यशाली श्रावकानें मोठ्या संतोषानें सल्लेखनाविधि करावा.

'शरीर माझें नव्हे' अशा भावनेचा प्रकार सांगतात—

जन्ममृत्युजरातंकाः कायस्यैव न जातु मे ॥
न च कोऽपि भवत्येष ममेत्यंगेऽस्तु निर्ममः ॥ १३ ॥

अर्थ— 'उत्पत्ति, मरण, जरा व रोगादिकांची पीडा हे सर्व विकार देहास होणारे आहेत, मला होत नाहींत. तसेंच हा देह माझा कोणी नव्हे' ह्याप्रमाणें श्रावकानें देहाविषयीं निर्ममत्व-भावना करावी.

भोजनत्याग करण्याचा काल सांगतात—

पिण्डो जात्याऽपि नाम्नाऽपि समो युक्त्याऽपि योजितः
पिण्डेऽस्ति स्वार्थनाशार्थो यदा तं हापयेत्तदा ॥ १४ ॥

अर्थ— पिंड (आहार) हा जातीनें (पुद्गलसमुदायरूपी जातीनें) व नांवानें (पिंड ह्या नांवानें) शरीराशीं सदृश असूनही (शरीर जसें पुद्गलसमुदायरूप आहे, त्याप्रमाणें अन्न हेंही पुद्गल-समुदायरूप आहे, व शरीरास जसें पिंड हें नांव आहे तसें अन्नासही पिंड हें नांव आहे. म्हणून शरीर व अन्न हीं दोन्हीं एकमेकांशीं सदृश आहेत) त्या पिंडाचा (आहाराचा) युक्तीनें शरीराचे ठिकाणीं उपयोग केला असतां ज्यावेळीं त्याच्या

शक्तीचा ऱ्हास होऊं लागेल त्यावेळीं त्याचा (आहाराचा) त्याग करावा.

सल्लेखनाविधि करून समाधिमरणाचा उद्योग करण्याविषयीं सांगतात—

उपवासादिभिः कायं कषायं च श्रुतामृतैः ॥
संलिख्य गणमध्ये स्यात्समाधिमरणोद्यमी ॥ १५ ॥

अर्थ— उपवासादिकांच्या योगानें शरीर व श्रुतज्ञानरूपी अमृताच्या योगानें कषाय ह्या दोहोंस कृश करून चतुर्विधसंघासमक्ष श्रावकानें समाधिमरणाबद्दल उद्योग करावा.

आतां मरणकाळीं धर्माचा त्याग करणें व धर्माचें आचरण करणें ह्यांतील न्यूनाधिक फल कशांत आहे हें सांगतात—

आराद्धोऽपि चिरं धर्मो विराद्धो मरणे मुधा ॥
स त्वाराद्धस्तत्क्षणेंऽहः क्षपत्यपि चिरार्जितम् ॥१६॥

अर्थ— पुष्कळ कालपर्यंत आचरण केलेला धर्म जर मरणकाळीं सोडिला तर तो निष्फल होतो; आणि त्यावेळीं जर त्याची उपासना केली तर एका क्षणांत अनेक जन्मांत संचित केलेलेंही पातक नाहींसें करितो.

पुष्कळ कालपर्यंत धार्मिकपणानें वागणाऱ्यानें शेवटीं धर्माचा त्याग करून मेलें असतां दुर्गतीमुळें त्याचा स्वार्थनाश होतो असें सांगतात—

नृपस्येव यतेर्धर्मो चिरमभ्यस्तिनोऽस्त्रवत् ॥
युधीव स्खलितो मृत्यौ स्वार्थभ्रंशो यशः कटुः ॥१७॥

अर्थ— ज्यानें शस्त्रप्रयोगाचा अभ्यास पुष्कळ दिवसपर्यंत केला आहे अशा राजाच्या शस्त्राप्रमाणें संयमीश्रावकाचा धर्म आहे; तेव्हां तें शस्त्र जसें युद्धांत उपयोग करतांना चुकलें असतां राजाच्या मरणास कारण होऊन त्याची अकीर्ति करतें त्याप्रमाणें

सँयमीनेंही धर्मत्याग केला असतां त्याचा स्वार्थ नष्ट होऊन अकीर्ति होते.

आता, ज्यानें स्वधर्म चांगल्या रीतीनें पाळला त्याला देखील समाधिमरण आलेलें दिसत नाहीं, व ज्यानें धर्माचरण केलें नाहीं त्याला समाधिमरण आलेलें दिसतें; तेव्हां " समाधिमरणाला धर्माचरण हें कारण आहे " असें ह्मणणें व्यर्थ आहे. असें ह्मणणाऱ्यास पुढील दोन श्लोकांनीं उत्तर सांगतात–

सम्यग्भावितमार्गोऽन्ते स्यादेवाराधको यदि ॥
प्रतिरोधि सुदुर्वारं किञ्चिन्नोदेति दुष्कृतम् ॥ १८ ॥

अर्थ— ज्याचें निवारण करता येत नाहीं आणि ह्मणूनच जें समाधीस प्रतिबंध करीत आहे असें कोणतें एखादें अशुभकर्म जर मरणकाळीं उत्पन्न झालें नाहीं, तर, ज्यानें रत्नत्रयाचा चांगला अभ्यास केला आहे असा श्रावक. अंतकाळीं धर्माची उपासना अवश्य करील.

" ज्याला मुक्ति प्राप्त होण्याला बराच अवकाश लागावयाचा आहे अशा श्रावकानें चांगल्या रीतीनें व्रताचरण करूनही त्याला मुक्ति मिळत नाहीं ह्मणून मुक्ति मिळण्याचा काल जर दूर असेल तर व्रत करण्याचे आयास व्यर्थ आहेत, तेव्हां ते करण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं " अशी शंका ज्याला येते, त्याचें समाधान करितात–

कार्यो मुक्तौ दवीयस्यामपि यत्नः सदा व्रते ॥
वरं स्वःसमयाकारो व्रतान्न नरकेऽव्रतात् ॥ १९ ॥

अर्थ— आपल्यास मोक्ष प्राप्त होण्याचा काल जरी दूर असला तथापि व्रताचरणाविषयीं सर्वदा यत्न करावा. कारण, व्रताचरण करून मोक्षप्राप्तीची वाट पहात बसणें वरें! परंतु व्रत न करून

नरकांत रहाणें बरें नव्हे.

आता भोजनाचा त्याग करण्याची योग्यता श्रावकांमध्यें केव्हां प्राप्त होते, तें सांगतात--

धर्माय व्याधिदुर्भिक्षजरादौ निष्प्रतिक्रिये ॥

त्यक्तुं वपुः स्वपाकेन तच्च्युतौ वाऽशनं त्यजेत् ॥२०॥

अर्थ-- दुर्निवार असा व्याधि उत्पन्न झाला असतां, देशांत दुष्काळ पडला असतां व अतिशय वृद्धपणा आला असतां अशा प्रसंगीं किंवा कालक्रमानें आपला देह पडण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असतां धर्माच्या रक्षणाकरितां भोजन सोडावें.

समाधिमरण प्राप्त होण्याकरितां जो शरीरसंस्कार करावयाचा त्याचा प्रकार सांगतात–

अन्नैः पुष्टो मलैर्दुष्टो देहो नान्ते समाधये ॥

तत्कर्शो विधिना साधोः शोध्यश्चायं तदीप्सया २१

अर्थ– अन्नांनीं पुष्ट झालेला व वायु, पित्त आणि कफ ह्या त्रिदोषांनीं बिघडलेला असा देह अंतकालीं समाधीच्या उपयोगीं पडत नाहीं; ह्मणून, सद्बुद्धि अशा श्रावकानें तो देह सल्लेखना-विधीनें कृश करावा. व समाधिमरण प्राप्त व्हावें ह्या इच्छेनेंच जुलाबाचें औषध घेऊन अगर बस्तिकर्म (पिचकारी मारणें–इनिमा) करून कोठा स्वच्छ करावा.

कामादि कषाय कमी केल्यावाचून देह कृश करणें व्यर्थ आहे असें उपपादन करितात---

सल्लेखनाऽसँलिखतः कषायान्निष्फला तनोः ॥

कायोऽजडैर्दण्डयितुं कषायानेव दण्ड्यते ॥ २२ ॥

अर्थ— कामक्रोधादि कषाय कमी न करणाऱ्या श्रावकानें

आपल्या शरीरास कृश करणे अगदी व्यर्थ होय! कारण, ज्ञाते लोक कषाय कमी करण्याकरितांच देह कृश करतात.

आतां नेहमीं भोजन करण्यानें ज्यांचीं अंतःकरणें अनिवार झालीं आहेत अशा लोकांस कषाय जिंकिता यावयाचे नाहींत असें स्पष्ट दाखवून, आत्मा व शरीर ह्यांतील भेद ज्यांना समजला आहे त्यांचा उत्कर्ष दाखवितात—

अन्धो मदान्धैः प्रायेण कषायाः सन्ति दुर्जयाः ॥
ये तु स्वाङ्गान्तरज्ञानात्तान् जयन्ति जयन्ति ते ॥२३॥

अर्थ— अन्नाच्या मदानें विचारशून्य झालेल्या लोकांस कषाय हे बहुतकरून दुर्जय असतात; आणि ज्यांनीं आत्मा व देह ह्यांतील भेद समजून कषाय जिंकिलेले असतात ते लोक फारच उत्कर्षशाली होत.

ह्याप्रमाणें देह आणि आहार ह्याच्या त्यागाचें विधान करून आतां स्वात्मसमाधीकरिता आपल्यावर प्रिय असलेल्या पदार्थांचा त्याग करण्याविषयीं श्रावकाची प्रेरणा करितात —

गहनं न तनोर्हानं पुंसः किन्त्वत्र संयमः ॥
योगानुवृत्तेर्व्यावर्त्य तदात्माऽऽत्मनि युज्यताम् ॥ २४

अर्थ— पुरुषाला शरीराचा त्याग करणें हें मुळींच कठीण नाहीं; कारण, 'कित्येक स्त्रियादिखील आपल्या प्रियाचा वियोग झाला असतां देहत्याग करणाऱ्या दृष्टीं पडतात.' परंतु त्या देहत्यागाचे वेळीं संयम असणें हें फार कठीण आहे. ह्मणून, श्रावकानें इंद्रियांच्या व्यापारांस अनुसरणें सोडून देऊन अंतःकरण आत्म्याच्या ठिकाणीं योजावें.

दोन्ही प्रकारच्या संयमींना समाधिमरणानें एक प्रकारचें विशेष फल

मिळतें असें सागतात—

श्रावकः श्रमणो वाऽन्ते कृत्वा योग्यां स्थिराशयः ॥
शुद्धः स्वात्मरतः प्राणान्मुक्त्वा स्यादुदितोदितः ॥ २५ ॥

अर्थ— ज्याचें अंतःकरण स्थिर आहे असा श्रावक असो अथवा श्रमण असो त्यानें अंतकाळीं अंतःकरण प्रसन्न ठेऊन शुद्ध होऊन व आत्मस्वरूपात गढून प्राणत्याग केल्यानें तो मोक्षसुखाचा अनुभव घेणारा होतो.

आता सर्वसंगपरित्यागाच्या सामर्थ्यानें ज्यानें आत्मभावना केली आहे अशा श्रावकास समाधिमरणकाली कोणतेंही विघ्न येत नाहीं असें सागतात.

समाधिसाधनचणे गणेशे च गणे च न ॥
दुर्दैवेनापि सुकरः प्रत्यूहो भावितात्मनः ॥ २६ ॥

अर्थ— निर्यापकाचार्य व संघमुनी हे चित्ताची एकाग्रता होण्याचे साधन जें रत्नत्रय त्यानें युक्त असतां कोणत्याही आत्मभावना करणाऱ्याला त्याच्या दुर्दैवानें देखील समाधीपासून चलित करण्यास विघ्नें समर्थ होत नाहींत.

पुढील दोन श्लोकांनीं समाधिमरणाच्या माहात्म्याची स्तुति करितात—

प्राग्जन्तुनाऽमुनाऽनन्ताः प्राप्तास्तद्भवमृत्यवः ॥
समाधिपुण्यो न परं परमश्चरमः क्षणः ॥ २७ ॥

अर्थ— ह्या मनुष्यप्राण्यानें त्याला समाधिमरण प्राप्त होण्याच्या पूर्वी त्या त्या जन्मांतील अनेक मृत्यु उपभोगिले; परंतु रत्नत्रयाच्या योगानें अंतःकरणास प्राप्त झालेल्या एकाग्रतेमुळें पवित्र असा व ज्यापुढें पुनः जन्म व्हावयाचें नाहीं असा शेवटचा क्षण उपभोगिला नाहीं. तात्पर्य प्राण्याला अनेकवेळां मरण जरी प्राप्त झालें होतें; तथापि त्यानें संसाराला कारणीभूत असणाऱ्या कर्मांचा

नाश करण्यास समर्थ असें समाधिमरण मिळविलें नाहीं.

परं शंसन्ति माहात्म्यं सर्वज्ञाश्चरमक्षणे ॥
यस्मिन् समाहिता भव्या भञ्जन्ति भवपञ्जरम् ॥२८॥

अर्थ– ज्या शेवटच्या क्षणीं समाधियुक्त असलेले भव्यजीव हा संसाररूपी पिंजरा मोडून टाकितात त्या शेवटच्या क्षणाचें माहात्म्य सर्वज्ञमुनि फारच वर्णन करितात.

सन्यासाकरितां स्थलविशेषाचा स्वीकार करावयास सांगतात–

प्रायार्थी जिनजन्मादिस्थानं परमपावनम् ॥
आश्रयेत्तदलाभे तु योग्यमर्हद्गृहादिकम् ॥ २९ ॥

अर्थ—सन्यास करून आहारत्याग करण्याची इच्छा करणाऱ्या भव्यश्रावकानें श्रीजिनेंद्राचे जन्मादि महोत्सव ज्या ठिकाणीं झाले आहेत अशा अत्यन्त पवित्रस्थानाचा आश्रय करावा. आणि तसें स्थान जर न मिळेल तर समाधीचें साधन होण्याला योग्य अशा जिनमंदिराचा आश्रय करावा.

आता तीर्थयात्रा करीत असता मार्गात एखादा मृत्यु पावला असता तो धर्माची उपासना करणारा होतो असें दाखवितात–

प्रस्थितो यदि तीर्थाय म्रियते वाऽन्तरे तदा ॥
अस्त्येवाराधको यस्माद्भावना भवनाशिनी ॥ ३० ॥

अर्थ– श्रीजिनाचें जन्मादिमहोत्सव ज्या ठिकाणीं झाले आहेत अशा पवित्रस्थानीं जावयाकरितां निघालेला भव्यश्रावक जर मध्येंच मार्गात मृत्यु पावला तर तो धर्मोपासकच होतो, कारण समाधिसाधनाविषयीं एकाग्र अंतःकरणानें होणारी जी प्रवृत्ति तीच संसाराचा नाश करिते.

तीर्थाला जाणाऱ्यांनीं दुसऱ्यास क्षमा करावी व आपणही दुसऱ्याकडे

क्षमा मागावी असें सांगतात–

रागद्वेषान्ममत्वाद्वा यो विराध्दो विराधकः ॥
यश्च तं क्षमयेत्तस्मै क्षाम्येच्च विविधेन सः ॥ ३१ ॥

अर्थ— स्नेहामुळें, क्रोधामुळें अथवा ममत्वामुळें ज्यास आपण दुःख दिलें असेल त्याजकडे क्षमा मागावी व ज्यानें आपणास दुःख दिलें असेल त्यासही आपण मनानें, वाणीनें व शरीरानें क्षमा करावी.

क्षमा करणें व न करणें ह्यांतील फलभेद सांगतात––

तीर्णो भवार्णवस्तैर्ये क्षाम्यन्ति क्षमयन्ति च ॥
क्षाम्यन्ति न क्षमयतां ये ते दीर्घाजवंजवाः ॥ ३२ ॥

अर्थ— जे पुरुष दुसऱ्याच्या अपराधाची क्षमा करितात व आपण केलेल्या अपराधाची दुसऱ्याजवळ क्षमा मागतात ते ह्या संसारसमुद्रास तरून जातात आणि जे दुसऱ्यानें क्षमा मागितली असता क्षमा करीत नाहींत ते चिरकालपर्यंत संसार दुःख भोगितात.

आता क्षपकाचा आलोचनाविधि (आपलीं पातकें कबूल करण्याचा विधि) सांगतात–

योग्यायां वसतौ काले स्वागः सर्वं स सूरये ॥
निवेद्य शोधितस्तेन निःशल्यो विहरेत्पथि ॥ ३३ ॥

अर्थ— योग्य स्थलीं व योग्य समयीं आपलें सर्व पाप निर्यापकाचार्यास कळवून, त्याजकडून प्रायश्चित्तादिकांनीं पवित्रता संपादन करून त्या क्षपकानें दुष्टहेतु सोडून देऊन रत्नत्रय संपादनाच्या मार्गांत यथेच्छ विहार करावा. (रत्नत्रयाचें मोठ्या काळजीनें संपादन करावें)

त्याच्याच संस्तरारोहाचा (शय्यारोहणाचा) विधि सांगतात.

विशुद्धिसुधया सिक्तः स यथोक्तं समाधये ॥
प्रागुदग्वा शिरः कृत्वा स्वस्थः सँस्तरमाश्रयेत् ॥ ३४

अर्थ— प्रायश्चित्तानें प्राप्त झालेल्या शुद्धिरूपी अमृतानें न्हालेल्या अशा त्या क्षपकानें शास्त्रांत सांगितलेल्या विधीप्रमाणें केलेल्या सँस्तराचा पूर्वेकडे अथवा उत्तरेकडे मस्तक करून समाधीच्या प्राप्तीकरितां आश्रय करावा.

आतां संस्तरारोहणाच्या वेळीं महाव्रताची इच्छा करणाऱ्यांस अचेलक्यलिंग (नग्नपणा) देण्याविषयीं सांगतात.

त्रिस्थानदोषयुक्तायाप्यापवादिकलिङ्गिने ॥
महाव्रतार्थिने दद्याल्लिङ्गमौत्सर्गिकं तदा ॥ ३५ ॥

अर्थ— त्या वेळीं (संस्तरारोहणाच्या प्रसंगीं) ज्याच्या तिन्ही ठिकाणीं दोष आहेत व जो सग्रंथ श्रावकाचेंच चिन्ह धारण करीत आहे असा श्रावक देखील जर महाव्रताची इच्छा करणारा असेल तर त्याला निर्यापकाचार्यानें स्वाभाविकचिन्ह (उत्पत्तीपासून असलेला नग्नपणारूपी चिन्ह) द्यावें. [ह्या श्लोकांत ‘ ज्याच्या तिन्ही ठिकाणीं दोष आहेत अशा श्रावकासही नग्नपणाचें चिन्ह द्यावें ’ असें सांगितलें आहे. अर्थात् ते दोष नग्नपणाचें चिन्ह देण्यास प्रतिबंधक असेच असले पाहिजेत. आणि ह्यावरून ते दोष गुह्यस्थानासंबंधींच असणें अवश्य इतकें वाचकांच्या सहज लक्षांत येणें शक्य आहे; आतां ते कोणते एवढाच प्रश्न आहे. ह्याचें निर्वचन टीकाकारांनी केलें आहे, तें असें– दोषांची तीन स्थानें ह्मणजे दोन वृषण व एक गुह्य हीं होत. ह्यांतील पहिल्या दोनस्थलीं अधिक लंबमानता हा पुरुषास

नग्नता स्वीकारण्यास व देण्यास प्रतिबंधकदोष आहे. आणि दुसऱ्या स्थानीं अग्रभागीं चर्म नसणें, दीर्घता असणें व त्या इंद्रियाचें वारंवार स्फुरण होणें हा दोष आहे, आणि तो त्यास दिगंबराचें चिन्ह देण्यास प्रतिबंधक आहे; असें समजावें]

आतां उत्तमश्रावकदेखील महाव्रत घेण्यास अधिकारी होतो असें सांगतात—

कौपीनेऽपि समूर्च्छत्वान्नार्हत्यार्यो महाव्रतम् ॥
अपि भाक्तममूर्छत्वात्साटकेऽप्यार्यिकाऽर्हति ॥ ३६ ॥

अर्थ— उत्कृष्टश्रावकसुद्धां कौपीनाविषयीं " हें माझें आहे " मोह धारण करीत असल्यानें गौणमहाव्रत घेण्यासही योग्य होत नाहीं; आणि आर्यिका ही– तिनें वस्त्रधारण अवश्य केलेंच पाहिजे असें शास्त्रांत सांगितलें असल्यामुळें ती वस्त्राविषयीं मोहयुक्त नसल्यानें गौणमहाव्रत घेण्यास योग्य आहे. [ह्या श्लोकांतील गौणमहाव्रत घेण्याविषयीं कोण योग्य नाहीं व कोण योग्य आहे ह्याबद्दल जें सांगितलें आहे, तें संस्तरारोहणकाला-वांचून इतर कालीं समजणेचें आहे. ह्यावरून संस्तरारोहणकालीं वर दाखविलेला मोह (हें कौपीन माझें आहे असा मोह) असलेल्या श्रावकासही गौणमहाव्रत घेण्याची योग्यता आहे, हें स्पष्ट होतें. ह्यांत ' गौणमहाव्रत ' असा जो शब्द आहे त्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, संस्तरारोह करण्यास प्रवृत्त झालेला श्रावक अत्यंत क्षीणशक्ति असल्यानें त्याच्या हातून कोणतेंच व्रत पूर्णपणें होणें नाहीं; तथापि अशा कठिणप्रसंगीं केवळ भावनेनें देखील व्रताची पूर्ति होत असल्यानें तशा प्रकारच्या व्रतास ' गौणव्रत ' समजावें.]

आता दिगंबर दीक्षा घेण्यास प्रतिबंधक असे वर सांगितलेले तीन दोष ज्याचे ठिकाणीं आहेत अशा श्रावकानें, आणि वरील दोषाहून निराळे दोष ज्याचे ठिकाणी आहेत अशा श्रावकानें सर्वत्र अनिद्य असलेल्या अशाही नग्नपणाचा स्वीकार करूं नये असा निषेध करितात—

ह्रीमान् महर्द्धिको यो वा मिथ्यात्वप्रायबान्धवः ॥
सोऽविविक्ते पदे नाग्न्यं शस्तलिङ्गोऽपि नार्हति ॥३७॥

अर्थ— जो लाजाळू असेल, किंवा जो संपत्तिमान असेल, अथवा ज्याची आप्त, इष्ट, मित्र वगैरे मंडळी मिथ्यात्वी असतील आणि ज्याच्या जननेंद्रियांत वरील तीन दोष असतील असा श्रावक, जनसमूहानें युक्त अशा प्रदेशांत नग्नपणास योग्य नाहीं. म्हणजे त्यानें नग्नत्व स्वीकारूं नये.

संस्तरारोहणकालीं स्त्रियांनीं लिंगधारण करण्याविषयीं सांगतात—

यदौत्सर्गिकमन्यद्वा लिङ्गमुक्तं जिनैः स्त्रियाः ॥
पुंवत्तदिष्यते मृत्युकाले स्वल्पीकृतोपधेः ॥ ३८ ॥

अर्थ— जिनेंद्रांनीं नग्नपणा अथवा दुसरें जें कोणतेंही लिंग पुरुषांनीं धारण करण्याबद्दल सांगितलें असेल, तें लिंग, जिच्या सर्व उपाधि नष्ट झाल्या आहेत अशा स्त्रीनेंही मृत्युसमयीं स्वीकारण्यास हरकत नाहीं; असें शास्त्रज्ञ मुनींस संमत आहे.

आतां मुक्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या श्रावकानें सर्व लिंगाचा त्याग करून आत्मचिंतन करावें असें सांगतात—

देह एव भवो जन्तोर्यल्लिङ्गं च तदाश्रितम् ॥
जातिवत्तद्ग्रहं तत्र त्यक्त्वा स्वात्मग्रहं विशेत् ३९.

अर्थ— जीवास देह प्राप्त होणें ह्यासच संसार असें म्हणतात; म्हणून, ब्राह्मणत्व वगैरे जाति जशा देहास आश्रय करून असतात

त्याप्रमाणें देहाचा आश्रय करून असलेलें नग्नत्व वगैरे लिंग मृत्युकालीं सोडून देऊन त्यानें आत्मचिंतन करण्यांत निमग्न व्हावें.

आत्मद्रव्याहून भिन्न असें जें देहरूपी परद्रव्य त्याचें ग्रहण केल्यानें बंध होतो ह्मणून त्याविरुद्ध भावना करण्याविषयीं उपदेश करितात--

परद्रव्यग्रहेणैव यद्बद्धोऽनादिचेतनः ॥

तत्स्वद्रव्यग्रहेणैव मोक्ष्यतेऽतस्तमावहेत् ॥ ४० ॥

अर्थ— ज्याकारितां अनादि व ज्ञानरूप असा हा आत्मा आपल्याहून भिन्नद्रव्य जें शरीर त्याच्या ग्रहणामुळेंच बध्द झाला आहे त्याकारितां तो त्या परद्रव्याचा त्याग करून स्वचिंतन करण्यानेंच मुक्त होईल. ह्मणून आत्मचिंतन करावें.

आता समाधीनें शुद्धता व विवेक प्राप्त होतात असें दाखवून समाधिमरणाची प्रशंसा करितात--

अलब्धपूर्वं किं तेन न लब्धं येन जीवितम् ॥

त्यक्तं समाधिना शुद्धिं विवेकं चाप्य पञ्चधा ॥ ४१ ॥

अर्थ— ज्यानें समाधीच्या योगानें पांच प्रकारची शुद्धि व पांच प्रकारचा विवेक मिळवून आपल्या जीविताचा त्याग केला, त्यानें पूर्वी आपल्यास न मिळालें असें काय बरें मिळविलें नाहीं? अर्थात् सर्व मिळविलें.

बहिरंग व अंतरंग अशा विषयाच्या भेदामुळें पांच प्रकारची शुद्धि सांगतात-

शय्योपध्यालोचनान्नवैयावृत्त्येषु पञ्चधा ॥

शुद्धिः स्याद्दृष्टिधीवृत्तविनयावश्यकेषु वा ॥ ४२ ॥

अर्थ— शय्या (रहाण्याचें स्थान किंवा संस्तर) उपाधि (संयमाचीं साधनें) आलोचना (गुरुजवळ आपले दोष सांगणें)

आणि वैयावृत्य (सेवकादिकांकडून पाय रगडून घेणें वगैरे कृत्य) ह्या प्रत्येकाची शुद्धि ती बहिरंग शुद्धि होय; ती शय्या वगैरे विषय पांच असल्यानें पांच प्रकारची समजावी. आणि दर्शन-शुद्धि, ज्ञानशुद्धि, चारित्रशुद्धि, विनयशुद्धि आणि अवश्य करणेचीं जीं सामयिकादि कर्मे त्यांची शुद्धि, ही अंतरंगशुद्धि होय. तीही ते दर्शनादि विषय पांच असल्यानें पांच प्रकारची समजावी.

पांच प्रकारचा विवेक सांगतात–

विवेकोऽक्षकषायाङ्गभक्तोपधिषु पञ्चधा ॥
स्याच्छय्योपधिकायान्नवैयावृत्यकरेषु वा ॥ ४३ ॥

अर्थ— विवेक म्हणजे आत्मा हा इंद्रियें, कषाय, शरीर, अन्न आणि संयमाचीं साधनें ह्यांतील प्रत्येकाहून पृथक आहे असा निश्चयात्मक विचार होय. किंवा शय्या, संयमाचीं साधनें, शरीर, अन्न आणि वैयावृत्य करणारे ह्यांच्याहून आत्मा निराळा आहे असा विचार होय. ह्या दोन्ही तऱ्हेच्या विचारांतील विषय पांच पांच असल्यानें तो विचारही पांच प्रकारचा समजावा.

दिगंबर व सवस्त्र अशा दोन प्रकारच्या श्रावकांनी करावयाच्या महाव्रतभावनेंतील फलाचा न्यूनाधिकभाव सांगतात–

निर्यापके समर्प्य स्वं भक्त्याऽऽरोप्य महाव्रतम् ॥
निश्चेलो भावयेदन्यस्त्वनारोपितमेव तत् ॥ ४४ ॥

अर्थ— दिगंबरदीक्षा घेतलेल्या श्रावकानें आपण निर्यापकाचार्यांच्या आज्ञेंत राहून व आपल्या ठिकाणीं महाव्रताचा आरोप करून (आपल्या ठिकाणीं महाव्रत आहे असें समजून) भावना

करावी. आणि सवस्त्रश्रावकानें महाव्रताचा आरोप न करताच त्याची भावना करावी. कारण, त्याला आरोपाचा अधिकार नाहीं.

आता पांच प्रकारचे अतीचार सोडून देऊन सल्लेखनाविधीनें संस्तरारोह केलेल्या श्रावकानें महाव्रताचें आचरण करावें असें सांगतात–

जीवितमरणाशंसे सुहृदनुरागं सुखानुबन्धमजन् ॥
सनिदानं सँस्तरगश्चरेच्च सल्लेखनाविधिना ॥ ४५ ॥

अर्थ— संस्तरारोह केलेल्या श्रावकानें १ जगण्याची इच्छा, २ मरणाची इच्छा, ३ मित्रांविषयीं प्रेम, ४ पूर्वी उपभोगिलेल्या सुखाचें स्मरण आणि ५ पुढील जन्मीं अमुकविषयसुख मिळो अशी इच्छा ह्या पांच अतीचारांचा त्याग करून सल्लेखनाविधीनें महाव्रताचें आचरण करावें.

ह्याप्रमाणें संस्तरारूढ झालेल्या श्रावकासंबंधानें निर्यापकाचार्यानें वरील क्रिया करून पुढें त्या संबंधानें काय करावयाचें तें सांगतात–

यतीन्नियुज्य तत्कृत्ये यथार्हं गुणवत्तमान् ॥
सूरिस्तं भूरि सँस्कुर्यात्स ह्यार्याणां महाक्रतुः ॥ ४६ ॥

अर्थ— मोक्षसाधनास योग्य असे अनेक गुण ज्यांच्या मध्यें आहेत अशा संयमी श्रावकांस त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें, दुष्टकथा न बोलणें, धर्मकथा बोलणें, मलोत्सर्गादिक्रिया करणें वगैरे कृत्यांचे ठिकाणीं योजना करून त्यांना रत्नत्रयाचा पुष्कळ संस्कार करावा; कारण, रत्नत्रयाचा संस्कार हा आर्यांचा मोठा यज्ञ आहे.

आता क्षपकानें काय भक्षण करावें? तें सांगून, भोजनाविषयींच्या आसक्तीचा निषेध करितात–

योग्यं विचित्रमाहारं प्रकाश्येष्टं तमाशयेत् ॥

तत्रासजन्तमज्ञानात् ज्ञानाख्यानैर्विवर्तयेत् ॥ ४७ ॥

अर्थ— मोक्षमार्गाचें अनुसरण करणाऱ्यानें भक्षण करण्यास योग्य असे अनेकप्रकारचे अभक्ष्यपदार्थ श्रावकांस दाखवून ते त्यांना भक्षण करावयास द्यावेत. आणि भक्ष्यपदार्थांविषयीं जर कोणी अज्ञानामुळें अत्यंत आसक्त झाला तर त्याला अनेक कथा सांगून त्यापासून निवृत्त करवें.

आतां पुढील नऊ श्लोकांनीं कित्येकप्रकारचे भक्ष्य पदार्थ सोडून देण्याविषयीं सांगून ते टाकविण्याचा क्रम सांगतात—

भो निर्जिताक्ष विज्ञातपरमार्थ महायशाः ॥
किमद्य प्रतिभान्तीमे पुद्गलाः स्वहितास्तव ॥ ४८ ॥

अर्थ— इंद्रियांचा जय करणाऱ्या, परमार्थ जाणणाऱ्या व कीर्तिमान अशा हे उपासका, हे सर्व भक्ष्यपदार्थरूपी पुद्गल, तुला आज आपलें कल्याण करणारे आहेत असे वाटतात काय?

किं कोऽपि पुद्गलः सोऽस्ति यो भुक्त्वा नोज्झितस्त्वया ॥
न चैष मूर्त्तोऽमूर्त्तस्ते कथमप्युपयुज्यते ॥ ४९ ॥

अर्थ— हे श्रावका, असा कोणता पुद्गल आहे? की जो अनादिकालापासून चालत आलेल्या ह्या संसारांत तूं उपभोग घेऊन टाकला नाहींस. हा साकार असा पुद्गल, निराकार अशा तुझा कसा बरें उपभोग करील?

केवलं करणैरेनमलं त्वनुभवन्भवान् ॥
स्वभावमेवेष्टमिदं भुञ्जेऽहमिति मन्यते ॥ ५० ॥

अर्थ— हे श्रावका, केवळ इंद्रियांना पुरे होईपर्यंत पुद्गलाचा उपभोग घेणारा असा तूं " मी ह्या इष्टपदार्थांचा उपभोग करीत आहे " असें जें मानतोस तो उपभोग करणारा तूं नसून, तुझाच

(आत्म्याचाच) एक विशेष परिणाम आहे.

तदिदानीमिमां भ्रान्तिमभ्याजोन्मिषतीं हृदि ॥
स एष समयो यत्र जाग्रति स्वहिते बुधाः ॥ ५१ ॥

अर्थ-- म्हणून आता अंतःकरणांत वाढत असलेली ही भ्रांति तूं सोडून दे. कारण, हा तुझा अशा प्रकारचा काल आहे कीं, ज्या कालांत शहाणे लोक आपलें कल्याण करून घेण्याकरितां जागे असतात. (झटत असतात.)

अन्योऽहं पुद्गलश्चान्य इत्येकान्तेन चिन्तय ॥
येनापास्य परद्रव्यग्रहवेशं स्वमाविशेः ॥ ५२ ॥

अर्थ-- हे श्रावका, तूं, मी निराळा आहे व पुद्गल निराळे आहेत असें निश्चयानें चिंतन कर. ज्या चिंतनाच्या योगानें, तूं. आत्म्याहून भिन्न अशा देहादिद्रव्यांचा अभिमान सोडून स्वद्रव्य जो आत्मा, त्याचे ठिकाणीं प्रवेश करशील!

क्वाऽपि चेत्पुद्गले सक्तः म्रियेथास्तद्ध्रुवं चरेः ॥
तं कृमीभूय सुस्वादुचिर्भटासक्तभिक्षुवत् ॥ ५३ ॥

अर्थ-- आणि जर एखाद्या पुद्गलाच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन मरशील तर, गोड अशा वाळकांत ज्याचें अंतःकरण गुंतलें आहे अशा भिक्षूप्रमाणें त्या पुद्गलांत कृमी होऊन संचार करशील!

किं चाङ्गस्योपकार्यन्नं न चैतत्तत्प्रतीच्छति ॥
तच्छिन्धि तृष्णां भिन्दि स्वं देहाद्रुन्धि दुरास्रवम् ५४

अर्थ-- दुसरें असें की, हें अन्न जर देहावर उपकार करणारें आहे म्हणावें, तर तो देह त्याची मुळींच इच्छा करीत नाहीं. म्हणून त्याविषयीं आशा सोड. आत्मा हा देहाहून भिन्न आहे असें समज. आणि पापकर्माच्या आस्रवाचा प्रतिबंध कर!

इत्थं पथ्यप्रथासारैर्वितृष्णीकृत्य तं क्रमात् ॥
त्याजयित्वाऽशनं सूरिः स्निग्धपानं विवर्धयेत् ॥ ५५ ॥

अर्थ — निर्यापकाचार्यानें ह्याप्रमाणें हित सुचविणाऱ्या अनेक बोधप्रद वाक्यांच्या वृष्टीनें त्या क्षपकाला क्रमानें निरिच्छ बनवून, त्याकडून भोजनत्याग करवून, दूध वगैरे स्निग्ध पदार्थांचें प्राशन करवावें.

पानं षोढा घनं लेपि ससिक्थं सविपर्ययम् ॥
प्रयोज्य हापयित्वा तत्खरपानं च पूरयेत् ॥ ५६ ॥

अर्थ— पिण्याचे पदार्थ सहा प्रकारचे असतात, १ घन (घट्ट दहीं वगैरे) २ पातळ (कांजी) ३ लेपि (जे हातास चिकट-तात असे) ४ अलेपि (जे हाताला चिकटत नाहींत असे) ५ ससिक्थ (ज्यांत शितें आहेत असे कणेर) आणि असिक्थ (ज्यांत शीत मुळींच नाहीं असें दह्यावरचें पाणी) ह्या सहा प्रकारच्या पेयपदार्थांची निर्यापकाचार्यानें क्रमानें योजना करून व क्षपकाकडून क्रमानें एकेक पेयपदार्थ प्यावयाचा सोडवून खरपान (शुद्ध जलाचें पान) करवावें.

आणखीं निर्यापकाचार्यानें श्रावकास पुढील प्रमाणें शिकवावें असें सांगतात —

शिक्षयेच्चेति तं सेयमन्त्या सल्लेखनेर्यने ॥
अतीचारपिशाचेभ्यो रक्षैनामतिदुर्लभाम् ॥ ५७ ॥

अर्थ— त्याला निर्यापकाचार्यानें असें शिकवावें कीं, ही शेवटची सल्लेखना आहे, अत्यंतदुर्लभ अशा ह्या सल्लेखनेचें अतीचाररूपी पिशाचांपासून तूं रक्षण कर.

आतां क्रमानें पांच प्रकारच्या अतीचाराचा परिहार शिकविण्याविषयी सांगतात—

प्रतिपत्तौ सजन्नस्यां मा शंस स्थास्नु जीवितम् ॥
भ्रान्त्या रम्यं बहिर्वस्तु हास्यः को नायुराशिषा ॥५८॥

अर्थ— हे श्रावका! लोकांनी केलेल्या तुझ्या सत्कारांत अंतःकरण गुंतवून आपलें जीवित चिरकाल टिकणारें आहे असें तूं मानूं नकोस. कारण, ह्या बाह्य वस्तु तुला भ्रांतीनें रमणीय दिसतात. तेव्हां ह्या बाह्यवस्तुस्वरूप असलेल्या देहाच्या जीविताची आशा करणारा कोण बरें थट्टेस पात्र झाला नाहीं? हा 'जीविताशंसा' नांवाचा अतीचार पूर्वी सांगितलेलाच पुनः सांगितला, व त्याचा त्याग करविण्याचा उपायही थोडक्यांत सांगितला.

परीषहभयादाशुमरणे मा मतिं कृथाः ॥
दुःखं सोढा निहन्त्यंहो ब्रह्म हन्ति मुमूर्षुकः ॥ ५९ ॥

अर्थ— तसेंच हे श्रावका! तहान, भूक वगैरे परीषहांच्या भीतीनें लवकर मरण्याविषयीं तूं इच्छा करूं नकोस. कारण, दुःखें सहन करणारा पुरुष आपल्या सर्वपातकांचा नाश करतो; आणि दुःखांच्या भीतीनें मरणारा मनुष्य मोक्षाचा व ज्ञानाचा नाश करितो. [आत्मघात्यास पुष्कळ जन्म घ्यावे लागतात, असें तात्पर्य] हा 'मरणाशंसा' नांवाचा दुसरा अतीचार होय.

सह पांसुक्रीडनेन स्वं सख्या माऽनुरञ्जय ॥
ईदृशैर्बहुशो भुक्तैर्मोहदुर्ललितैरलम् ॥ ६० ॥

अर्थ— आपल्या मित्रांशीं सहवर्तमान धुरळ्यांत वगैरे खेळण्यानें तूं आपल्या आत्म्याचा संतोष करूं नकोस. बाबा!

असले अनेकजन्मांत उपभोगलेले मूर्खपणाचे दुर्व्यापार आतां पुरे कर!!! [मित्रांचा मोह सोडून दे.]

मा समन्वाहर प्रीतिविशिष्टे कुत्रचित्स्मृतिम् ॥
वासितोऽक्षसुखैरेव बम्भ्रमीति भवे भवी॥ ६१ ॥

अर्थ— ज्याच्यावर तुझें फार प्रेम होतें अशा कोणत्याही वस्तूचें तूं स्मरण होऊं देऊं नकोस! कारण, हा जीव, ज्याला इंद्रियांपासून होणाऱ्या सुखांचा पुष्कळ संस्कार झाला आहे असा होत्साताच, संसारांत फिरत असतो, ह्मणजे वारंवार जन्ममरणांचा अनुभव घेतो. हा 'सुखानुबंध' नांवाचा चवथा अतीचार होय.

मा कांक्षीर्भाविभोगादीन् रोगादीनिव दुःखदान् ॥
वृणीते कालकूटं हि कः प्रसाद्येष्टदेवताम् ॥ ६२ ॥

अर्थ— आराधका! रोगादिकाप्रमाणें अत्यंत क्लेश देणाऱ्या पुढल्या जन्मांतील- विषयोपभोगांची तूं इच्छा करूं नको. बाबा! आपल्या इष्टदेवतेला प्रसन्न करून घेऊन तिच्या जवळ कालकूटविष कोण वरें मागील? हा 'निदान' नांवाचा पांचवा अतीचार होय.

आतां क्षपकानें चारी प्रकारचा आहार सोडण्याचा विधि पुढील दोन श्लोकांनी सांगतात—

इति व्रतशिरोरत्नं कृतसंस्कारमुद्वहन् ॥
खरपानक्रमत्यागात्प्रायेऽयमुपवेक्ष्यति ॥ ६३ ॥
एवं निवेद्य सङ्घाय सूरिणा निपुणेक्षिणा ॥
सोऽनुज्ञातोऽखिलाहारं यावज्जीवं त्यजेत्त्रिधा॥ ६४॥ (युग्मम्)

अर्थ— ह्याप्रमाणें पुष्कळ अभ्यासानें उत्कर्षास चढविलेल्या व सर्वव्रतांत श्रेष्ठ अशा सल्लेखनांस आचरणारा (अभ्यासानें दृढ झालेल्या सल्लेखना धारण करणारा) हा श्रावक, क्रमानें

खरपानाचा त्याग करून चतुर्विध आहारांचा त्याग करणारा आहे; असें विचारसंपन्न असलेल्या निर्यापकाचार्याकडून आपल्या सधर्मीयांच्या समुदायास कळवून व त्या निर्यापकाचार्याची आज्ञा घेऊन श्रावकानें यावज्जीवपर्यंत मन, वाणी व शरीर ह्या तीहींच्या योगानें आहाराचा त्याग करावा.

ह्याप्रमाणें क्षुधा वगैरे परीषह सहन करण्यास समर्थ असलेल्या श्रावकास चतुर्विध आहाराचा त्याग करण्याचा उपदेश करून, आतां, तसें सामर्थ्य नाहीं अशा श्रावकास केवळ जळपान करण्याविषयीं उपदेश करतात, व त्याचाही त्याग केव्हां करावा त्यासंबंधाचा योग्य काल सांगतात—

व्याध्याद्यपेक्षयाऽम्भो वा समाध्यर्थं विकल्पयेत् ॥
भृशं शक्तिक्षये जह्यात्तदप्यासन्नमृत्युकः ॥ ६५ ॥

अर्थ— पित्तप्रकोप अथवा उष्णकाल किंवा निर्जलप्रदेश अगर पित्तप्रकृति असा मनुष्य ह्यापैकीं एखादें कारण जर असेल तर स्वस्थता राहण्याकरितां निर्यापकाचार्यानें त्या व्रती श्रावकास पाणी पिण्याची सवड द्यावी, आणि पुढें अत्यंत शक्तिक्षय होऊन तो मरावयास टेकला असतां तें पाणी देखील त्या श्रावकानें सोडावें.

त्या प्रसंगीं योग्य व मरूं लागलेल्या त्या श्रावकावर उपकार करणारें असें संघाचें अवश्य कर्तव्य सांगतात--

तदाऽखिलो वर्णिमुखग्राहितक्षमणो गणः ॥
तस्याविघ्नसमाधानसिध्यै तन्यात्तनूत्सृतिम् ॥ ६६ ॥

अर्थ-- त्या वेळीं, त्या संपूर्ण श्रावकसमुदायानें, आपल्यांतील ब्रह्मचारी श्रावकाकडून " तूं जे आमचे अपराध केले असतील

त्यांची आम्ही तुला क्षमा केली आहे व आम्ही जे तुझे अपराध केले असतील त्यांची तूंही आम्हाला क्षमा कर!" असें त्यास सांगवून त्याचा समाधि निर्विघ्नपणें सिद्ध व्हावा म्हणून कायोत्सर्ग करावा.

ह्याप्रकारें समाधिमरणाविषयीं उद्युक्त झालेल्या श्रावकास निर्यापकाचार्यांनीं काय करावें तें सांगतात—

ततो निर्यापकाः कर्णे जपं प्रायोपवेशिनः ॥
दद्युः संसारभयदं प्रीणयन्तो वचोऽमृतैः ॥ ६७ ॥

अर्थ— मग आपल्या अमृताप्रमाणें मधुर अशा वाणीनें त्याचा संतोष करणाऱ्या निर्यापकाचार्यांनीं चतुर्विधाहाराचा ज्यानें त्याग केला आहे अशा श्रावकाच्या कानांत ज्याच्या योगानें संसाराचा खेद उत्पन्न होईल अशा गोष्टी सांगाव्या.

आता निर्यापकाचार्यांनीं श्रावकास करावयाचा मुख्य उपदेश पुढील ग्रंथानें सांगतात—

मिथ्यात्वं वम सम्यक्त्वं भजोर्जय जिनादिषु ॥
भक्तिं भावनमस्कारे रमस्व ज्ञानमाविश ॥ ६८ ॥

अर्थ— समाधिमरणाची इच्छा करणाऱ्या हे आराधका! तूं मिथ्यात्वाचा त्याग कर, सम्यक्त्व धारण कर, जिनादिकांचे ठाईं भक्ति वाढीव, भावनमस्काराविषयीं प्रेम धारण कर आणि ज्ञानाची प्राप्ति करून घे.

महाव्रतानि रक्षोच्चैः कषायान् जय यन्त्रय ॥
अक्षाणि पश्य चात्मानमात्मनाऽऽत्मनि मुक्तये ॥ ६९ ॥

अर्थ— महाव्रताचें- अतिचार न होऊं देतां- रक्षण कर! क्रोधादि कषायांना जिंक!! इंद्रियें आपल्या आधीन ठेव! आणि मोक्षप्राप्तीकरितां आपल्यायोगानें स्वतःला तूं आपल्याच ठिकाणीं पहा!!!

मिथ्यात्व हें नाशाला कारण आहे असें पुढील दोन श्लोकांनी स्पष्ट सांगतात—

अधोमध्योर्ध्वलोकेषु नाभून्नास्ति न भावि वा ॥
तद्दुःखं यन्न दीयेत मिथ्यात्वेन महारिणा ॥ ७० ॥

अर्थ— त्या प्रकारचें दुःख मेरूच्या खालच्या सात लोकांत, जंबूद्वीप वगैरे मध्यलोकांत व वरील सात लोकांत पूर्वी झालें नाहीं, आतां ह्या वेळीं स्थितींत नाहीं व पुढेंही व्हावयाचें नाहीं; कीं, जें दुःख महाशत्रू अशा मिथ्यात्वानें दिलें जाणार नाहीं.

संघश्रीर्भावयन्भूयो मिथ्यात्वं वन्दकाहितम् ॥
धनदत्तसभायां द्राक् स्फुटिताक्षोऽभ्रमद्भुवम् ॥७१॥

अर्थ— वंदक नांवाच्या आपल्या गुरूनें उपदेशिलेल्या मिथ्यात्वाचें पुनः पुनः चिंतन करणारा संघश्री नांवाचा धनदत्तराजाचा प्रधान त्याच्याच सभेंत एकाएकीं डोळे फुटून जन्ममरणरूपी संसारांत घिरट्या घालूं लागला. [ही गोष्ट कथाकोशांत विस्तृत आहे]

आतां सम्यक्त्वाचा गुण पुढील दोन श्लोकांनी सांगतात—

अधोमध्योर्ध्वलोकेषु नाभून्नास्ति न भावि वा ॥
तत्सुखं यन्न दीयेत सम्यक्त्वेन सुबन्धुना ॥ ७२ ॥

अर्थ— आपल्या बंधूप्रमाणें असलेल्या सम्यक्त्वानें जें दिलें जात नाहीं असलें सुख, मेरूच्या खालील सात भुवनें, मध्यलोक व वरील भुवनें ह्यांत पूर्वी उत्पन्न झालें नाहीं, सध्यां स्थितींत नाहीं व पुढेंही उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं.

प्रम्हासितकुदृग्बद्धश्वभ्रायुःस्थितिरेकया ॥
दृग्विशुध्द्याऽपि भविता श्रेणिकः किल तीर्थकृत् ७३

अर्थ— ज्याची कुदृष्टीनें प्राप्त झालेल्या नरकांत रहाण्याच्या काळाची मर्यादा कमी झाली आहे असा श्रेणिक हा एका नुसत्या दर्शनशुद्धीनेंही तीर्थंकर होणार आहे. [ह्या श्रेणिकाचा नरकांत रहाण्याचा तेहेत्तीस सागरोपमकोटी इतका काल मुख्य होता. परंतु, तो कमी होऊन चवऱ्यांशी हजार वर्षें इतका झाला.]

श्रीजिनाच्या भक्तीचें माहात्म्य पुढील दोन श्लोकानीं सांगतात—

एकैवास्तु जिने भक्तिः किमन्यैः स्वेष्टसाधनैः ॥
या दोग्धि कामानुच्छिद्य सद्योऽपायानशेषतः ॥७४॥

अर्थ— श्रीजिनाविषयीं एक भक्तीच असूं दे; इष्टप्राप्तीला दुसऱ्या साधनांचा कांहींच उपयोग नाहीं. कारण, जी भक्ति, तत्काळ सर्व विघ्नांचा नाश करून आपले मनोरथ पूर्ण करिते.

वासुपूज्याय नम इत्युक्त्वा तत्संसदं गतः ॥
द्विदेवारब्धविघ्नोऽभूत्पद्मः शक्रार्चितो गणी ॥ ७५ ॥

अर्थ— श्रीवासुपूज्यदेवाला माझा नमस्कार असो असें उच्चारून त्याच्याच समवसरणांत गेलेला व त्या समवसरणांत जाण्याच्या प्रसंगीं धन्वंतरी व विश्वानुलोम ह्या दोन देवांनीं ज्याला अनेक विघ्नें केलीं असा पद्मरथ नांवाचा राजा, इंद्रालाही पूज्य होऊन गणधर झाला.

एकोऽप्यर्हन्नमस्कारश्चेद्विशेन्मरणे मनः ॥
सम्पाद्याभ्युदयं भुक्तिश्रियमुत्कयति द्रुतम् ॥ ७६ ॥

अर्थ— मरणकाळीं श्रीजिनेंद्राला एकच नमस्कार जर मनांत येइल तर तो मोठ्या संपत्तीला मिळवून देऊन मुक्तिलक्ष्मीसही त्वरेनें उत्कंठित करील.

स णमो अरहंताणमित्युच्चारणतत्परः ॥

गोपः सुदर्शनीभूय सुभगाव्हः शिवं गतः ॥ ७७ ॥

अर्थ-- तो प्रसिद्ध असा सुभग ह्या नांवाचा गौळी " णमो अरहंताणं " एवढ्या वाक्याचा उच्चारण करणारा असा होत्साता वृषभदास श्रेष्ठीचा पुत्र सुदर्शन ह्या नांवाचा होऊन परममुक्तीस प्राप्त झाला.

स्वाध्यायादि यथाशक्ति भक्तिपीनमनाश्चरन् ॥
तात्कालिकाद्भुतफलादुदर्के तर्कमस्यति ॥ ७८ ॥

अर्थ— ज्याचें अंतःकरण भक्तीनें परिपूरित झालें आहे असा श्रावक जर स्वाध्याय, वंदना, प्रतिक्रमण वगैरे धार्मिक-क्रिया करूं लागेल तर, त्याचवेळीं दृष्टीं पडणाऱ्या अद्भुत फला-मुळें पुढें उत्पन्न होणाऱ्या फलांविषयीं अगदीं संशयरहित होईल.

शूले प्रोतो महामन्त्रं धनदत्तार्पितं स्मरन् ॥
दृढशूर्पो मृतोऽभ्येत्य सौधर्मात्तमुपाकरोत् ॥ ७९ ॥

अर्थ-- शूलावर चढविलेला व धनदत्तश्रेष्ठीनें दिलेल्या पंच-नमस्कारात्मक महामंत्राचें स्मरण करणारा असा दृढशूर्प नांवाचा चोर मृत झाल्यावर देवत्वाला प्राप्त झालेला असा होत्साता सौधर्मविमानांतून येऊन त्या धनदत्तश्रेष्ठीवर अनंत उपकार करिता झाला.

खंडश्लोकैस्त्रिभिः कुर्वन् स्वाध्यायादि स्वयंकृतैः ॥
मुनिनिन्दासमोग्ध्योऽपि यमः सप्तर्द्धिभूरभूत् ॥ ८० ॥

अर्थ-- मुनींची निंदाकरण्यानें ज्याला मूढता प्राप्त झाली आहे असा यम नांवाचा राजा, स्वतः केलेल्या अर्ध्यामुर्ध्या तीन श्लोकांनीं स्वाध्यायादि क्रिया करणारा असल्यामुळें सात प्रका-रच्या समृद्धींचें स्थान होता झाला.

अहिंसाप्रत्यपि दृढं भजन्नोजायते रुजि ॥
यस्त्वद्य(?)हिंसासर्वस्वं स सर्वाः क्षिपते रुजः ॥८१॥

अर्थ— स्वल्प अशा अहिंसेला निश्चयानें सेवन करणारा मनुष्य दुःखाच्या प्रसंगीं गंभीरपणास पावतो (दुःख सहज सहन करतो) आणि ज्यानें सर्व अहिंसा निश्चयानें धारण केली असेल तो सर्वदुःखांस दूर फेंकितो. [अहिंसायाः स्तोकं आहिंसाप्रति]

यमपालो ह्रदेऽहिंसन्नेकाह्नं पूजितोऽप्सुरैः ॥
धर्मस्तत्रैव मेण्ढ्घ्नः शिशुमारैस्तु भक्षितः ॥ ८२ ॥

अर्थ— शिशुमार नांवाच्या डोहांत एक दिवस हिंसा न केल्यानें यमपाल नांवाच्या मांगाचा जलदेवतांनीं फार सत्कार केला, आणि त्याच ठिकाणीं बोकड मारणाऱ्या धर्म नांवाच्या श्रेष्ठिपुत्रास शिरस नांवाच्या पाण्यांतील जंतूंनीं खाऊन टाकिलें.

आतां पुढील दोन श्लोकानीं असत्यापासून होणारा अपाय सांगतात.

मा गां कामदुघां मिथ्यावादव्याघ्रोन्मुखीं कृथाः ॥
अल्पोऽपि हि मृषावादः श्वभ्रदुःखाय कल्पते ॥ ८३ ॥

अर्थ— आपले सर्वमनोरथ पूर्ण करणाऱ्या अशा वाणीरूपी कामधेनूस असत्यभाषणोच्चाररूपी व्याघ्राच्या समोर नेऊं नकोस ह्मणजे तिला असत्यभाषण करण्यास तयार करूं नकोस! कारण, स्वल्प असेंही मिथ्याभाषण नरकाचें दुःख संपादन करितें.

अजैर्यष्टव्यमित्यत्र धान्यैस्त्रैवार्षिकैरिति ॥
व्याख्यां छागैरिति परावर्त्यागान्नरकं वसुः ॥ ८४ ॥

अर्थ— "अजैर्यष्टव्यं (अजांच्या योगानें यज्ञ करावा)" ह्या वाक्यांतील 'अज' शब्दाचा 'तीन वर्षांचें जुनें धान्य' हा अर्थ फिरवून 'अज' ह्मणजे 'मेंढा' असा अर्थ करणारा वसु नांवाचा

राजा मरणानंतर नरकगतीस पावला.

आस्तां स्तेयमभिध्याऽपि विध्याप्याऽग्निरिव त्वया ॥
हरन् परस्वं तदसून् जिहीर्षन् स्वं हिनस्ति हि ॥ ८४ ॥

अर्थ – हे समाधिमरणाची इच्छा करणाऱ्या श्रावका! चोरी तर राहूं देच पण तिची नुसती इच्छा जरी झाली, तरी ती देखील अग्नीप्रमाणें त्रास देणारी असल्यानें ती तूं समूळ नाहींशी करून टाक! कारण, परद्रव्याचें हरण करणारा मनुष्य, तें परद्रव्य आपल्याला मिळावें म्हणून त्याचे प्राण देखील घेण्याची इच्छा करितो. आणि त्यामुळें तो आत्मघात करणारा होतो. ह्याचें तात्पर्य असें कीं, दुसऱ्याचें द्रव्य चोरावयाच्यावेळीं तें मिळण्याकरितां त्याचा प्राण घेण्याची इच्छा होते. ही जी दुसऱ्याचा प्राण घेण्याची इच्छा तिलाच भावहिंसा असें ह्मणतात. केवळ द्रव्यहिंसा जरी झाली, तथापि त्यापासून मोठेंसें पाप होत नाहीं. जसें सहज धक्का लागून एखादा प्राणी मरणें; हें देखील वस्तुतः जरी वाईटच आहे तथापि या जन्ममरणरूपी संसाराच्या चक्रांत अवश्य पडलें पाहिजे असल्या तऱ्हेचें पाप नाहीं. कारण, त्या निमित्तविषयीं इच्छा नसून ती सहज झालेली असते. परंतु भावहिंसा नुसती सुद्धां असणें बरें नाहीं. कारण, भावहिंसा उत्पन्न झाल्यावर द्रव्यहिंसा जरी घडली नाहीं तथापि तिच्या योगानें ह्या दुःखयुक्त असलेल्या संसारात प्राण्याला अवश्य फिरावें लागतें.

रात्रौ मुषित्वा कौशाम्बीं दिवा पञ्चतपश्चरन् ॥
शिक्यस्थस्तापसोऽधोऽगात्तलारकृतदुर्मतिः ॥ ८५ ॥

अर्थ-- तलार नांवाच्या दुष्ट मनुष्यानें ज्याला दुर्बुद्धि उत्पन्न

केली आहे असा, रात्रीं कौशांबीनगरीतील लोकांना लुटून दिवसा पंचाग्निसाधन करणारा शिवयात बनलेला एक तपस्वी, आपल्या दुष्कृत्यानें नरकांत पडला.

ब्रह्मचर्य दृढ होण्याकरितां सांगतात—

पूर्वेऽपि बहवो यत्र स्खलित्वा नोद्गताः पुनः ॥
तत्परं ब्रह्म चरितुं ब्रह्मचर्यं परं चरेत् ॥ ८६ ॥

अर्थ— पूर्वीचे मोठमोठे मुनीही ज्या ब्रह्मचर्यापासून भ्रष्ट होऊन पुनः ते पाळण्यास समर्थ झाले नाहींत तें सर्वव्रतांत श्रेष्ठ असें ब्रह्मचर्यव्रत केवलज्ञानाची प्राप्ती होण्याकरितां श्रावकानें अवश्य पाळावें

निर्ग्रंथव्रताची दृढता होण्याकरितां सांगतात—

मिथ्येष्टस्य स्मरन् श्मश्रुनवनीतस्य दुर्मृतेः ॥
मोपेक्षिष्टाः क्वचिद्ग्रन्थे मनो मूर्च्छन्मनागपि ॥ ८७ ॥

अर्थ— मिथ्यावस्तूवर प्रेम करणाऱ्या श्मश्रुनवनीत नांवाच्या मनुष्याच्या भयंकर मरणाचें स्मरण करून, कोणत्याही परिग्रहाविषयीं मनाला स्वल्प अभिलाष जरी उत्पन्न झाला, तथापि त्याची उपेक्षा करूं नये.

बाह्यो ग्रन्थोऽङ्गमक्षाणामान्तरो विषयैषिता ॥
निर्मोहस्तत्र निर्ग्रन्थः पान्थः शिवपुरेऽर्थतः ॥ ८८ ॥

अर्थ— शरीर हें बाह्यपरिग्रह होय, आणि इंद्रियांना होणारी जी विषयांची इच्छा तो अंतरंगपरिग्रह होय; ह्या दोन्ही परिग्रहांविषयीं जो निर्मोह असतो तो निर्ग्रंथ, आणि तोच खरेपणानें मुक्तिपुरीचा वाटसरू होय!

क्रोधादि कषाय आणि इंद्रियें ह्यांच्यापासून होणाऱ्या दुःखांचें स्मरण करून देतात—

कषायेन्द्रियतन्त्राणां तत्तादृग्दुःखभागिनाम् ॥
परामृशन्मा स्म भवः शंसितव्रत तद्वशः ॥ ८९ ॥

अर्थ--- महात्म्यांनीं देखील ज्याच्या व्रताची स्तुति केली आहे अशा हे श्रावका! क्रोधादि कषाय आणि इंद्रियें ह्यांच्या ताब्यांत असलेल्या लोकांचें अवर्णनीय दुःख भोगणें पाहून तूं त्यांच्या ताब्यात जाऊं नकोस.

श्रुतस्कन्धस्य वाक्यं वा पदं वाऽक्षरमेव वा ॥
यत्किञ्चिद्रोचते तत्रालम्ब्य चित्तलयं नय ॥ ९० ॥

अर्थ— (त्याला उपदेश करितात.) वा आराधका? द्वादशांग जिनशास्त्रांपैकीं कोणतेंही एक वाक्य अथवा " ॐ णमो अरहंताणं " इत्यादि पस्तीस अक्षरांचें पद म्हणजे णमोकार महामंत्र किंवा सोळा, सहा, पांच, चार, दोन ह्यांपैकीं कितीही अक्षरांचें एक पद म्हणजे मंत्र अथवा ' ॐ ' हा एकाक्षरी मंत्र, ह्यांपैकीं जें तुला प्रिय वाटेल त्या ठिकाणीं तूं आपलें अंतःकरण लाव !!

शुद्धं श्रुतेन स्वात्मानं गृहीत्वाऽऽर्य स्वसंविदा ॥
भावयंस्तल्लयापास्तचिन्तो मृत्वैहि निर्वृतिम् ॥ ९१ ॥

अर्थ— हे उपासका! स्वसंवेदनानें आपल्या चित्स्वरूप असलेल्या आत्म्याचा निश्चय करून श्रुतज्ञानानें तो रागद्वेषादिकांनीं रहित आहे अशी भावना करणारा व त्या आत्म्याचे ठिकाणीं जें तादात्म्य त्याच्या योगानें ज्याच्या सर्व वृत्ति नष्ट झाल्या आहेत असा होत्साता, ह्या देहाचा संबंध टाकून (मरून) मुक्तीला प्राप्त हो!

वरील श्लोकांत सांगितलेला विषय वास्तव सन्यासाच्या उपदेशाच्या द्वारें पुनः सांगतात---

सन्न्यासो निश्चयेनोक्तः स हि निश्चयवादिभिः ॥
यः स्वस्वभावे विन्यासो निर्विकल्पस्य योगिनः ॥ ९२॥

अर्थ— ज्याच्या अंतःकरणवृत्ति निरुद्ध झाल्या आहेत अशा व समाधीनें युक्त असलेल्या जीवाची जी शुद्धचिदानंदमय अशा स्वरूपाचे ठिकाणीं स्थापना (एकीभाव) तोच खरा संन्यास असें निश्चयनयानें बोलणाऱ्या पंडितांनीं सांगितलें आहे.

परीषहादिकांच्या योगानें ज्याचें अंतःकरण व्यग्र झालें आहे अशा क्षपकास निर्यापकाचार्यानें काय करावें तें सांगतात--

परीषहोऽथवा कश्चिदुपसर्गो यदा मनः ॥
क्षपकस्य क्षिपेज्ज्ञानसारैः प्रत्याहरेत्तदा ॥ ९३ ॥

अर्थ— ज्यावेळीं एखादा उपसर्ग किंवा एखादा परीषह क्षपकाच्या अंतःकरणास व्यग्र करील, त्यावेळीं, निर्यापकाचार्यानें श्रुतज्ञानांतील रहस्यांच्या उपदेशानें तें परतवावें.

श्रुतज्ञानाच्या रहस्याचा उपदेश पुढील श्लोकांनीं विस्तारानें सांगतात.

दुःखाग्निकीलैराभीलैर्नरकादिगतिष्वहो ॥
तप्तस्त्वमङ्गसंयोगात् ज्ञानामृतसरो विश ॥ ९४ ॥

अर्थ— हे भाविका! शरीराच्या संबंधामुळें नरकादि गतींच्या ठिकाणीं भयंकर अशा दुःखाग्नीच्या ज्वालांनीं तूं फार तापलेला आहेस! करितां ज्ञानरूपी अमृताच्या सरोवरांत प्रवेश कर!!!

इदानीमुपलब्धात्मदेहभेदाय साधुभिः ॥
सदाऽनुगृह्यमाणाय दुःखं ते प्रभवेत्कथम् ॥ ९५ ॥

अर्थ— देह व आत्मा ह्यांतील भेद ज्याला बरोबर दिसला आहे व सत्पुरुष सर्वदा ज्यावर कृपा करीत आहेत अशा तुला, ह्या समयीं त्रास देण्यास दुःख कसें बरें समर्थ होईल?

दुःखं सङ्कल्पयन्ति ते समारोप्य वपुर्जडाः ॥
स्वतो वपुः पृथक्कृत्य भेदज्ञाः सुखमासते ॥ ९६ ॥

अर्थ— मूर्ख लोक आत्म्याच्या ठिकाणीं देहाचा अरोप करून (देह हाच आत्मा अशी भावना करून) दुःखाची कल्पना करतात. ह्मणजे मी दुःखी आहे असें मानितात. परंतु, ज्यांना देह आणि आत्मा ह्यांतील भेद समजला आहे असे संयमी मुनि आपल्या-पासून देह निराळा करून सुखानें रहातात.

परायत्तेन दुःखानि बाढं सोढानि संसृतौ ॥
त्वयाऽद्य स्ववशः किञ्चित्सहेच्छन्निर्जरां पराम् ॥ ९७ ॥

अर्थ—उपासका ! कर्माच्या ताब्यांत असलेला तूं ह्या संसा-रांत पुष्कळ दुःखें सोशिलीस; तथापि आज स्वतंत्र होऊन अशुभ कर्माचा अगदीं नाश व्हावा अशी इच्छा करणारा तूं थोडेसें दुःख सोस !

यावद्गृहीतसन्न्यासः स्वं ध्यायन् सँस्तरे वसेः ॥
तावन्निहन्याः कर्माणि प्रचुराणि क्षणे क्षणे ॥ ९८ ॥

अर्थ—जोंपर्यंत संन्यास करून आत्मचिंतन करीत संस्तरावर रहाशील, तोंपर्यंत प्रत्येक क्षणीं पुष्कळ अशुभकर्मांचा नाश कर-शील !

पुरुप्रायान् बुभुक्षादिपरीषहजये स्मर ॥
घोरोपसर्गसहने शिवभूतिपुरःसरान् ॥ ९९ ॥

अर्थ—क्षुधा, तृषा वगैरे परीषहांना ज्यावेळीं जिंकावयाचें असेल त्यावेळीं श्रीवृषभदेवादिकांचें स्मरण कर; आणि ज्यावेळीं भयंकर उपसर्ग सहन करावयाचे असतील त्यावेळीं शिवभूति वगैरेंचें स्मरण कर.

तृणपूलबृहत्पुञ्जे संक्षोभ्योपरिपातिते ॥
वायुभिः शिवभूतिः स्वं ध्यात्वाऽभूदाशु केवली १००

अर्थ—गवताची मोठी गंजी वायूनें चोहीकडून हलवून अंगावर पाडिली असतां शिवभूति आत्मचिंतन करून त्याचवेळीं केवली मुनि झाला. [हें अचेतनानें केलेल्या उपसर्गाचें सहन केल्याबद्दलचें उदाहरण दिलें.]

न्यस्य भूषाधियाऽङ्गेषु सन्तप्ता लोहशृंखलाः ॥
छिद्रपक्ष्यैः कीलितपदाः सिद्धा ध्यानेन पाण्डवाः॥३॥

अर्थ—शत्रूकडील लोकांनीं 'हे अलंकार आहेत' असें सांगून अंगांत तापलेल्या लोखंडाच्या सांखळ्या अडकवून भूमीबरोबर ज्यांचीं पावलें मोळें मारून खिळलीं आहेत असे पांडव, आत्मध्यानानें दुःखापासून मुक्त झाले. [हें मनुष्यांनीं उपसर्गाचें सहन केल्याबद्दलचें उदाहरण दिलें.]

शिरीषसुकुमारांगः खाद्यमानोऽतिनिर्दयम् ॥
शृगाल्या सुकुमारोऽसून्विससर्ज न सत्पथम् ॥ ४ ॥

अर्थ— शिरसाच्या फुलाप्रमाणें ज्याचे अवयव अत्यंत कोमल आहेत असा असून कोल्हिणीनें निर्दयपणानें चावला असलेला अशा सुकुमारस्वामीनें प्राण देखील सोडिले; परंतु, सन्मार्ग सोडिला नाहीं. [हें पशूंनीं केलेल्या उपसर्गाचें सहन केल्याबद्दलचें उदाहरण आहे.]

तीव्रदुःखैरतिक्रुद्धभूतारब्धैरितस्ततः ॥
भग्नेषु मुनिषु प्राणानोज्झाद्विद्युच्चरः स्वयुक् ॥ १० ॥

अर्थ— अतिशय रागावलेल्या नीचव्यंतरांनीं दिलेल्या भयंकर दुःखाच्या योगानें सर्व मुनि वाटेल तिकडे पळून गेले असतां

विद्युच्चर हा स्वस्वरूपीं लीन होऊन प्राण सोडिता झाला. (समाधीनें मेला.) [देवांनीं केलेल्या उपसर्गाचें सहन केल्याबद्दलचें हें उदाहरण आहे.

अचित्रतिर्यग्देवोपसृष्टा संक्लिष्टमानसाः ॥
प्रसत्त्वा बहवोऽन्येऽपि किल स्वार्थमसाधयन् ॥१०४॥

अर्थ— अचेतन पदार्थ, मनुष्यें, पशु आणि देव ह्यांनीं ज्यांना उपसर्ग दिले आहेत असे आणि त्यामुळें ज्यांच्या अंतःकरणास मुळींच क्लेश झाले नाहींत असे धैर्यशाली अनेक पुरुष, स्वार्थ साधिते झाले. ह्मणजे मुक्त झाले. अशा कथा शास्त्रांत पुष्कळ सांगितल्या आहेत.

तत्त्वमप्यङ्ग सङ्गत्य निःसङ्गेन निजात्मना ॥
त्यजाङ्गमन्यथा भूरिभवक्लेशैर्ग्लेपिष्यसि ॥ १०५ ॥

अर्थ— ह्मणून हे उपासका! तूं देखील निसंग अशा आत्मस्वरूपाशीं ऐक्य पावून हा देह सोड! नाहींपेक्षां तूं अनेक संसारदुःखांच्या योगानें अगदीं थकून जाशील!!!

श्रद्धा स्वात्मैव शुध्दः प्रमदवपुरुपादेय इत्यांजसी दृक् ।
तस्यैव स्वानुभुत्या पृथगनुभवनं विग्रहादेश्च संवित् ॥
तत्रैवात्यन्ततृप्त्या मनसि लयमितेऽवस्थितिः स्वस्य चर्या
स्वात्मानं भेदरत्नत्रयपरपरमं तन्मयं विद्धि शुद्धम् ॥ १०६

अर्थ— आपला शुद्ध आत्मा हाच आनंदमय आणि मुक्ति होण्याची इच्छा करणाऱ्यांनीं संपाद्य असा आहे अशा प्रकारची जी श्रद्धा (निश्चयाची भक्ति) तेंच सम्यग्दर्शन होय. आणि त्या आत्म्यालाच स्वानुभवानें देहादिकांहून भिन्नपणानें जाणणें हेंच सम्यग्ज्ञान होय. तसेंच त्या आत्म्याच्या ठिकाणीं अत्यंत वैरा-

ग्यानें अंतःकरण एकीभावाला पावलें असतां जी स्थिति तेंच सम्यक्चारित्र होय. ह्मणून हे व्यवहाररत्नत्रयास मुख्य मानणाऱ्या आराधका! तूं आपल्या आत्म्यास वर दाखविलल्या स्वरूपाचा ह्मणून शुद्ध व उत्कृष्ट असा समज!!!

मुहुरिच्छामणुशोऽपि प्रणिहत्य श्रुतपरः परद्रव्ये ॥
स्वात्मनि यदि निर्विघ्नं प्रतपसि तदसि ध्रुवं तपसि ॥

अर्थ— ह्मणून हे आराधका! तूं श्रुतज्ञानावर निष्ठा ठेऊन आत्म्याहून निराळ्या अशा पुद्गलाविषयीं वरचेवर थोडी इच्छा कमी करून स्वरूपाच्या ठिकाणीं जर चमकूं लागशील (स्वरूपाचें तादात्म्य पावशील) तर, तपश्चर्यारूपी मोक्षसाधनांत तूं गढलेला आहेस असा होशील.

आता क्षपकास उत्साहित करणारा निर्यापकाचार्याचा आशीर्वाद सांगतात—

नैराश्यारब्धनैःसंग्यसिद्धसाम्यपरिग्रहः ॥
निरुपाधिसमाधिस्थः पिबानन्दसुधारसम् ॥ ८ ॥

अर्थ— हे श्रावका ! निरिच्छतेनें उत्पन्न झालेल्या निःसंगपणामुळें ज्याचा समतेचा स्वीकार फलित झाला आहे असा तूं, निर्विकल्पसमाधींत असलेला असा होत्साता आनंदरूपी अमृताच्या रसाचें पान कर !

आता ह्या अध्यायातील विषयाचा संक्षेपानें संग्रह करून आराधकाला आराधनायुक्त मरण आलें असतां विशेषफल काय मिळतें तें सांगतात—

संलिख्येति वपुः कषावदलंकर्मीणनिर्यापक– ॥
न्यस्तात्मा श्रमणस्तदेव कलयन् लिंगं तदीयं परम् ॥
सद्रत्नत्रयभावनापरिणतः प्राणान् शिवाशाधर· ॥

स्त्यक्त्वा पञ्चनमस्क्रियास्मृति शिवी स्यादष्टजन्मान्तरे

अर्थ-- ह्याप्रमाणें क्रोधादिकषायाप्रमाणेंच आपलें शरीर कृश करून, संसारांतून नेण्यास समर्थ अशा निर्यापकाचार्याच्या स्वाधीन वागणारा व पूर्वींचेच लिंग (दिगंबरता) धारण करणारा व उत्कृष्ट अशा रत्नत्रयाच्या अभ्यासानें शेवटच्या मर्यादेला प्राप्त झालेला (शुक्लध्यानांत गढलेला) असा व मुक्त होण्याची इच्छा धारण करणारा असा श्रमण, प्राणांचा त्याग करून पंचनमस्कारांचें स्मरण करीत आठ जन्माच्या आंत परममुक्तीला पावतो. हा अर्थ उत्कृष्टश्रावकपक्षीं झाला. मध्यमश्रावकपक्षीं ह्या श्लोकांतील ' सद्रत्नत्रयभावनापरिणत , शिवी स्यात् ' ह्या पदांचा अर्थ ' चांगलें ह्मणजे संवरांशीं सहवर्तमान असलेल्या पापकर्माच्या निर्जराविषयीं समर्थ असें जें रत्नत्रय त्याच्या अभ्यासांत गढून गेलेला असा होत्साता इंद्रादिपदाची प्राप्तिरूपी जो अभ्युदय त्यानें युक्त होतो ' असा करावा. बाकीच्या पदांचा अर्थ दोहींकडे सारखा आहे. आणि जघन्याराधनापक्षीं वरील दोनी पदांचा अर्थ वर दाखविल्याप्रमाणेंच करावा. बाकीच्या सर्वपदांचा अर्थ पूर्वी सांगितल्याप्रमाणेंच समजावा.

अध्याय आठवा समाप्त.
